Історія української мови

Хрестоматія

Історія української мови

Хрестоматія

Упорядники

С. Я. ЄРМОЛЕНКО, А. К. МОЙСІЄНКО

Затверджено Міністерством освіти України як навчальний посібник для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів

КИЇВ
«ЛИБІДЬ»
1996

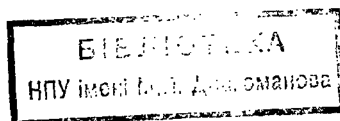
Рецензенти:

д-р філол. наук *П. І. Білоусенко* (Запорізьк. ун-т)
д-р філол. наук *А. П. Грищенко*
(Київ. пед. ун-т ім. М. Драгоманова)

Головна редакція літератури
з українознавства та соціогуманітарних наук

Головний редактор *М. С. Тимошик*

Редактор *В. В. Мусієнко*

Історія української мови: Хрестоматія / Упорядники
І-18 С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. Автор передмови
С. Я. Єрмоленко.— К.: Либідь, 1996.— 288 с.
ISBN 5-325-00794-7.

Історія української мови, що впродовж тривалого періоду не знаходила належного наукового висвітлення і неодноразово фальсифікувалась, нарешті стає предметом неупередженої уваги не лише фахівців, а й широкого читацького загалу.

Пропонована хрестоматія — перша спроба представити широкий спектр поглядів видатних учених на проблеми походження та розвитку нашої мови. Перевагу надано працям 20—30-х років, які фактично донедавна були забороненими. Серед авторів — видатні українські вчені-мовознавці із світовим ім'ям А. Кримський, Є. Тимченко, С. Смаль-Стоцький, І. Огієнко, Ю. Шевельов, О. Горбач та ін.

Для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів.

І $\frac{4602020100-032}{224-96}$ Без оголошення

ББК 81.2УКР

ISBN 5-325-00794-7

ПЕРЕДМОВА

Звідки походить (вийшла, постала), як виникла українська мова? Увага до цих питань зумовлена не лише потребами наукового висвітлення історії української мови як окремої галузі мовознавства. Усвідомлення дописемної та писемної історії української мови у зв'язку з походженням і долею народу, тобто в контексті українознавства, має важливе світоглядно-виховне значення.

У часи національного відродження природно зростає інтерес до пізнання власної історії, культури, до давнього коріння української мови. Мовознавці звертаються до праць археологів, істориків, етнологів, не задовольняючись власне лінгвістичними методами дослідження проблеми. Археологи, історики, етнологи так само залучають мовознавчі факти до пояснення походження українського етносу.[1] Такі міждисциплінарні дослідження натрапляють на певні труднощі: в кожній науці існують характерні для даного часу моделі бачення свого об'єкта. Наприклад, порівняльно-історичне мовознавство переважно ґрунтується на поясненні походження мов через їх поділ (модель розгалуженого дерева) або поступового просторового переходу від однієї мови до іншої (теорія мовних хвиль).

Історик М. Брайчевський [2] зауважує, що такий традиційний індоєвропеїзм (теорії дерева, хвиль), пов'язаний із по-

---

[1] *Залізняк Л.* Нариси стародавньої історії України. К., 1994. С. 144—145.

[2] *Брайчевський М.* Вічна проблема // Всесвіт. 1989. № 5. С. 173—179.

шуками, реконструкціями прамов як певних теоретичних побудов, недооцінює процесів етнічних інтеграцій та мовних асиміляцій. На думку вченого, періоди історичної стабільності змінюються періодами соціальної динаміки, що зумовлює етнічні та мовні переоформлення.

У зв'язку з цим важливо вивчати такі явища мовної взаємодії, як субстрати, суперстати (мовні схрещування). Інший погляд на мову може розкривати додаткові, нові ознаки її самобутності, старожитності, особливості історичної взаємодії етносів та культур.[1]

Гіпотези про найдавніші, дописемні періоди існування української мови особливо активізуються у зв'язку з тим, що на території сучасної України визначають прабатьківщину індоєвропейців, виявляють шляхи їхнього розселення. Застосовувані нові методи в археології дають змогу пізнати на нашій землі землеробські цивілізації, що налічують не одне тисячоліття. На жаль, ці методи нічого не можуть сказати про те, якою мовою спілкувалися представники тих цивілізацій, як вони передавали свої знання, досвід наступним поколінням.

Проте людська думка сягає далеко. Вибудовуються цікаві паралелі між українською і давньоіндійською мовами, українською і готською. Зіставлення різних мов часом відбувається без дотримання правил і законів порівняльно-історичного методу мовознавства, що дав багато для встановлення спорідненості мов, для відтворення шляхів їх розвитку із прамови. Можливо, завдяки новим комплексним підходам до мов і культур з'являться нові методи реконструкції культурно-мовних спільнот, які висвітлюватимуть невідомі сторінки в історії українського етносу та його мови.

Тим часом сучасний студент, викладач не має цілісного уявлення про наукові джерела (зокрема, лінгвістичні) щодо походження української мови. Ще 1958 р. в Одеському державному педагогічному інституті було видано невеликий посібник А. А. Москаленка «Питання походження української мови в мовознавчій та історичній літературі». До нього, звичайно, не потрапили відомості із праць тих дослідників, на яких стояло тавро «українські буржуазні націоналісти». Аналізуючи наукові джерела XIX ст.— початку XX ст., А. А. Москаленко викладає загальноприйняту схему, за якою українська мова визначається, по-перше, в колі східнослов'янських мов, що мали одну спільну прамову, по-друге,

[1] Пор.: *Марр М.* Яфетичні зорі над українським хутором // Український світ. 1992. № 1. С. 20 21.

зупиняється на тих моментах у дослідженнях, які доводили, що ознаки української мови виразно простежуються в писемних пам'ятках Київської Русі княжого періоду.

Давня держава Русь об'єднувала різні етноси з їхніми відмінними мовами.

Відомий дослідник східнослов'янських мов Олексій Шахматов писав, що «спільноруська прамова розпалася на окремі наріччя ще в добу доісторичну, в кінці VIII ст. чи на початку IX ст., і об'єднання всіх племен в одній державі не мало привести до утворення однієї спільної народної мови».[1] У давній Русі писемно-книжна мова була спільною і для Києва, і для Ростова, і для Новгорода, і для Галича. Це була старослов'янська (з походження — староболгарська) мова, яку ще називали церковнослов'янською.

Порівняльно-історичне мовознавство нагромадило значні знання про формально-структурні (фонетичні, словотвірні, граматичні) відповідності між спорідненими мовами. А ось порівняння, зіставлення давніх писаних текстів з українською мовою — сучасною літературною, з територіальними діалектами, з мовою українського фольклору — могло б теж привести (і приводить) до цікавих висновків.

Спробуймо прочитати по-українському пам'ятки, які традиційно зараховують до спільних для всіх східних слов'ян давньоруських пам'яток.[2] Тоді до відомих ознак т. зв. південноруського наріччя, що їх виявляють у писемних пам'ятках X—XII ст., долучаться й легко пізнавані слова з української мови, й характерні граматичні закінчення (в дієсловах та іменниках). Цілком природно відчуємо, що це — мова з давніх-давен, яку для сучасного читача треба перекладати. Але ж так само перекладають свої давні писемно-літературні пам'ятки й інші народи.

Походження української мови здебільшого висвітлюється за схемою: індоєвропейська — праслов'янська — східнослов'янська (або давньоруська) — українська. Публіцистична метафора про походження трьох східнослов'янських народностей і їхніх мов із спільної колиски — Київської Русі — перетворилася на штамп, своєрідний міф, що не вимагав наукових доказів. Магічно діяв і сам термін «давньоруська мова», за яким стояла нібито далека, якась інша, а не наша мова в ті давні княжі часи.

---

[1] *Шахматов А.* Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка // Украинский народ в его прошлом и настоящем. Петроград, 1916. С. 681.

[2] Так пропонує читати тексти відомий дослідник давньоруської літератури Василь Яременко. Див. його статтю «Якою ж мовою розмовляли київські князі?» // Наука і суспільство. 1991. № 2. С. 14—17.

зупиняється на тих моментах у дослідженнях, які доводили, що ознаки української мови виразно простежуються в писемних пам'ятках Київської Русі княжого періоду.

Давня держава Русь об'єднувала різні етноси з їхніми відмінними мовами.

Відомий дослідник східнослов'янських мов Олексій Шахматов писав, що «спільноруська прамова розпалася на окремі наріччя ще в добу доісторичну, в кінці VIII ст. чи на початку IX ст., і об'єднання всіх племен в одній державі не мало привести до утворення однієї спільної народної мови».[1] У давній Русі писемно-книжна мова була спільною і для Києва, і для Ростова, і для Новгорода, і для Галича. Це була старослов'янська (з походження — староболгарська) мова, яку ще називали церковнослов'янською.

Порівняльно-історичне мовознавство нагромадило значні знання про формально-структурні (фонетичні, словотвірні, граматичні) відповідності між спорідненими мовами. А ось порівняння, зіставлення давніх писаних текстів з українською мовою — сучасною літературною, з територіальними діалектами, з мовою українського фольклору — могло б теж привести (і приводить) до цікавих висновків.

Спробуймо прочитати по-українському пам'ятки, які традиційно зараховують до спільних для всіх східних слов'ян давньоруських пам'яток.[2] Тоді до відомих ознак т. зв. південноруського наріччя, що їх виявляють у писемних пам'ятках X—XII ст., долучаться й легко пізнавані слова з української мови, й характерні граматичні закінчення (в дієсловах та іменниках). Цілком природно відчуємо, що це — мова з давніх-давен, яку для сучасного читача треба перекладати. Але ж так само перекладають свої давні писемно-літературні пам'ятки й інші народи.

Походження української мови здебільшого висвітлюється за схемою: індоєвропейська — праслов'янська — східнослов'янська (або давньоруська) — українська. Публіцистична метафора про походження трьох східнослов'янських народностей і їхніх мов із спільної колиски — Київської Русі — перетворилася на штамп, своєрідний міф, що не вимагав наукових доказів. Магічно діяв і сам термін «давньоруська мова», за яким стояла нібито далека, якась інша, а не наша мова в ті давні княжі часи.

---

[1] *Шахматов А.* Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка // Украинский народ в его прошлом и настоящем. Петроград, 1916. С. 681.

[2] Так пропонує читати тексти відомий дослідник давньоруської літератури Василь Яременко. Див. його статтю «Якою ж мовою розмовляли київські князі?» // Наука і суспільство. 1991. № 2. С. 14—17.

Відбулося відчуження українців від своєї писемно-літературної спадщини. Отож, усвідомлення цього давнього періоду української писемності як старої української мови княжої доби сприятиме поглибленню мовно-національної, культурної пам'яті українців.

До речі, міф про «колиску» стримував вивчення української мови у її порівнянні із південно-, західнослов'янськими та іншими мовами, що належать до індоєвропейської мовної сім'ї. Не сприяла цьому й нав'язана в XIX ст. схоластична суперечка про українську мову («малорусское **наречие»** чи «малорусский **язык»**),[1] що відбивала офіційну російсько-імперську ідеологію, найточніше виражену у твердженні: «...никакого малорусского языка не было, нет и быть не может». Так само формула «спільна колиска трьох східнослов'янських мов» спричинила викривлення наукової історії української мови, походження українського народу, його самобутньої культури.

Академік О. Шахматов зауважував: «Етнографічно малоруси визначуються передовсім мовою: геть на всьому просторі, який займає малоруське плем'я, чути мову, що в істотних своїх рисах становить одну цілість, розгалужену на більш чи менш подібні одне до одного наріччя, говірки».[2] Спрощена схема виникнення східнослов'янських мов (за такий рубіж було прийнято XIV ст.) фактично залишала без пояснення зв'язок української мови з пам'ятками XI—XIII ст., з процесами спільнослов'янських звукових, структурно-граматичних змін, тобто обмежувала час творення мови лише пізнішими писемними пам'ятками.

У походженні української, як і будь-якої іншої, мови насамперед треба розрізняти її писемну історію і дописемну, відбиту в говорах, зокрема, перехідних, у характері діалектного членування, у витворенні наддіалектних явищ. Тобто історія писемно-літературної, книжної мови і мови народної, розмовної — аж ніяк не те саме. Не буває й прямого зв'язку між процесами суспільно-історичними, наприклад, періодом феодальної роздрібненості в давній Русі і виникненням у зв'язку з цим самостійних, окремих мов.

Формаційний підхід, застосовуваний до історії, літератури, мистецтва, не оминув і мови, її розвитку. Штучним виявився поділ на «мову народності» та «мову нації», різ-

---

[1] Про наукову неспроможність цієї суперечки див.: *Михальчук К.* Что такое малорусская (южнорусская) речь? //Киевская старина. 1899. Т. IX. С. 125—195.

[2] *Шахматов О., Кримський А.* Нариси з історії української мови. К., 1924. С. 7.

ниця між якими полягала нібито в ступені розвитку економічних зв'язків, іншими словами, в різниці між феодальною та капіталістичною суспільною формаціями.

Народження мови — тривалий процес, що охоплює не одне сторіччя. В ньому важать як структурні характеристичні ознаки,— такими для української мови, зокрема, були чергування давніх **о**, **е**, з **і** в новозакритих складах, перехід **е** в **о** після шиплячих та **j**, злиття двох звуків **и** та **і** в одному **и**, збереження морфологічних ознак праслов'янської мови, зокрема закінчень давального відмінка **-ові**, **-еві** в іменниках чоловічого роду та ін.,— так і самосвідомість носіїв мовн, розуміння ними того, що їхня мова відмінна від інших, властива тільки цьому народові. Причому одна річ — погляд представника спільноти, що послуговується певною мовою, інша — погляд носія іншої мови.

Як правило, носії віддалених мов приймають близькоспоріднені мови за одну, для них не суттєві структурні відмінності між окремими мовами. Той принцип, до якого часто зверталися захисники «общерусского языка», нібито українці, росіяни й білоруси розуміють один одного, не може бути науковим доказом належності трьох різних мов до однієї мовної структури. Очевидно, не структурно-мовні, не розрізнювальні ознаки брав до уваги літописець Нестор, коли писав на початку XII ст. в «Повісті врем'яних літ» про словенську (слов'янську) мову східних слов'ян, об'єднаних в одній державі Київській Русі: «Мурома языкъ свои и Черемиси свои языкъ. Моръдва свои языкъ се бо токмо Словѣ нескъ языкъ в Руси. Поляне. Деревляне-Ноугородьци. Полочане. Дреговичи. Сѣверь Бужане зане сѣдоша по Бугу послѣже же Велъняне»[1] І далі: «а Словеньскыи языкъ и Роу(с)кыи: одно є(с) [ть]... аще и Поляне звахуся Но Словеньская рѣ(ч) Бѣ. Полями же прозвани быши зане в поли седяху, а язы(к) Слове(н)скі имъ еди(н)»[2]

Можливо, твердження літописця, що слов'янська мова і руська — та сама і що вона одна для всіх племен, було виявом бажаної ідеї єдності в державі східних слов'ян — Київській Русі. Принаймні, між назвами, самоназвами народів і їхніх мов у різних джерелах немає повної відповідності. Більше того, наукові джерела XIX ст. послуговуються часто назвою *слов'янська мова (славянская речь)* не лише в значенні староболгарської, що виконувала роль літературно-писемної мови в Київській Русі, а й варіантів цієї мови, пристосованої до мови «руської». Про те, що

[1] Полное собрание русских летописей: Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. М., 1962. Т. І. С. 11.
[2] Там само. С. 28—29.

прикметник *руський, руський* та ін. варіантні написання означав мову русів-українців, існує значна література.[1]

Л. А. Булаховський цілком слушно пов'язує питання походження української мови з етнічними самоназвами українців: «Предки українців у письменстві XIV ст. і пізніших століть звичайно називають себе р у с ь к и м и, тобто зберігають стару назву народу, який виразно уявляв свою спорідненість з іншими східнослов'янськими племенами і зберігав ім'я, що виникло на основі територіально-державної назви вже принаймні в X ст.»[2]

В. В. Німчук зауважує: «Представники всіх трьох східнослов'янських народів протягом XIV—XVIII ст. означають свою мову прикметником *руський (руськый), руський (-ый), руский (-ый)*, тобто зберігають давню назву, в чому виявляється неперервність їхнього зв'язку з єдиним першоджерелом — давньоруською мовою».[3] З цим давнім означенням вживається поняття «українська мова» у грамотах XV ст., у Пересопницькому Євангелії 1556—1561 рр., у передмові до «Граматики» 1619 р. М. Смотрицького, де сказано: «Читаны будуть... Славенскіи Лекціи и на *Рускій язык* перекладаны». Інші назви української мови: *малоруский, малороссійский, козацкій языкъ*, а також зрідка — *язык литовский*.

Показово, що автори словників, граматик XVII ст. усвідомлювали різницю між **московською** (сучасною **російською**) і **руською** (сучасною **українською**) мовами, про що свідчить «Лексікон» 1627 р. П. Беринди (Адама́нтъ; *Діаментъ... Алмаз, мос(к)овски*)[4]; пор. *пѣтель чески и руски, когут волынски, пѣвень лито́вски, петухъ*)[5]; або заголовки віршів Климентія Зиновієва: *о муровщикахъ... А по моско(в)ски(и) о каме(н)щикахъ; о тесля(х) або те(ж) о плотника(х) по моско(в)ски(и)*[6].

Проте таке розрізнення термінологічних понять **московська** і **руська мови** з кінця XVIII ст., особливо в XIX — на початку XX ст. витісняється з наукових праць. Натомість активізуються назви **севернорусский, южнорусский, древнерусский** язык. Цими термінами, а також синонімами **северно-**

---

[1] Див.: *Булаховський Л. А.* Питання походження української мови. У кн.: *Булаховський Л. А.* Вибрані праці в 5-ти т. К., 1977. Т. 2. С. 16—17; *Німчук В. В.* Походження й розвиток мови української народності // Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії. К., 1990. С. 221—222.

[2] *Булаховський Л. А.* Зазнач. праця. С. 16.

[3] *Німчук В. В.* Там само. С. 222.

[4] Лексикон словенороський Памви Беринди. К., 1961. С. 172.

[5] Там само. С. 104.

[6] Климентій Зіновіїв. Вірші. Приповісті посполиті, К., 1971. С. 135, 146.

русский — великорусский і відповідно **южнорусский — малорусский** послугувалися в наукових працях XIX ст.

Дослідження О. О. Потебні, П. Г. Житецького, М. О. Максимовича обґрунтовували старожитність української мови та її говорів. Друга половина XIX ст. характеризується полемікою навколо т. зв. погодінської гіпотези, яка проголошувала великоруський характер давньої руської мови, а також те, що Київ і Київщину до татаро-монгольської навали населяли великороси, українці нібито з'явилися тут лише в XIV ст., прийшовши з Карпат. М. О. Максимович на прикладі писемних пам'яток (договорів Русі з греками, «Слова о полку Ігоревім», мови Нестора-літописця) засвідчує народне джерело писемної мови, а також такі прикмети цієї мови, що відрізняли її від західнослов'янських мов: повноголосся *-оро, -оло, -ере, -еле* типу *голова, голос, соловей, молодий, ворота, город, хоробрий, берег;* початкове **о**, а не **е** *(озеро, один);* наявність **ж** замість староболгарського (церковнослов'янського) **жд**. Максимович відзначає живі малоруські форми в Київському літописі на прикладі чергування **г, к, х** із **з, ц, с** (*по дорозѣ, на порозѣ, Росусѣ* — пор. село Росуха) і робить висновок: «Для Нестора і його наступників церковнослов'янська мова була вже не мертвою, а живою мовою, засвоюваною з дитинства, разом із народною мовою південноруською, яка в їхніх писаннях вільно входила в основу церковнослов'янської мови, що ми й бачимо в «Руській правді» та в «Пісні про полк Ігорів» [1].

Те, що південноруська виступає в двох її місцевих наріччях — малоруському і червоноруському, є для Максимовича доказом цілісності однієї мови і її давності. Слов'янські мови ділив М. О. Максимович на три групи — мови руські, або східнослов'янські, що об'єднують південноруську і північноруську (остання складається з великоруського і білоруського наріччя), південно-західнослов'янські (церковнослов'янська, болгарська, сербська, хорватська) і північно-західнослов'янські (польська, чеська, словацька, лужицька, полабська). Отже, для М. О. Максимовича самостійність, автохтонність південноруської (малоруської, української) мови була зрозуміла і підтверджувалася науковими даними. Більше того, він бачив її окремішність, виразність порівняно з великоруською і білоруською, об'єднуючи дві останні за ступенем близькості в східнослов'янській мовній єдності.

Питання діалектного поділу східнослов'янської мовної групи належить до складних, дискусійних. На думку К. Ми-

---

[1] *Максимович М. А.* Филологические письма // Русская беседа. 1856. Кн. 3. С. 122.

хальчука, розпад слов'янської (праслов'янської) мови на діалекти відбувся ще в доісторичну добу, а в IX—X ст. всі слов'янські мови вже існували.

Характерні ознаки української мови як живої мови, відображені в київських і галицько-волинських пам'ятках, досліджував П. Житецький. Він, зокрема, відзначав південноруські граматичні форми в «Ізборнику Святослава» 1073 р. (закінчення дієслівних особових форм, тобто постійне відкидання в 3-й особі однини теперішнього часу флексії **ть**: є замість *єсть*, *буде* замість *будеть*, чергування **в** з **у**, характерне й для сучасної української мови: *оуселятися, оуразити, въгодити*). За спостереженнями П. Житецького, такі самі ознаки має й Галицьке (Клироське) Євангеліє 1144 р., на підставі чого дослідник робить висновок, що «до другої половини XII ст. київське наріччя не відрізнялося суттєво від того наріччя, яким розмовляли в Галичі, тобто, до цього часу в Києві жило те саме плем'я, що жило і в Галичі».[1]

Південноруські (українські) ознаки в пам'ятках XI—XII ст. відзначало багато дослідників, але висновки з цього робилися різні. Так, Л. А. Булаховський у фонетичних, морфологічних, лексичних ознаках писемних пам'яток княжої доби бачить ознаки сучасної української мови. Він не погоджувався з думкою радянських істориків, що українська і білоруська народності оформилися в кінці XV ст. Це був час, коли розпалося спільне білорусько-українське актове письменство, але воно не відбивало тотожних процесів у живих народних мовах.[2] Народні говори південної Русі ще задовго до згаданого періоду давали про себе знати в пам'ятках.

Досліджуючи мову Київського літопису XII ст., О. С. Мельничук кваліфікує її як давньоруську літературну мову XII ст. в її розповідному стилі: «Є всі підстави вважати, що вирішальний вплив на формування давньоруських літературно-мовних норм розповідного жанру, відмінних від норм церковнослов'янської мови, справили давні традиції ділової писемності великокнязівської канцелярії, які заходять деякими своїми корінням ще в дохристиянські часи».[3] У своєрідному койне, що витворилося в результаті взаємодії різних територіальних діалектів, переважно південноруських, спостерігаються такі характерні фонетичні

[1] *Житецький П. Г.* Вибрані праці: Філологія. К., 1987. С. 290.
[2] *Булаховський Л. А.* Зазнач. праця. С. 48.
[3] *Мельничук О. С.* Про мову Київського літопису XII ст. // Мовознавство. 1983. № 2. С. 40.

явища, як сплутування **у** — **в** в початковій позиції (*не въ спѣвши — оуспѣвши*), зникнення **ь**, коли на місці старого **ль** у слабій позиції послідовно пишеться **л** без **ь** типу *Василко, толко, молбою, началник* (ця ознака відбиває характерну вимову **л** в говірках української мови), засвідчення того, що ѣ вимовлявся як **і**, тобто замість **ѣ** писали **и**: *приодолѣ, приставление, подиливѣ, свищи (свѣщи), о грисѣхъ видити* і под.

Відповідаючи на питання «Звідки ми (українці) і наша мова?» Г. П. Півторак [1] розглядає історичні процеси на землях сучасної України, залучаючи лінгвістичні, історичні, археологічні, антропологічні, етнографічні, фольклорні джерела. Дослідник подає відомості про трипільську, зарубинецьку, черняхівську культури, про скіфів, склавінів і антів — усіх, кого засвідчила історія на території сучасної України. Він співвідносить східнослов'янські діалекти з часами зарубинецької культури, а перші ознаки розмежування майбутніх західних і східних слов'янських мов прив'язує до кінця III ст. до н. е. Детально розглядаючи структурні ознаки української мови [2], Г. П. Півторак бачить їх у південноруських діалектах східнослов'янської мовної території, за термінологією інших дослідників,— у південноруській мові, що ототожнювалася з українською мовою, і характеризує їх щодо часу виникнення — від VI до XI—XII ст. В основі української мови, на думку цього дослідника, лежать південно-західні українські говори, на які впливали поліські говори та середньонаддніпрянські говірки. Іншу термінологію щодо діалектного членування східнослов'янської мовної території використовує Ю. Шевельов: «В основі української мови лежать галицько-подільські говірки в синтезі з південною частиною Києво-поліських...» [3]

Йдеться, звичайно, не лише про розходження в назвах діалектів, а й про різне бачення загальної картини формування східнослов'янських мов, про визнання чи заперечення спільноруської (давньоруської) мови. Ось як пише В. В. Німчук: «Давньоруська мова була динамічною єдністю діалектних масивів. Не було раз на завжди даних територіальних говорів. Межі діалектних особливостей, інновацій протягом історії давньоруської народності мінялися. Ймовірно, багато інновацій поширювалося з середньої Наддніпрянщини, де була розташована столиця Давньоруської держави — Київ,

---

[1] *Півторак Григорій.* Українці: звідки ми і наша мова. К., 1993.
[2] Там само. С. 101—134.
[3] *Шевельов Юрій.* Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? К., 1994. С. 11.

або за її посередництвом» [1]. Дослідник, спираючись на працю Ф. П. Філіна [2], доповнює новим фактичним матеріалом і його висновок, що в XII—XIV ст. виникають звукові явища, які стають визначальними рисами сучасних східнослов'янських мов.

В. В. Німчук наголошує на тому, що територіальні говірки Києва, Київщини виконували провідну роль у процесах мовної консолідації східного слов'янства. За характеристичними ознаками (фонетичними, граматичними), що виділяли власне український компонент, вони об'єднувалися з галицько-волинськими говірками. Очевидно, мовно-інтеграційні процеси в Київській середньовічній державі не могли бути показниками єдиної мови єдиної народності. Ще до утворення цієї держави відбулися об'єднувальні процеси діалектів праслов'янської мови, що визначили специфіку окремих слов'янських мов, тобто ще в праслов'янську добу у І тисячолітті нашої ери зародилися ті діалекти, що інтегрувалися в українську мову.

Найпомітнішим суттєвим явищем у зміні фонологічної системи праслов'янської мови, що спричинив розходження слов'янських мов, вважається занепад голосних неповного творення **ъ** та **ь**. У сучасній науковій літературі натрапляємо на різні хронологічні виміри цього явища.

Одні дослідники називають XIII—XIV ст. і відповідно з цим часом пов'язують формування української, російської, білоруської мов, інші переносять цей процес у XI ст.: «Можна досить аргументовано стверджувати, що українська мова виділилась з давньоруської в XI ст.» [3] На думку Ю. О. Карпенка, від українських (південноруських) говірок віддiлилися північні, що згодом поділилися на дві мови — російську й білоруську. Такий самий процес він бачить і в членуванні праслов'янської мовної єдності, з якої спочатку виділилися західнослов'янські мови, а спільна мова південних і східних слов'ян існувала протягом II ст. до н. е. — IV ст. н. е. Спільна східнослов'янська мова, на думку дослідника,існувала протягом IV—X ст. Поділ на південні, східні, західні слов'янські мови (розпад праслов'янської єдності) відносять і до пізнішого періоду — V—VI ст. н. е.; відповідно й розходження східно-

---

[1] *Німчук В. В.* Походження й розвиток мови української народності // Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. К., 1990. С. 196.

[2] *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков. М.— Л., 1972. С. 339—356.

[3] *Карпенко Ю. О.* Українська гіпотеза // Мовознавство. 1993. № 5. С. 7.

слов'янських мов — до XIII ст.[1] Однак початки майбутньої південноруської або української мови А. Білецький бачить уже в Київському князівстві ще до татаро-монгольської навали в XIII ст.

Зауважимо, що всі, хто займався глотогенезом і етногенезом слов'ян, завжди наголошують, що поділ мов та етносів не відбувається одночасно. Мало того, довіряти назвам етносів та їхніх мов, що засвідчуються в різних пам'ятках, теж треба досить обережно, оскільки назви можуть відбивати лише територіальні, географічні, а не етнічні чи мовноетнічні утворення.

Чи не найбільше суперечок, відмінних думок викликає поняття спільноруської єдності, яке, безумовно, було породжене ідеологічними настановами офіційної науки в Росії та продовженням тієї самої ідеології в СРСР. Варто звернути увагу на умовність (пор. вислів *«допустить существование»*) твердження О. Шахматова про існування спільного проміжного періоду між спільнослов'янською прамовою і початковим життям російської і української мов[2]. Однак із цього припущення вибудовується згодом офіційна теорія щодо існування спільноруської мови і спільноруської літератури, причому **руська** розумілося одночасно як російська (мова, література), і тому «спільноруський» період російські дослідники зараховували до давнього періоду існування російської мови і літератури (пор. «Словарь русского языка XI—XVII веков»), тоді як початок староукраїнської мови пов'язувався з XIV ст. Термінологія впливала таким чином на модель періодизації історії української мови. Варто також звернути увагу на те, що відповідні терміни наповнюються конкретно-історичним змістом: А. Кримський, наприклад, схильний був залишити для наукового вжитку термін «малоруський язик»; О. Шахматов зауважував, що малоруську й українську мову треба розглядати як два різні явища.

Крім термінологічної невідповідності, а також витворених певних схем на вимогу офіційної ідеології, історія української мови хибує на відсутність досліджень синтетичного характеру, що мали б об'єднувати не лише власне лінгвістичний аналіз за мовними рівнями, не лише зіставлення української мови з російською та білоруською, а й дослідження всіх можливих часових і просторових зрізів як виявлення

---

[1] *Білецький Андрій.* Коріння нашої мови // Вітчизна. 1992. № 4. С. 145-147.

[2] *Шахматов А. А.* Введение в курс истории русского языка. СПб., 1916. С. 16.

зв'язків протоукраїнських діалектів слов'янської прамови з іншими індоєвропейськими мовами, подібно до зв'язків протоукраїнського етносу, його культури з іншими етносами та культурами, які існували впродовж тисячоліть на території сучасної України.

Інтерес до праісторії, передісторії та історії української мови, зафіксованої в писемних пам'ятках, був характерний для мовознавства початку XX ст. (подібну тенденцію спостерігаємо і в наш час). Тоді ж створювалися підручники, короткі наукові курси, що виконували просвітницьку, навчально-світоглядну роль у вихованні національно-мовної свідомості українців. Згодом вони були або вилучені, або забуті, замінені новими гіпотетичними побудовами.

Тим часом для утвердження українознавства як філософії буття громадян незалежної держави висвітлення історії української мови в широкому контексті зв'язку із етногенезом українців, на тлі процесів розвитку національної культури, освіти має непересічне значення. Бо ж історія мови охоплює історію народної мови (територіальних і соціальних діалектів), історію мови фольклору, історію літературної мови як вияву культурно-освяченого зразка національної мови.

Народ народжується, розвивається разом із народженням і еволюцією його мови. Інтерес до проблеми походження української мови закономірно викликає зацікавлення її природою, неповторною й самобутньою структурою, баченням її місця серед інших мов світу.

Історія української мови — це не лише вузькофахові питання звукових змін, переходів від однієї фонеми до іншої, не лише лексичні відповідники в слов'янських і неслов'янських мовах, а й широке тло історії та долі українського народу. Можна простежити, як різні історичні умови, в яких опинялися українці, накладали відбиток насамперед на лексичний склад української мови, але водночас варто наголосити, що визначальні звукові, структурні, інтонаційні ознаки української мови, відбитий у її формальному й семантичному ладі особливий світ власне українського бачення збереглися впродовж віків.

Найбільш кваліфікований, фаховий аналіз власне мовного матеріалу (пізнання звукових і граматичних законів, аналіз писемних пам'яток і говіркових масивів) не повинен заступати основний кут бачення української проблеми — століттями утверджуване прагнення народу на свою національну окремішність, самобутність. Тому питання походження української мови охоплює не лише перелік власне лінгвістичних фактів, історії їх виникнення, а й психічні чинники: сприймання свого буття й буття своєї мови серед інших мов світу.

У пропонованій «Хрестоматії», крім відомих праць сучасних українських мовознавців, подано дослідження, які до сьогодні практично не були відомі широкому філологічному загалові, але які значною мірою розширюють і оновлюють погляд на історію української мови.

Зберігаючн індивідуальний стиль викладу й термінологію авторів, упорядники з метою наближення текстів до сучасного читача зробили окремі правописні й лексичні виправлення.

Світлана Єрмоленко,
доктор філологічних наук

АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ

УКРАЇНСЬКА МОВА, ЗВІДКІЛЯ ВОНА ВЗЯЛАСЯ І ЯК РОЗВИВАЛАСЯ

Агатангел Кримський *(1871—1942) — мовознавець, історик української мови й літератури, письменник (псевд. А. Хванько).*

Навчався в Київській колегії Павла Галагана (1885—1889), Лазаревському Інституті східних мов у Москві (1889—1892), потім готувався до професорського звання в цьому ж інституті і одночасно був студентом історико-філологічного факультету Московського університету. Склавши в 1896 р. магістерські екзамени з арабістики (при Петербурзькому) і славістики (при Московському) університетах, їде на два роки до Сирії і Лівану для вивчення живих мов, літератури та історії країн Ближнього Сходу. З 1900 р. — професор Лазаревського інституту, співпрацював у Московському університеті.

1918 р. переїжджає до Києва, стає одним з організаторів Української Академії наук. Через рік — академік АН, головний учений секретар Академії (1919—1929), з 1921 р.— директор Інституту української наукової мови. Водночас очолював історико-філологічне відділення Академії наук, комісію словника сучасної української мови, комісію історії української мови, діалектологічну і орфографічну комісії, а також кабінет арабо-іранської філології, редагував «Записки історично-філологічного відділу УАН», був (з 1926 р.) членом правління, пізніше — почесним членом Всеукраїн-

---

Друкується із скороченням за виданням: *Акад. Ол. Шахматов — Акад. Аг. Кримський.* Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI—XVIII в. в. К., 1922.

ської наукової асоціації сходознавства, читав лекції в Київському університеті. Досконало володів понад шістдесятьма мовами.

Славістичні дослідження присвятив питанням походження слов'янських мов, зокрема української, мовним особливостям писемних пам'яток, граматичним і фонетичним явищам у системі мови, орфографії української мови тощо. Серед найважливіших — праці «Ще про «общеруське єдинство язикове» (1892), «Филология и погодинская гипотеза» (1898), «Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів» (1906), «Древнекиевский говор» (1906), «Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася» (1922), «Нарис історії українського правопису до 1927 р.» (1929) та ін. Автор ряду посібників для вивчення української мови.

Як орієнталіст досліджував іслам, історію та літературу арабів, турків і персів: «Історія мусульманства» (1904—1912), «История арабов и арабской литературы светской и духовной» (1911—1912), «Історія Персії та її письменства» (1923), «Хариз та його пісні» (1924), «Перський театр» (1925), «Історія Туреччини та її письменства» — у 4-х томах (1924—1927).

З художньої творчості широко відомі три збірки віршів «Пальмове гілля» (1901, 1908, 1922), роман «Андрій Лаговський» (1895—1905), «Бейрутські оповідання» (1906), переклади поезій Сааді й Хафіза, Хайяма й Абуль-Алі, Джамі й Фірдоусі, Гете і Гейне, Байрона і Рюккерта, Анакреонта і Сапфо...

I

ВСТУПНІ УВАГИ

Терміни *Україна, український* і *малоруси, малоруський*. Число людей малоруського плем'я

Українська мова — це термін, який протягом останніх 30—40 років мало не зовсім витіснив собою давніший, ширший термін «мова малоруська».

Слово «україна» в старовину визначало попросту «пограниччя». За часів великого князівства київського XII віку ми знаходимо, наприклад, згадку про «україну» галицьку, точніш — галицько-волинську, на пограниччі області смоленської (див. Іпатський літопис під роком 1189), й одночасно зустрічаємо звістку, під 1187-им роком, про «україну» наддніпрянську, лівобічну, теперішню Полтавщину. Після

2 6-2774

татарської руїни XIII віку під «україною» малоруси розуміли переважно самісінькі землі дніпрового степового пограниччя (Україна Лівобічна й Україна Правобічна). З XV—XVI віку тут розвилося козацтво, і тоді територія «України» значно поширилася як по лівому, так і по правому боці Дніпра. Під кінець XVI віку козаччина України, цебто Наддніпрянщини, зробилася висловником національних ідеалів малоруського народу, а в XVIII—XIX віці нова малоруська література пішла з тієї знов-таки козацької України. Котляревський, Гулак-Артемовський, Квітка-Основ'яненко, Шевченко й інші талани літературно розробили живу малоруську мову своїх місцевостей,— і вона, мова «властиво українська», лягла в основу літературної мови геть-усіх малорусів, хоч би якими малоруськими наріччями та говірками вони говорили. Геть-усі національно свідомі малоруси, чи то російські піддані, чи австрійські, од Кавказу до Карпат, поволі позвикали звати себе *українцями* і теперечки дуже не люблять, як їх сторонні люди, за старою звичкою, все ще взивають *малорусами.*

Щоправда, у літературних суперечках поміж собою, не перед сторонніми, малоруси, як говорять про деяку неоднаковість проміж мовою малорусів к. австрійсько-підданих і к. російсько-підданих, то частенько ще йменують одну мову *галицькою*, а другу — *українською* і протиставляють, або досі були протиставляли «австрійських русинів» — властивим *українцям*, цебто спокійнісінько звужують зміст терміну *Україна.* Та за останніх часів навіть і в таких випадках вони воліють дотримуватися вже інакшої термінології: не так давно були говорили: «мова України Австрійської» та «мова України Російської»; або по-найновішому говорять: «України Галицької» — та «Великої України».

Іменню «український» малоруси складають дуже високу ціну, аж до дражливості високу. Якби комусь спало на думку споритися проти того і вимагати, щоб вони держалися терміна *малоруський*, а не *український*, то це була б річ і недоцільна і даремна: життєва практика перемагає філологічну точність. Та проте філологи, треба думати, як задля точності діалектної, так і через міркування про споконвічну історію розвою малоруської мови, довго ще не відмовляться (принаймні, в своїх вузько спеціальних статтях) од терміну *малоруська мова,* що виключає будь-яку плутанину.

Цифру всіх малорусів визначують понад 35 мільйонів (великорусів — понад 65 мільйонів, білорусів — десь менше як 10 мільйонів). Антропологічної одності між ними немає

(пор. праці Гильченка, Івановського). Якщо в крові великорусів сильна домішка фінська, то в крові малорусів, принаймні степових,— сильна домішка тюркська.

II

Малоруські діалекти: західна меншість і східна більшість. Типовіші одміни західномалоруських діалектів од східномалоруських. Архаїчні говори в обох групах. Вони північні, але ділити малоруську мову на наріччя північне і наріччя південне не слід. Літературна непридатність архаїчних говорів і їхня величезна вага для філології та історії мови.

З діалектологічного погляду малоруська мова розпадається на дві великі, та нерівні парості: менша (десь чи не 1/5) — це наріччя західномалоруське; більша (щось 4/5) — це наріччя східномалоруське. А кожна з обох цих паростей своєю чергою розпадається знову на два типи: один тип — це говори звичайні, фонетично розвиті, другий тип — це говори рідші, забиті по глухих закутках (гірські чи болотяні), фонетично нерозвиті, інакше — архаїчні.

Область наріччя західномалоруського політично почасти одірвана від решти малоруських областей. Сюди відносяться землі Галичини, Буковини та Угорська Україна. З цих областей чимало малоруських колоністів попереселялося й до Америки. Під кол. російським володінням західномалоруським наріччям говорить Поділля з північною Басарабією, Підляшшя та значна частина Волині.

Область наріччя східномалоруського займає величезну просторінь од Дніпрового Правобережжя (Київщини, тощо) до Дону та Кавказу; а так само включає в себе українські колонії на Далекому Сході («Зелений Клин»).

Одрізняється західномалоруське наріччя од східномалоруського отакими напр. особливостями (назвемо лиш котрі типовіші). В ньому може оддірятися *ся* (західномр. *ся* бою = східномр. бою*ся*). Видко значну неоднаковість у наголосах проти східного наріччя, особливо в кон'югації (західномр. *хóджу, принéсла* = східно-мр. *хожý, ходю́,* принеслá). Тверде -*т* у 3-ій особі (зах.-мр. він ходи*т* = сх.-мр. він ходи*ть*). Кінцівка -*его* в родовому відмінкові займенника (зах.-мр. *до него* = сх.-мр. *до нього, до його*). Тверда відміна прикметників на -*ій* (зах.-мр. трет*ий*, *трета*, *трете* = сх.-мр. *третій, третя, третє*). Чути тверде *с* у кінцівках -*ский*, -*цкий* (зах.-мр. руский, турецкий = сх.-мр. *руський, турецький*). В зах.-мр. наріччі можуть не подвоюватися приголосні перед кінцівкою -*ье* (зах.-мр. *житє, хóдженє* = сх.-мр. *життя, ходіння*). І тощо. Між іншим, західномалоруська вимова для звука *и* (з **ы** та **и**) дуже груба, він

твердіший од російського *ы* (напр., у зах.-мр. чується *лыко, сыла*), а вже ж у східномалоруському наріччі тут чути середній звук між *ы* та *і*, що на письмі його визначують буквою *и* (сх.- мр. *лико, сила*)[1]. У говорах перехідної області між обома наріччями всі оці риси надто плутаються й перемішуються, і напр., західна Київщина, з її виразним основни́м східномалоруським типом, має в собі і риси мови подільської.

Варто зазначити, що отака фонетична несхожість між зах.-мр. та сх.-мр. наріччями дуже-таки мало перебиває людям обох наріччів розуміти одним одних. Коли й трапляються випадки, що малорус східний не гаразд розуміє малоруса західного, або навпаки, то причини коріняться вже ж не в фонетиці, а переважно в неподібності тих слів, якими в одному й другому наріччі визначаються однаковісінькі поняття; західномалоруський словар — ближчий до польського, східномалоруський словар — ближчий до російського. І трапляється навіть, що малорус східний через лексичні одміни далеко-таки не вільно розуміє малоруса західного.

А от у самій середині кожного з обох названих наріччів, чи то західного, чи то східного, вноситься роз'єднання через те, що і в одному і в другому є говірки а р х а ї ч н і, з їхньою своєрідною, різко відокремленою, нерозвитою фонетикою. Замість улюбленого звичайно-малоруського *і (кінь, ліс, шість)* в архаїчних говірках ще досі заховалися дифтонги, цебто двоголосівки (напр., ***киoнь, куинь*** ≈ укр. *кінь*; ***лiес, шiесть*** = укр. *ліс, шість*). Отаку архаїчну двоголосність (спільну колись для мови геть-усіх малорусів) заховують у західномалоруському наріччі говірки карпатських верховинців (в к. Австро-Угорщині) і Підляшшя (у кол. Росії), а в східномалоруському наріччі цей дифтонгізм зберігся на Поліссі (києво-волинсько-мінсько-чернігівсько-полтавському).

Іноді діалектологи радять уважати всі сучасні дифтонгові говірки, в їхній сукупності, за одну с п і л ь н у групу, і класифікують її як окреме «північномалоруське наріччя». Тільки ж отака класифікація, що мала б ці архаїчні говірки таким чисто механічним способом об'єднувати, це річ зовсім незручна; бо, ведучи дальшу аналізу говірок отого ніби об'єднаного архаїчного «північномалоруського наріччя», нам неминуче доведеться розбити його знову-таки на ті самі д в і парості: західну та східну. І після цього покажеться, що західні говірки отого «північномалорусь-

---

[1] Літературним правописом встановлено букву *и* (а не *ы*) і для зах.-мр. наріччя. Букву *ы* всеукраїнський правопис геть одкинув.

кого наріччя» це органічний, зародковий прототип усього західномалоруського наріччя, а східні його говірки — прототип усього наріччя східного.

В письменському, літературному українському рухові архаїчні говірки, як мова аж надто незначної меншості малорусів, як мова закуткова та нерозвита, залишилася для решти малорусів самісінькою обтяжливою, непридатною привіскою, що з нею письменська мова сміє абсолютно не рахуватися. Але для історика-лінгвіста виучувати архаїчні говірки це аж надто корисна й цікава річ, бо говірки тії — це живий, наочний зразок того, чим була всенька малоруська мова років 600 тому назад, у XIV віці.

III

Приналежність малоруської мови до східнослов'янської («руської») групи. Три найтиповіші спільні ознаки тієї групи (повноголосність, спосіб м'якшення зубних, зачинне о) і деякі не такі типові (доля юсів, *ѣ*, *ъ* та *ь*). Гіпотези про те, коли мав закінчитися період праруської одності; мабуть, це IX вік. Писані джерела для історії мови дійшли до нас лиш з XI в.: київські Ізборники Святослава 1073 та 1076 р., червоноруські Слова Григорія Богослова, і ін.

Історія малоруської (по-теперішньому української) мови доволі складна і, викладаючи її в коротких рисах, ми зупинимося тільки на найвимовніших її стадіях, а здебільше навіть на самих-но видатних «віхах».

Усі слов'янські мови розпадаються на три сім'ї: а) західну (мови: полабська, польська, чеська, словацька, лужицька); б) південну (болгарська, сербсько-хорватська, словінська) та в) східну, що має три парості: південну, середню та північну, чи, за новішою термінологією, три мови: малоруську, білоруську та великоруську. Східнослов'янську сім'ю звуть інакше руською, за йменням тієї «руської» (цебто норманське-варязької) династії, яка в київський великокнязівський період панувала з Києва над усіма східнослов'янськими племенами.

У передісторичну добу, так років на двісті перед прикликанням варягів, мова всіх східних слов'ян була, це річ безсумнівна, мовою єдиною, й одрізнялася тая єдиная східнослов'янськая мова од мови південнослов'янської та західнослов'янської отакими познаками:

1) в ній була повноголосність (спільноруське *борода, молоко, берегъ;* церковно-слов'янське *брада, млѣко, брѣгъ;* польське *broda, mleko, brzeg*);

2) зубні *д, т* та сполучення *кт, гт, хт* м'якшила вона на [*д*]*ж* та *ч* (спільноруське *хо*[*д*]*жу, свѣча, ночь*; цер-

ковнослов'янське *хождѫ, свѣшта, ношть;* польське *chodzę, swieca, noc*);

3) вона мала зачинне *о* замість *е* (спільноруське *олень:* церковнослов'янське *ѥлень;* польське *jeleń*).

Так само замість носових юсів ѫ та ѧ усі східні слов'яни встигли ще наприкінці періоду своєї мовної одності виробити неносові звуки *у* та *я* (спільноруське *дубъ, зять;* церковнослов'янське *дѫбъ, зѧть*; польське *dąb, zięć*). Праруське ѣ звучало як *іе.* Немає сумніву, що за праруської ще доби глухі голосівки ъ та ь (коротке *у* та коротке *і*) звучали в усій східнослов'янській сім'ї трошки інакше, ніж в інших слов'янських мовах,— мабуть чи не з легким нахилом до *о* та до *е.*

Про той термін, коли закінчилася доба повної східнослов'янської (чи праруської) мовної одності, про це можна будувати самісінькі здогади.

Один з найавторитетніших філологів-дослідників, акад. О. О. Шахматов (великорус) у своїй передсмертній величезній праці «Очерки древнѣйшаго періода исторіи русскаго языка»[1] з певністю висловлюється так: «Распаденіе восточно-славянскихъ племенъ и ихъ языка относится (въ своемъ постепенномъ ходѣ) къ VII и VIII вѣку; вѣроятно, къ IX вѣку восходить (какъ завершеніе процесса) распаденіе единаго русскаго племени на три племенныя группы: южную, сѣверную и восточную» (стор. XXXVI і стор. XXV).

Так каже безсторонній великорус. Проте — річ імовірна, що не тільки в VII—VIII вв., ба навіть у IX віці, як варяги засновували на східнослов'янській території «руську» державу, одність мови всіх східнослов'янських племен ще не було порушено нічим, практично дуже великим. Вважати мову всіх східнослов'янських племен у IX в. ще за *практично* єдину мову — це кінець-кінцем не буде річ протинаукова. Що окремі говірки трьох східнослов'янських груп повинні були, звичайна річ, уже й тоді мати дуже характерні риси — це так. Але будь-якого обопільного нерозуміння поміж ними в IX віці ми припустити не сміємо. Адже під тії часи взагалі всі слов'яни, навіть цілком різних слов'янських груп, ще не відчували хоч трохи сильної несхожості між слов'янськими мовами. Коли рівночасну тодішню (IX в.) проповідь св. Кирила та Методія, апостолів із землі слов'ян південних, прекрасно розуміли в Чехії, країні слов'ян західних,— то вже ж варязькі ватажки, які закнязювали в IX віці над слов'янами однієї й тієї самої групи — східної,

[1] Праця ця вийшла (у Спб., 1915) як II-й випуск «Энциклопедіи славянской филологіи», що її видає Російська Академія Наук.

повинні були почувати від Новгороду ген аж до Чорного моря безперечно ще одну-однісіньку мову.

Відтінки між говорами трьох груп східнослов'янських племен IX віку могли являти собою переважно хіба тую неоднаковість, яка взагалі неминуча між говірками однієї й тієї самої мови, коли вона розкидана на великому просторі. В таких випадках, де ця неоднаковість відчувалася з практичною реальною силою, вона зводилася, очевидячки, до несхожості окремих слів, що ними на півночі і на півдні неоднаково визначувалися однакові й ті самі поняття; такі слова, як *баня (купол), повонь (водяний розлив), вѣхъть* та ще чимало інших слів південних, що їх ми згодом знаємо з київського літопису й інших південних пам'ятників, і що їх часто-густо навіть пояснити не можна без допомоги сьогочасної української мови Київщини, навряд чи були і в IX віці відомі на півночі[1]. А північ знову мала свої слова, такі, що їх не знав південь IX віку. Що ж до відтінків фонетичних і морфологічних між східнослов'янськими говірками IX віку, то тодішня одміна між північчю і півднем навряд чи тоді вже відчувалася в життєвій обиходці як порушення праруської мовної одності.

Треба, зрештою, пам'ятати й про те, що відносно IX віку будь-які філологічні міркування про тип староруських наріч та про ступінь їхнього взаєморозуміння чи взаємонерозуміння не носять характеру безперечної точності, бо ж написаних даних од IX віку ми не маємо. Документальні східнослов'янські пам'ятники, що дозволяють судити про мову вже твердо, починаються властиво тільки-но в XI віці, чи в Києві, чи в Новгороді. Щоправда, мова південноруська, а саме наддніпрянська, має записи ще від X віку, в реєстрі ймень Дніпрових порогів, що їх дано грецькими буквами у Костянтина Багрянородного (ум. 959); але слов'янськими буквами південноруські пам'ятки йдуть допіро з часів київської держави Володимира Святого, а саме як дрібні написи X—XI віку; а вже ж південноруські книги, так само як і книги північноруські, дійшли до нас тільки з часів Володимирових дітей XI віку.

Через це достовірну історію малоруської мови (а так само і великоруської) доводиться поневолі починати аж з XI віку, дарма що чимало малоруських і великоруських ознак готові були ще в IX віці.

Найдавніші, котрі до нас дійшли, південноруські пам'ятки це такі: з Київщини — Ізборники Святослава 1073

---

[1] Див.: *А. Крымскій.* Древне-кіевскій говоръ // Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Академіи Наукъ. 1906. Кн. III.

та 1076 років, Синайський патерик XI в., житійний Успенський збірник XII в. з творами теж і місцевих печерських отців, Богословіє Івана Дамаскина XII в., Студійський Устав бл. 1193 р., Златоструй XII в.; з Чернігівщини — Румянцівська Ліствиця XII в. № 198; з Волині — уривки Турівського Євангелія XI в.; з Червоної Руси — південногалицькі слова Григорія Богослова XI в., північно-галицьке Євангеліє 1144 р., Віденський Октоїх XII—XIII в., Христинопільський Апостол XII—XIII в., північногалицьке Євангеліє 1268—1301 р.; буковинське болгаро-Софійське Євангеліє XIII в., буковинське Євангеліє Евсевія 1283 року й ін.

Писано ці книги чужою, церковнослов'янською (болгарською) мовою. Тільки ж писарі малоруські нехотячи робили описки в дусі своєї живої мови і, через це, ми з-попід церковнослов'янської кори виловлюємо загальні зариси південноруської мови, якою говорили люди в літописній київській великокнязівській державі.

IV

НАЙГОЛОВНІШІ РИСИ ПІВДЕННОРУСЬКОЇ МОВИ, ЩО ЇХ ВИДКО З ПАМ'ЯТОК XI ВІКУ

а) Фонетика. Поплутання *ы* та *и*, *ѣ* та *і*. Звук *е* ще не був твердий; його одміни (*житияа* зам. *житие*, *чоловѣкъ* зам. *человѣкъ*). Звук о в XI в. міг часом асимілюватися з *у* (*уружье* зам. *оружье*), часом з *а* (*багатый*); *у* могло вийти і з *в* (*уредъ* зам. *вредъ*). Буквою *г* XI віку віддається звук протяжний [γ або χ]. Плутанина складів *ра* і *ря*, *ру* і *рю* в XI віці.

І виясняється, що в XI столітті південноруська мова знала поплутання звуків *ы* та *и*. От, у київському Ізборнику 1073 року маємо: *глаголетьсы* (л. 9=εἴρηται, зам. *глаголетьси*), *сы мьнѣти начьнеть* (л. 47 об.= ἑαυτόν οἰηθείη), *помыслы!* (л. 49 об.=ἐννόησον, зам. *помысли!*), *ти ли съмѣеши?* (л. 87 зам. *ты*), *неправьди* (л. 104 об. зам. *неправьды*), *запони* (л. 116), *просты ни* (л. 122, зам. *прости ны* = ἀπήλλαξας ἡμᾶς), *плътолюбыя* (л. 135), *на Амаоунтыисцѣмь* (л. 153), *Ахименыды* (л. 154), *выны* (л. 154 об. зам. *вины*); аж надто «часто *си* зам. *сы* (= сущий, напр. л. 257), чи *сии* зам. *сыи* (л. 154 об.); *о землямѣрыи* (л. 203 об.), *посинѣти* (л. 216=*посынити* тобто *всиновити*) та й ін. У малому Ізборнику 1076 року — *осырѣю* (л. 112= *осиротію*). Безліч прикладів і в червоноруських Словах Григорія Богослова XI віку.

Рівнобіжно з отвердінням праруського *и*, з'являється у південнорусів X віку дуже м'який звук *і* із старого дифтонга *ѣ* (*te*). І от тоді як у середній та північній Русі

дифтонг *ѣ* почав поволі з XI віку обертатися в *е*, ми стрічаємо в київському Ізборникові 1073 року вже отакі написання: *ници* (л. 5 зам. *нѣции*), *нимая* (л. 142=*нѣмая*), *ними суть* (л. 150 зам. *нѣми*), *пламение*[ть] (л. 153 об.= *пламенѣеть*), м. б. [*с*]*имя* (л. 67 об.=σπέρμα зам. *сѣмя*), *исцили* (л. 162), *въразуминие* (л. 264), *въ вѣри* (л. 17 об.), *о Авраами* (л. 113 об.), *на Купри* (л. 153 зам. *на Купрѣ*) та й чимало ще інших. У Ізборнику 1076 року: *пити въ миру* (л. 237=*въ мѣру*). У червоноруських Словах Григорія Богослова XI віку: *стины* (л. 6 об.=*стѣны*) і т. ін. (Пор. сьогочасні українські: *стіна, міра, німий* і т. ін.).

Звук *е* в південнорусів XI віку ще не звучав твердо (цебто, напр., слова: *везе, несе, дерево* ще не звучали на сьогочасний лад з твердими *в, з, н, с, д, р*)[1]. В тому звукові *е* південноруси одрізняли два відтінки. Один ближчий до *ä*, в таких словах, як *шесть* та *житиє*; другий — ближчий до *ö* чи *ё*, перед твердими складами та у флексіях деклінаційних; і через те такі слова, як *жена, ледъ, на немь, на неи, въ сеи сторонѣ* вимовлялися приблизно так: *жёна, лёдъ, на нёмъ, на нёи, въ сёи сторонѣ*. В першому випадку з-під пера південноруса XI віку легко з'являлася замість *е* буква *я*; напр., у Ізборникові 1073 року (л. 57) замість *житие* писалося *жития* (пор. сьогочасне *життя* при великоруському *житьё*). Написаннями отакого типу київський Ізборник 1073 р. попросту аж рясніє. У другому випадку ми замість *е* (близького до *ö, ё*) зустрічаємо з XI віку букву *о*: *чоловѣка* (Изб. 1073 р., л. 179 об.), *жона* (Ізб. 1076 р., л. 181 об.), *ничосо* (Сл. Григ. Бог., XI в., л. 24) і т. ін. (пор. сьогочасні укр. *чоловіка, жона, нічого*). Стома роками пізніш з'явище отеє потягло за собою дуже великі, надзвичайно важливі звукові переміни.

Ненаголошене *о* — це було в XI віці чистісіньке *о*; та іноді могло воно схилятися то в бік *у*, то в бік *а*. Коли ненаголошене *о* сусідувало з *у* чи з *в*, то воно могло, як і тепер діалектно на Вкраїні бува, вужчати та й обертатися в *у* (і тоді південноруські писарі XI віку писали *уружье* замість *оружье*, *не мугущи* замість *не могущи*). Як же ненаголошений звук *о* стояв поруч з *а*, то він міг ширшати та й обертався сам в *а*, і таким побутом сьогочасне українське *багатий* (із *богатый*) видко вже і з пам'яток XI віку. Цюю рису Наддніпрянщина XI віку виявляє нам не тільки в словах рідних, ба однаковісінько і в словах чужих: *отъ Амона — Аманите* (у київському Ізборникові 1073 року, л. 137). *Иоанъ Схаластикъ* — у заголовку чер-

[1] Ці слова звучали приблизно так, наче *вєзє, нєсє, дєрєво*.

нігівської Румянцівської Ліствиці XII віку; ба навіть *панахида* (поруч із *панохида*) у Студійському Уставі 1193 року (л. 270 об.; пор. сьогочасне укр. *панахида*).

Ненаголошений звук *у* міг у XI віці постати і з приголосного *в*: київський писар Ізборника 1073 року, так само як і киянин сьогочасний, замість ***вредъ*** вимовляв ***уредъ*** (л. 18 об. *на урѣды* = πρός βλάβην); у нього ж таки ми читаемо *прауда* (л. 60 об.). Частенько теж плутав він прийменники *въ* та *у*. Так само знову й у червоноруських Словах Григорія Богослова XI віку славнозвісні Пилатові слова передано так: *еже уписалъ єсмь, **въписахъ*** (л. 143). Зрештою, вільна міна прийменників *у* та *въ*, що її так люблять сьогочасні малоруси, може вважатися за міцно вкорінене явище допіро аж стома роками потім після того (чернігівська Ліствиця, віденський Октоїх тощо) — хоч правда, що й у XI в. виявляється воно вже виразнісінько.

Приголосний звук *г* (тепер він у малорусів звучить як *h*, а в великорусів — як *g*) звучав у південнорусів XI віку як звук протяжний, в жодному разі не як *g*. Костянтин Багрянородний X віку передавав *г* в іменнях Дніпрових порогів або через гамму (себто через звук протяжний), або навіть через грецьку букву χ. Так само й червоноруський писар Слів Григорія Богослова XI віку писав ***ходъ*** замість ***годъ*** (л. 146), і, навпаки, замість ***слухъ*** він писав ***слугъ*** (л. 336 = ἀχοή). Київський писар Ізборника 1073 року, пероблюючи ймення царя Авгаря в *Авваръ* (л. 262), засвідчив цим те, що він вимовляв *г* за *h*. Частенько він і зовсім проминав букву *г*; наприклад, *отъ **едино*** (л. 18 об. замість *отъ **единого*** = μόνου), *томления **вражьско*** (л. 185 об. = зам. *вражьс**кого***), ***м'ночьстьныихъ*** (л. 264 = ***многочесних***), *рече Бо* (л. 50 = θεός, себто *рече Богъ*) і баг. ін. В Ізборникові 1076 року: *сърѣшу* (л. 1 об. замість *съгрѣшу*) *изниєть* (л. 237 замість *изгниєть*). На чернігівській чарі коло 1151 року: *своєго **осподаря*** (зам. ***господаря***) і т. ін.

Склади *рю* та *ру, ря* та *ра*, як це й тепер водиться, легко плуталися в південній Русі XI віку. В київському Ізборникові 1073 року є і ***царю*** (л. 144) і ***цару*** (л. 143 об., л. 185 об., л. 260 об.); *є кумира* (л. 251 об.) і ***кумиря*** (л. 120); ***твору*** волю (л. 158); *раство**раеться*** (л. 211 об.) і т. ін. Те саме і в інших південноруських рукописах XI віку.

б) Деякі явища в склоненні XI віку. Архаїчні риси: *на дорозѣ, духови* (або вже й *духовѣ* = дав. одн.); чоловічі ймення на *-о (Павло, дядько, Василько)*. Нові форми XI віку типу: *в густому лісу*, род. мн. типу *манастыревъ, врачевъ, молевъ* (*моль*, теж як і *полынь* — чолов. р., а *пара* — жіночого, не *паръ*). Займенники XI віку, форми: *собі, тобі*.

В царині склонення південноруська мова XI віку одрізнялася, як і тепер, тим, що вона заховувала тую давнину, яку вже й тоді втрачувала мова північної Русі. Коли малоруси й до сьогодні утворюють свій давальний і місцевий відмінки однини з перехідним зм'якшенням (*на дорозі, дівці, в кожусі*), коли вони й досі зберігають кличний відмінок (*дівко! чоловіче! кóню!*), коли вони досі зберігають давальний відмінок на *-ові* (*чоловікові*), тощо, то цілком зрозуміла річ, що так воно все було й у XI віці. Так само знов і тоді архаїчніше *духови* (наприклад, у Словах Григорія Богослова XI віку, л. 357) чергувалося з *духовѣ* (л. 356 об.). А тим часом північно-руси XI віку вже виявляли нахил утворювати форми *дѣвкѣ* і *на дорогѣ, въ кожухѣ* (пор. у писаря новгородського Мінеї 1096 року; *рабу твоему Дъмъкѣ*), кличний відмінок вони замінювали називним, почували знехіть до давального відмінка на *-ови*, а незабаром і зовсім його закинули. Улюблені для сьогочасних українців імення чоловічого роду на *-о* (*дядько, Павло* тощо) вже з давніх-давен були в дуже широкому вжитку; наприклад, *Синько* в умові Ігоря з греками 945 року, *Петро, Пауло* — в Ізборникові 1073 року (л. 262 об.), *Марко Печерникъ* у Києво-печерському манастирі, *Василько* та *дядько* — в Начальному літописі і т. ін.; а в великорусів XI віку ці ймення, як бачимо, перейшли вже в систему жіночої одміни (пор. те ж таки новгородське *рабу твоему Дъмъкѣ* 1096).

Та були в південноруському склоненні XI віку і свої новоутворення.

Поплутання давального та місцевого відмінка на сьогочасний малоруський зразок *в густому лісу* відбилося в писаря Слів Григорія Богослова XI віку: *о жестосрьдуму Фараосу* (л. 305); у київському Богословії Івана Дамаскина XII віку: *о Божьствьнууму въплъщению* (л. 114), *о будущууму суду* (л. 184—185). У родовому відмінку множини м'якої одміни, де великоруси воліють кінцівку *-ей* (вкр. *врачей, дождей, монастырей* = мр. *врачів, дожчів, манастирів*), південноруські пам'ятки XI віку показують ясних попередників сьогочасної малоруської форми; пор. *врачевъ* в Ізборнику 1073 року (л. 48 об., л. 105, л. 130) і в Синайському Патерику XI віку (гл. 306) і в чернігівській Ліствиці XII віку (л. 81 об., л. 185 об.); *дъждевъ* — Слова Григорія Богослова XI віку (л. 290 об.); *плачевъ* — там само (л. 248); *манастыревъ* — у печерському Успенському Збірнику XII віку (л. 32); *молевъ* — в Ізборнику 1073 року (л. 77 об.).

До речі сказати, *моль, полынь* та й ще декотрі інші слова належали в XI віці до *чоловічого* роду (так воно

й тепер по мр., а по вкр. *моль* і *полынь* — жіночого роду); а замість *паръ* казалося тоді *пара* (жіночого роду; пор. сьогочасне мр. *сильна пара* = вкр. *сильный паръ*).

У склоненню займенників споконвічність сьогочасних малоруських форм *тобі, собі* цілком стверджується багатьма вказівками геть усіх пам'яток XI віку.

в) Дієслова XI віку; типу *роспитовати* (зам. *роспытывати*), *бовати* (= *бывати*); споконвічність форм: *біжу, вони біжать*. Стародавність форм: *ми знаємо, він носить, вони носять;* стяження *ає* в *а* в XI віці (типу: *він зна*). Спряження помічного дієслова: *є* зам. *есмы* і зам. *суть*. Форми майбутнього часу в XI віці, що відповідають сьогочасному *знатиме*; форми минулого часу в XI віці на *-въ* зам. *-лъ*. Пасивні дієприкметники на *-яный* зам. *-еный*, синтаксис пасивних зворотів типу: *його вбито*. Дієслівні форми типу: *бойсь* в XI віці. Дещо про прийменники: *од* (зам. *отъ*), *з* (зам. *съ*).

В чергуванні дієслівних основ на *-овати* і *-ывати* те, що нам показують південноруські пам'ятники XI віку, свідчить про вимову *-овати*. І якщо північний рус доби Володимирових дітей схилявся до кінцівки *-ывать* (пор. і сьогочасне великоруське *распытывать, описывать*), то для київського писаря Ізборника 1073 року форма *роспытовати* (л. 10), а так само й для червоноруського писаря Слів Григорія Богослова *описовати* (л. 10 об.) — це були єдині рідні для них форми (пор. сьогочасне малоруське *розпитувати, описувати*). Писар київського Ізборника 1073 року навіть замість *бывати* писав *бовати* (л. 136 об.— *знамения боваху*), а що ненаголошена буква *о* часто визначала під його пером звук *у*, то цілком можлива річ, що в Києві XI віку вже вимовляли по-нинішньому: *розпитувати* та *бувати* (хоч отаке південноруське *-увати*, з точно написаною буквою *у*, виявилося на письмі вже аж за сто років після того).

У спряженні інших дієслівних основ ми так само часто впізнаємо в XI віці сьогочасні мр. форми; наприклад, стародавність сьогочасного малоруського *біжи, біжу* та *вони біжать* (у протилежність до великоруського *бѣги, бѣгу, бѣгуть*) стверджує і церковнослов'янська мова: ясна тая давність для *біжи, вони біжать* і т. ін.— і з показаннів київського Ізборника 1073 року (л. 9 об., л. 131), Ізборника 1076 року (л. 9, л. 73), Слів Григорія Богослова XI віку (л. 113), чернігівської Ліствиці XII віку (л. 17 об., л. 45, л. 126 об.) і ін.

Звичайна нинішня малоруська кінцівка 1-ої особи множини *-мо (ми знаємо, ми ходимо)* випадково засвідчена в південноруських пам'ятниках допіро з XII віку (у печерському Успенському Збірнику XII віку: *прѣдъступаємо*, л. 361 = προΐωμεν). Та порівняльно-лінгвістичні міркування показують, що оце *-мо* далеко старіше навіть од доби київської держави.

Кінцівка 3-ої особи теперішнього часу на *-ть*, яка теж має своє коріння в сивій прадавнині (сьогочасне малоруське *він носить* та *він береть*[*ся*] [1], *вони носять* та *вони беруть*) зустрічається на кожнісінькій сторінці геть-усіх південноруських пам'ятників XI віку, хоч це йде протн церковнослов'янського правопису.— Зникнення флексії *-ть* в оцих формах це теж явище, що вже в XI віці цілком встановилося; і теперішні мр. форми: *він є, він бере, він буде, він убиває* (пор. вкр. *есть, беретъ, будетъ, убиваетъ*) звичайнісінькі і в київському Ізборнику 1073 року, і в червоноруських Словах Григорія Богослова XI віку; стяжіння *ає* в *а* так само було тоді в повному ході; наприклад, *бывa* и *отъбыва* (= *бываетъ* и *отбываетъ*) — Ізборник 1073 року (л. 230, л. 239 об.), *умлъкаа* (= *умолкаетъ*) — Слова Григорія Богослова XI віку (л. 284 = σεσίγηται).

У дієслові *быти* 3-я особа однини *есть* чи *є* іноді в XI віці, як це й тепер воно буває, являлася заміною й для инших осіб (1-ої і 2-ої): *мы повелѣни є* — Ізборник 1073 року (л. 34 об. = προστετάγμεθα), [*ты*] *чистъ есть* — Слова Григорія Богослова (л. 112 = καθαρός εἶ), *нѣции есть* — Ізборник 1076 року (л. 215, замість *суть*).

Тій формі майбутнього часу, що в ній у сьогочасних малорусів допоміжне дієслово має форму *-му* (*знатиму, знатиме* і т. д.), відповідає в пам'ятниках XI віку архаїчніша форма, де допоміжне дієслово має давню форму *имамь*, цебто *знати имамь* і т. ін. Але початкове *и* в *имамь*, могло вже одпадати, і форма майбутнього часу *из'ѣдати мать* у чернігівській Ліствиці XII віку (л. 198 об.) це перший ступінь до сьогочасного мр. *із'їдатиме*.

Видко з XI віку нахил висловлювати минулий час не тільки-но дієприкметником на *-лъ* (*онъ далъ есть, они дали суть*), але й дієприкметником на *-въ* (*онъ давъ есть, они давъше суть*); наприклад, в київ. Ізборнику 1073 року: *онъ є събравъ* (л. 77 об.), *є давъ* (л. 89), *уставивъ* (л. 23 об. = ἐδογμάτισε) тощо. Із них згодом у множині запанувала форма тільки на *-лъ* (пор. сьогочасне малоруське *ми дали*, хоч іще в XV віці для мр. грамот звичайна була форма типу *мы взозрѣвше есмо*), а в однині — навпаки: тепер запанувала виключно форма на *-въ* (пор. сьогочасне мр. *він дав, він зібрав, він уставив*, те, що по-великоруськи: *онъ далъ, онъ собралъ, онъ уставилъ*).

Форма пасивного дієприкметника — замість етимологічної кінцівкн *-еный* часто, як і тепер, мала в XI віці кінцівку

---

[1] Форма на *-еть* без *-ся* тепер по-українськн призабулася; кажуть попросту: *він бере*, без будь-якої приголосної кінцівки.

-аный. Паралелі до сьогочасного мр. *посажаний, повішаний, скінчаний, засмоляний* є в Ізборнику 1073 року (л. 121 об., л. 190 об., л. 262), в Успенському Збірнику (л. 68, л. 75), у чернігівській Ліствиці (л. 114 об., л. 145 об.) й у багатьох інших.

Трапляється в XI віці спосіб висловлювати пасивний синтаксис безсуб'єктними реченнями: із знахідним відмінком замість суб'єкта та з дієприкметником середнього роду замість предиката, на зразок сьогочасного мр. *його вбито*. Отак, в Ізборнику 1073 року: *имъ же є поручено строй-тъ* (л. 46 об.=ті, що їм доручено той лад; по-великор. *тѣ, кому порученъ зтотъ порядокъ*); в Ізборнику 1076 року *медъ дано бысть Богомъ* (л. 268: по вкр. *медъ данъ Богомъ)*; у червоноруських Словах Григорія Богослова XI віку: *свѣтъ тъмою женомо, нъ не постижемо* (л. I об.=по вкр. *свѣтъ тьмою бываетъ гонимъ, но не одолѣваемъ ею)*. Та при суб'єкті в множині — отакі приклади зазначуються документально тільки-но в XIV віці (у грамотах: *листы принесено*=по вкр. *письма принесены* і т. ін.).

Дієслівна форма відворотна, що утворюється з *-ся* (чи з *-си*), трапляється в пам'ятниках XI віку так само із кінцівкою *-сь*, яка вживається аж надто спеціально по-південноруськи. У Словах Григорія Богослова: *инъ би явилъсь* (л. 21 об.=ἄλλος ἄν ὤφθη); *постыдися или убоись!* (л. 366),— пор. сьогочасне мр. *явивсь, бійсь* (по-великоруськи *явился, бойся*).

Серед південноруських прийменників XI віку *отъ* уже міг мати свою нинішню форму *одъ* (пор. *одо Иєрусалима* в Словах Григорія Богослова, л. 90 об.=ἀπό Ἱερουσαλήμ). У прийменнику *изъ* початкове *и* могло відпадати, а до прийменника *съ* могло додаватися доброзвучне *и* спереду. Тому *изъ* та *съ* плуталися поміж собою в XI віці на сьогочасний мр. лад. Наприклад, в Ізборнику 1073 року: *незмутьнѣ* (л. 247), *бе-злияния* (л. 13 об.=ἀσυγχύτως), *многоє о строи збесѣдовавъше* (л. 216 об.), *єлико исъвяжете — будеть съвязано* (л. 125 об.), *измѣсьна* (л. 25 об.=συγχυθέντα); в Ізборнику 1076 року: *ісъ благословлениємь* (л. 275) у Словах Григорія Богослова XI віку: *трѣбованиємь и зволєниємь* (л. 176 об.); в Успенському Збірнику XII віку: *оружиє звлекоша* (л. 15 а), *з молитвы святого* (л. 106 об.); у Богословію Дамаскина XII віку: *луна исъ звѣздами* (л. 75).

г) Висновок. Мова Наддніпрянщини та Червоної Русі часів Володимира Святого та Ярослава Мудрого має здебільша вже всі сучасні малоруські особливості.

Ми могли б подати значно довший реєстр особливостей південноруської мови XI віку, повитяґавши їх з-попід кори книжної церковнослов'янської мови того часу. Але й того, на що ми вказали, вистачить, щоб схарактеризувати київську та червоноруську мову з доби дітей Володимира Святого.

І що ж воно виходить?

Із показаних рис одні властиві були виключно південноруським наріччям XI віку (таке, наприклад, затвердіння *и* та поплутання його з *ы*, паралельно з появою нового м'якого *і* із *ѣ*; такі — форми типу: *в густому лісу, бовати*). Другі відомі були й усім середньоруським племенам (чи майбутнім білорусам, наприклад: *уредъ = вредъ, г = h, ру = рю, онъ давъ, медъ дано,* прийменники: *од Ієрусалиму, ізвязати*). Треті — відомі були і на півночі (як *тобѣ, знає*), та тільки де-не-де. Четверті становили колись спільне східнослов'янське (чи праруське) добро, але в XI віці виявляли несумнівний нахил заникати скрізь у мові північнорусів і непорушно зберігатися в мові південнорусів (наприклад, *дѣвцѣ, дорозѣ; чоловікові, чоловіче!*). І рівночасно північ витворювала свої власні мовні риси, чужі для півдня (наприклад, новгородське *ч = ц*, давальний відмінок *Дъмъкѣ*).

Таким чином, усією сукупністю своїх ознак жива мова півдня XI віку стоїть посеред східного слов'янства цілком уже відокремлена. Мова Наддніпрянщини та Червоної Руси XI віку — це цілком рельєфна, певно означена, яскраво-індивідуальна лінгвістична одиниця; і в ній аж надто легко й виразно можна пізнати прямого предка сьогочасної малоруської мови, бо ж вона має вже в собі величезну частину сьогочасних малоруських особливостей.

V

ПІВДЕННОРУСЬКА МОВА ОД XI ДО XIV ВІКУ

Занепад глухих звуків *ъ* та *ь* і його наслідки. Дрібніші наслідки: подвоєння м'яких приголосних звуків *(життя, Ілля)*, вимова *ов* — замість *ъл (вовк)*. Замінна довгота і зв'язана з нею найголовніша особливість української мови: *шесть* через *шіесть* обертається в *шість*, а *ко̂нь* та *ле̂д* через *куонь, люод* та *куинь, люид* обертається в монофтонгове *кінь, лід*, не пізніш од XIV віку. Отвердіння звука *є*, теж близько XIV віку. Південноруська мова XIV є вже сучасна українська, так само як середньоруська і північноруська XIV віку — то вже теперішні білоруська та великоруська мови. Відношення білоруської мови до української та великоруської.

А проте південноруська мова XI віку ще не мала найістотнішої, найяркішої своєї познаки: вимови *біб, кінь, твій* (замість *бобъ, конь, твой*),— не мала вона тієї риси, яка

найрізкіш одрізняє малоруську мову не тільки од великоруської та білоруської, ба й од усіх слов'янських мов укупі. Деякі зародки цієї риси могли злегка позначитися може й раніш од XI віку; тільки ж, як говорити загалом, то оця риса, і поруч неї ще декотрі інші звукові з'явища, які теж доволі типові для малоруської мови, ведуть свій початок, власне кажучи, допіро з XII віку, тобто допіро з того часу, як цілком виразно позначився надзвичайної великої ваги звуковий факт: з а н е п а д г л у х и х, занепад не спорадичний, а такий, що одбувався в масовому характері.

«Занепад» цей полягав у тому, що глухі голосівки *ъ* та *ь*, які раніш мали свою окрему цілоскладову вимову, почали в одних випадках замінятися чистими *о* та *е*, а в інших випадках — цілком зникали і, значиться, переставали творити окремий склад. А поруч з цим — двоскладове сполучення *ои* (так само як і *аи, уи* й ін.) оберталося в один склад *ой* (а так само і *ай, уй,* тощо), цебто звук *и*, обертаючися в *й*, переставав бути окремим складом.

Явище це йшло в південнорусів з надто великою повільністю і дуже ступнево (у решти східного слов'янства, тобто в білорусів та великорусів — воно перевелося скоріше). Та й не в усіх фонетичних положеннях одбувалося воно одночасно: у середині слів глухі звуки зникали раніш (як іноді, то навіть мабуть чи не в X ще вікові), а у флексіях — зникали пізніше. Опріч того: у тих говірках, що повисувалися були далі на південь у бік степового пограниччя, наприклад, над Дніпровими порогами, або в сьогочасному Поділлі, або в напівмолдавській Буковині, процес занепаду глухих ішов швидше й рішуче; навпаки, чим далі жили південно-руси на північ, уздовж болотяної смуги Полісся, то тим повільніше йшов у них занепад глухих; так само по містах ішов цей процес швидше, по селах—повільніш.

Один із перших наслідків од занепаду глухих — це було п о д в о є н н я попередніх м'яких приголосних, на зразок сьогочасного малоруського *життя* (із *житьє*), *затишшя* (із *затишьє*), *ходіння* (книжне *хожденіє*). Уже навіть писар київського Ізборника 1073 року вимовляв імення *Илія* за *Илля* (л. 254) і, поруч книжного *облишиє* (л. 4, л. 196), писав він по-своєму, по-рідному: *облишьшиє* (л. 81). Червоноруський писар Слів Григорія Богослова XI віку називав посвячення — хиротонію *священньємъ* (л. 92). У київському Успенському Збірнику XII віку читаємо: *въ безаконьньи* (л. 78), у Богословію Дамаскина XII віку: *растеньниє* (л. 98). У XIV віці це явище цілком увійшло у норму, і одтоді в західномалоруському наріччі починається навіть спрощення такого подвійного приголосного звука в один.

Друге цікаве звукове явище, сполучене з занепадом глухих, це був перехід плавного сполучення *-лъ-* (чи то *ъл-*) в *-ов-*. Через це з'явилося малоруське *вовк* із *влъкъ* (чи то з *вълкъ*). В Ізборнику 1073 року ми, в таких випадках, іще не бачимо, щоб писалася буква *в*, та зате ми там стрічаємо відсутність букви *л*; наприклад, ***мъчаниємь*** (л. 50 об. замість ***млъчаниємь***); те саме в червоно-руських Словах Григорія Богослова XI віку: ***въхвующемь*** (л. 200), зам. *влъхвующемь*. А безпосередньо написанеє *ов* з буквою *в* ми констатуємо в документах аж після кінця XIV віку: *повнѣишее* — у буковинській господарській грамоті 1411 року [1], *невдовзѣ* — в Четьїй-Мінеї 1489 року тощо.

А вже ж найвизначнішим наслідком занепаду глухих була поява так званої з а м і н н о ї д о в г о т и. А саме подовжувалися корінні звуки *о* та *е*, котрі стояли перед тим складом, де зникали *ъ* та *ь*, або де *и* ослабало в *й*. Наприклад, праруське *шесть, ледъ, конь, на тои, на неи* почали звучати в південнорусів коло XII віку (іноді раніш, а іноді й пізніш) як *шêсть* (= *шеесть, šeest'*); *лêдъ* (= *лёöд, lööd*), *кôнь, на тôй, на нêй* (= *на нёöй, па ńööj*). Оці здовжені *е* та *о* швидко, незабаром-таки, порозкладалися на двоголосівки, і стало чути такі слова: *ші͡есть, лю͡од, ку͡онь, на ту͡ой, на ню͡ой*, які зберіглися в архаїчних говірках ще й до сьогодні. Дифтонг *іе* легко й швидко почав переходити в монофтонгове *і*; в грамотах XIV віку отакі написання, як *шисть* (сьогочасне *шість*) уже цілком звичайні. А щодо дифтонгів *у͡о* та *ю͡о*, то спершу з'явилася до них одміна: *у͡ы* та *ю͡ы* (*у͡и, ю͡и*) і як наголос закріпився на другій половині такого дифтонга, то й тут легко стало чути так само монофтонгове *і*: із *лю͡йд, ку͡инь* вийшло *лід, кінь*, а із *на ню͡йй, на ту͡йй* вийшло *на ній, на тій* [2].

В писаних південноруських пам'ятках наявність живих дифтонгів *у͡о, ю͡о, у͡и, ю͡и* виявлялася в тому, що замість етимологічних *о* та *е* писар нехотячи вживав букви *у* та *ю*. Найдавніший приклад — в імператора Костянтина Багрянородного X віку. Імення Дніпрового порога «Вільного» пере-

---

[1] Та й то треба буде ще поглянути в самий оригінал грамоти 1411 р. не покладаючися на друковане видання Уляницького. Може бути, в первописі стоїть *певнѣишеє*.

[2] В декотрих говірках перехід дифтонга в монофтонг міг одбуватися й трохи інакшим шляхом (нпр. *ту͡ой — ту͡ий — tüij — тій*), тобто і без переходу наголосу на другу половину дифтонга. Пор. статтю Вс. Ганцова про поліські дифтонги в II—III книжці «Записок Іст.-філ. відділу Укр. Акад. Наук». 1922.

дано в нього через Βουλνι, цебто грецькими буквами написано *у* замість *о* перед таким суфіксом, де випав глухий *ь*. Таку мову можна вважати в X віці за характеристичну, мабуть, лиш для далекого півдня України, але ще не для Києва [1]. Але за якихсь сто років, чи й більш, ми вже й у київському Ізборнику 1073 року зустрічаємо *посубьнѣ* (л. 143 = *посôбьнѣ*) та *оржьдьствомь* (л. 18 = *юрôдьствомь*, μωρία); а так само в червоно-руських Словах Григорія Богослова XI віку: *мущьнъ* (л. 322 об. = *мôждьнъ, мôжчьнъ*); у чернігівській Ліствиці XII віку: *луи* (л. 168 = *лôй*); після XIII віку прикладів багацько.

Дальша стадія, цебто перехід *ui* в *і*, документально виявляється з XIV віку; у київському Паїсіївському збірнику XIV віку слово *полôвьный* (половинний, середній) передано через «поливьный» (л. 148); в Іпатському літописному спискові під 1291 роком оповідається (очевидна річ, за малоруським оригіналом XIV віку) про «самострѣлы коловоритныи» (стор. 615 = *коловорôтьныи*); у галицькій Зудечівській грамоті 1413 року [2] соляна яма, або ж *сóлка*, пишеться і *сѣлка* (тут буква *ѣ* = *і*); у буковинській грамоті 1436 року є *на-иткилѣ* замість *на-ôткôля* (сьогочасне *на-відкіль, на-відкіля*); у київських жидівствуючих пам'ятниках з кінця XV віку буква *и* (або часом *ы*) на місці *ô* не рідкість.

Близько того-таки самого XIV віку затвердло мр. *е*, цебто, напр., давніші фонеми *нєбо, дєрєво, будємъ* південноруська людність рішуче почала вимовляти як *небо, дерево, будем* (із твердими приголосними *н, д, р* і т. ін.[3]). Отаке затвердле *е*, як воно на собі не мало наголосу, могло плутатися з ненаголошеним *ы*, ба навіть іноді з *у* та *о* (*мы будумъ* — дуже звичайна форма в буковинських грамотах XIV—XV віку; *бозо льсти* в Вислицькій грамоті 1393 р. = *безо льсти*).

Взагалі можна сказати, що в XIV віці мр. мова дообразувалася геть до краю; мр. мова XIV віку, в тих своїх говірках, котрі тоді встигли розвитися найбільше, це вже є сього-

---

[1] Той варяг, який перекладав Костянтинові Багрянородному назви Дніпрових порогів, десь певне найкраще тямив лиш говірку столичну, київську. І коли він пояснив імператорові, що Βουλνί Πραχ має визначати по-варязьки Βαρούφορος = Barufors, або поріг хвилі (мовляв, щось ніби «влъны прагъ»), то виходить, що фонема о (*вульный* замість *вôльный*) була в Києві X віку ще чужою.

[2] Про дату цієї грамоти (1413, а не 1421, як був гадав Головацький) див. у Розова: Южно-русскія грамоты (К., 1917), с. 82.

[3] Оте, що великоруським алфавітом треба було б написати: *нэбо, дэрэво, будэм* і т. д.

часна українська мова. І дальша історія мр. мови, у XV—XVII віках, зійшла тільки на те, що розвиті говірки впливали на нерозвиті, що архаїчні говірки випиралися щораз далі й далі з півдня на північ, до глухих закутків Полісся, де останки архаїчної мр. мови не вмерли й до сьогодні.

Білоруська та великоруська мови так само геть дообразувалися в XIV віці (навіть акання виробилося), і обопільний контраст оцих трьох східнослов'янських паростів виступив тоді з повною рельєфністю, вже всім навіч. А період XV—XVII вв., що його малоруси та великоруси перебули серед надто неоднакових умовин історичних, цілком роз'єднав їхні мови в с л о в а р н о м у запасі, ще різкіш побільшивши таким способом їхню несхожість між собою.

Зате спільне пожиття в одній литовсько-руській державі дуже з'єднало малоруський словар із білоруським. І, мабуть, чи не в лексичній схожості малоруської та білоруської мови лежить найголовніша причина того факту, що декотрі австрійські філологи (Міклошич, Огоновський) уважають білоруську мову за парість малоруську, тоді як фактично білоруська мова значно ближче підходить до акаючої великоруської мови.

VI

З ЛІТЕРАТУРНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

За давніх часів літературною мовою південних русів була церковнослов'янська,і українські елементи проходили в неї лиш частково. Грамоти XIV—XV віку; *жидівствуючі писання* XV віку *і протестанські* XVI віку. Мішане «язичіє» часів унії XVI—XVIII віків. Найстаріші записи живої, чистої мови: пісні XVI віку та інтерлюдії XVII віку. Простонародність робиться девізом для нового українського письменства з кінця XVIII віку. Так званий «шевченковскій языкъ». Остаточна перемога найчистішої простонародної мови в письменстві російської України.

Змагання літературно користуватися мр. мовою в її чистому вигляді без будь-якої домішки — це вже риса новітня, яка свідомо йде, власне кажучи, допіро з кінця XVIII віку.

За давньої давнини, відколи Володимир Святий та Ярослав Мудрий завели грамотність, літературною мовою для південної Русі зробилася чужа, церковнослов'янська (болгарська) мова, спільний письменський орган геть усього православного слов'янства. Живі південноруські елементи могли вдиратися до письменської церковнослов'янської мови тільки проти волі писаря-русина. Літописи (Начально-Київський XI—XIII віку, та й інші), поетичні пам'ятники на зразок чернігівського «Слова о полку Игоревѣ» XII в.,

обихідні ділові документи (грамоти) та канцелярські акти виявляють іноді надто сильну, живу південноруську стихію, але й то — побільше лексичну та синтактичну.

Єресь жидівствуючих XV віку, з її південноруськими перекладами з жидівської Біблії, та протестанський рух XVI віку, з декількома перекладами Євангелії на мову південної Русі, позначилися в письменській мові тим, що до неї допущено було ще більший приплив простонародності. Але головна ознака мр. мови — її фонетика — виступає і в цій перекладній літературі без порівняння не так ярко, як цього можна б було чекати од сектантів: гальмом являвсь, з одного боку, отой-таки непереможний авторитет церковнослов'янщини, а з другого боку—небажання писарів ступати цілком різко на шлях такого самого розриву ще й з традиційною мовою білоруських великокняжих канцелярій.

Далі, багате письменство XVI—XVIII вв. з періоду боротьби проти унії, коли спільні релігійні інтереси сполучували православних малорусів і православних білорусів в одне тіло, так само не користувалося чистою малорущиною; граматика Мелетія Смотрицького 1618 року попросту аж узаконювала панування церковнослов'янської мови, принаймні теоретично. А вже ж щодо лексики, то письменство цеє вживало особливої мішанини, аж надто незграбного жаргону («язичія» за пізнішою термінологією), де неорганічно зливалися докупи елементи церковнослов'янські, польські і малоруські (вони рівночасно й білоруські).

Найдавніші пам'ятки, писані чистісінькою малоруською мовою, а не отаким язичієм, це записи народних пісень XVI—XVIII віку, драматичні жартівливі інтерлюдії з початку XVII віку (Гаватович та інші), вірші XVII—XVIII віку. Густо-часто писано їх буквами латинськими, а не священною церковнослов'янською кирилицею. З отакої простонародної літератури XVII—XVIII віку, підо впливом теж ідей західноєвропейського романтизму XVIII віку, виріс на Наддніпрянській Україні отой мовно демократичний літературний рух, що його виразником зробилися Котляревський і інші талани. Рух цей у своєму народолюбстві перевів із повною послідовністю принцип: користуватися українською мовою в її непідробленому, живому вигляді, отак, як нею балакають прості люди.

Шевченків геній трохи був надламав силу оцього принципу, а саме в словарному погляді. Шевченко, захопившися слов'янофільством, виходив з ідеї, що український письменник повинен вибирати із словарної скарбниці живої української мови переважно такі елементи, що їх могли б зрозуміти по змозі геть усі слов'яни, і повинен він, наскільки

це річ можлива, не брати тих українських слів (хоч би й дуже звичайних), котрі могли б являти собою будь-які трудноші для решти слов'янства. Щоб українську мову краще розуміли всі інші слов'яни, Шевченко широко користувався так само словами церковнослов'янськими, біблійними. Щоправда: Шевченкова мова не переставала через те бути дуже художньою малоруською мовою, та все ж таки в Шевченка виявилася вкраїнська мова лиш так, як у прекрасній мармуровій білій статуї виявляються риси живої людини,— без тієї колоритності, якою виблискуватиме живописний малюнок, і без тієї детальної точності, яку може дати фотографія.

Після Шевченка українське письменство з рішучою безповоротністю провело найдемократичніше правило: отак, як говорить простий нарід на Україні,— так треба точка-в-точку й писати, не поступившись будь-якими особливостями його мови та не приносячи їх у жертву для спільнослов'янського взаємного зрозуміння. Оцей принцип: нехай письменська мова буде українською цілком геть, украй! —і до сьогодні свято визнається в українському письменстві.

ЄВГЕН ТИМЧЕНКО

СЛОВ'ЯНСЬКА ОДНІСТЬ І СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В СЛОВ'ЯНСЬКІЙ РОДИНІ

Євген Тимченко, *псевд. Богун (1866—1948) — мовознавець і перекладач, дійсний член Наукового товариства ім. Тараса Шевченка, Українського Наукового товариства в Києві, член-кореспондент АН СРСР (з 1929), проф. Київського університету й інституту народної освіти (1918—1932).*

У тридцятих роках був репресований (1937 р. засланий), тривалий час не публікувався.

Автор лексикографічних праць «Русско-малорусский словарь» у двох томах (1897—1899), «Історичний словник українського язика» XIV—XVIII ст. (останній задумувався як своєрідний додаток до «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка), перший том (А—Ж) видруковано в 1930—1932 роках, наступний було знищено в друкарні, збереглася картотека в Інституті мовознавства НАН України.

Опублікував також праці: «Українська граматика» (1907, 1917, 1918), «Програма до збирання діялектичних одмін української мови» (1910, у співавторстві з К. Михальчуком), «Функции генетива в южнорусской языковой области» (1913), «Вказівки, як записувати діялектичні матеріяли на українськім язиковім обширі» (1925 р.), «Льокатив в українській мові» (1925), «Номінатив і датив в українській мові» (1925), «Вокатив і інструменталь в українській мові» (1926), «Акузатив в українській мові» (1928), «Курс історії українського язика. Вступ і фонетика» (1927, 1930).

Друкується за виданням: *Проф. Євген Тимченко.* Слов'янська однісгь і становище української мови в слов'янській родині // Україна: Науковий трьохмісячник українознавства. 1924. № 3.

У статті «Слов'янська одність і становище української мови» (1924) обстоює думку, що безпосереднім джерелом розвитку української мови, як і інших слов'янських, є праслов'янська мова.

Автор перекладів з карельсько-фінського і естонського народних епосів («Калевала», «Калевіопоег»), з французької літератури (Мопассан, Метерлінк, Гюго).

В «Revue des études slaves», новім органі, що має завданням подавати в стислій формі виклади результатів наукових дослідів в царині слов'янства, А. Мейє присвятив артикул питанню слов'янської одності [1]. Він виходить з заложення, що гадані (prétendues) етнічні одності, що їх дається спостерегти в Європі, власне одності язикові, більш або менш приблизні; і коли мова, скажімо, за етнографічну Литву або Польщу, то оскільки ці вирази мають сенс, під ними розуміють обширú, де тло людності вживає говірок типу литовського або польського. Такі вирази, як «раса» в данім випадку тільки матеріалізують мовний факт, нічого не додаючи до одинокої реальності, легкої до спостереження, реальності мовної. Слов'янами звуть ті народи, що вживають слов'янських говірок.

Найчастіше одність мовна буває в тім разі, коли нації відчувають свою одність. Вони для себе творять спільну мову цівілізації. Так, над польськими говірками кладеться мова писана, що маючи традицію з XIV віку, править за орган польської нації і є видимим знаком і могутнім знаряддям національної одності. Так само понад говірками литовськими підноситься спільнолитовська мова, що уконстатувалася тільки в XIX віці, але вже причинилася до того, щоб дати людові, що вживає литовських говірок, почуття формування окремої нації. Всякі інші одності мовні вповні відчувають тільки лінгвісти, і мають вони обмежену реальну вартість (efficacité).

Щодо слов'янської одності, то хоч би як її відчували люди слов'янської мови і хоч би як вона була тісна з лінгвістичного погляду, вона мало має активної сили, і реальна її вартість слаба. В чому ж криється причина цього контрасту? Добре заховання одності слов'янської Мейє бачить у двох фактах. Перше, в тім, що слов'яни розійшлися з собою розмірно пізно; одність слов'янська ще тривала в VIII віці нашої ери; це знати з того, що імення *Карл* Карла Великого запозичено в різних слов'янських мовах в розумінні «король» в такий спосіб,

[1] De l'unité slave // Revue des études slaves. T. 1. P. 7—14.

що дифтонг ar (or в слов'янській) має там нормальне трактування or перед шелестівкою, таке, яким воно показується для спільнослов'янських слів в кожнім діалекті: рус. король, серб. краль, польськ. król. Певна інновація цього роду підкладає, що людності слов'янської мови заховали певну мовну одність в епоху Карла Великого. І справді, слов'янська мова перших перекладачів в IX віці, незважаючи на характерні діалектні відміни, ще остільки близька до типу спільнослов'янського, що беручи до уваги ці діалектні відмінності, видимі і легко оцінені, ця мова править лінгвістам за вигідний субститут спільнослов'янської мови, ще не зафіксованої на письмі. Інші слов'янські мови, що маємо від XI або XII віку, подають пізніший стан розвитку і диференціації, але вони так подібні до себе, що знати, що одність слов'янська існувала небагато віків перед датою перших пам'яток.

Друге, у слов'янських народів мовна еволюція відбувалась повільно, і хоч як спільнословянська мова відійшла від індоєвропейської, але жодна індоєвропейська мова не заховала в IX віці нашої ери такого архаїчного типу, такого близького до типу старої індоєвропейської мови в цілому, як говірки балтійські й слов'янські, і пізніші інновації в різних діалектах відбувалися паралельно. Багато рис, що є у всіх слов'янських мовах або зразу в багатьох, завдячують не захованню спільнослов'янських звичаїв, а паралелізму, що є вислідом одності вихідної точки й удержанням того самого типу. І справді, хто вміє одної слов'янської граматики, той легко навчається другої. У всіх слов'янських мовах є спільне тло вимови, граматики і поточної словні.

Ті умови, що спричинилися до удержання лінгвістичної слов'янської одності, разом з тим мали наслідком брак реальної вартості цієї одності.

Тої пізньої дати, коли розбилася слов'янська одність, слов'янська нація, що ця мова була її органом, мала запізнену цивілізацію, і народності слов'янські стали входити в стичність з греко-римською цивілізацією, при тім одні підпали під уплив грецький, другі — латинський. Таким чином цивілізація спричинилася не до об'єднання слов'янських говірок, а до їх роз'єднання.

Як порівняти, каже Мейє, слов'янські мови з неолатинськими, то (опріч румунської), їх становище абсолютно супротилежне. Постать слів, що творять тло звичайної словні, дуже в неолатинських розрізняється, але словня на вираз абстрактних ідей, запозичена з латинської, помітно тотожна, і освічена людина, що вміє однієї романської мови і до того студіювала латинську, легко читає на інших романських мовах. І двоє люду романської мови тим краще порозуміються,

чим вони культурніші і предмет їх розмови загальніший. Навпаки, двоє люду слов'янської мови порозуміються тим краще, чим предмет їх розмови найщоденніший, бо середники виразу цивілізації і мислі найбільше відрізняють одну слов'янську мову від другої, і розходження їх ученої словні не устає рости.

Цей цікавий артикул Мейє дав привід сербському ученому проф. Беличеві в арт. «О прасловенском језику» (Slavia, 1923, I.) торкнутися теж цього питання епохи праслов'янської одності. Белич не погоджується з А. Мейє, що ця епоха ще тривала в IX віці; на його думку, коли вже слов'янські мови розійшлися, то в їх окремім житті, як уже були розвинулися їх характерні риси, усе ще довжилися тотожні або дуже подібні процеси з тими, що відбулися в праслов'янській мові, але це не свідчить про тривання самої праслов'янської епохи. Приймаючи чужі слова, слов'янські мови міняли в них звукові групи подібно до зміни тих груп, що одержали з праслов'янської; так серби переробили Martinus, Scardona на Мрата, Скрадин, руси varingr на варяг і т. ін. Опріч того, в пам'ятках з другої половини IX віку знати, що старослов'янська мова відрізнялася від праслов'янської в групах -ор-, -ол-, -ър-, -ъл-, на місці прасл. д′ т′ вже були жд, шт, і важко припустити, що всі ці явища розвинулися в I половині IX віку, і що перед тим їх не було. Цеї доби не то що одності праслов'янської, а й одності самої староболгарської мови вже не існувало, і на гадку Белича, цю одність треба відсунути на передпочаток VII віку, а одність сербо-хорвато-словінську він кладе на добу перед їх переходом на Балканський півострів. Далі Белич закидує Мейє, що він мову праслов'янську уявляє як дещо абстрактне і абсолютно єдине, тим часом як в ній могли бути діалекти, що не відповідають пізнішому поділові слов'янства на три групи. Мейє має рації остільки, оскільки говорить за дальший тяг в пізніші епохи розвитку певних рис, що почався в праслов'янській; можна б говорити за праслов'янську епоху певної риси, але нічим не виправдано те переносити на цілокупність мовних рис праслов'янської мови, на тривання певної мовної одності праслов'ян до такого пізнього часу.

На це Мейє відповів, що в істоті різниці в його поглядах і Белича нема: само від себе розуміється, що за доби Карла Великого слов'яни вже диференціювалися і почасти дуже відокремилися від себе, але почуття одності всіх слов'янських племен ще не зникло, і розвій фонетичний та морфологічний був у великій частині паралельний, напр. розвільнення слабих єрів і далі відбувалося, і т. ін.

Справді, погляди і Мейє, і Белича знаходять погодження в формулюванні кн. Н. Трубецького (Revue des études slaves, II, 217—18), що термін «праслов'янський» він розуміє як перший період в еволюції спільнослов'янської мови, коли ця остання ще була діалектом мови індоєвропейської. В цей період зміни здебільшого були спільними з певними і. є. діалектами, тільки ці зміни в своїй купності ніде не повторюються, тому характеризують спільнослов'янську мову як окремий діалект.

Другий період — період індивідуальної незалежності, коли спільнослов'янська мова вже не переживає спільних з іншими мовами змін, але ще нема в ній виразних діалектів.

Третій період — період діалектної диференціації, коли визначені діалектні групи утворилися всередині спільнослов'янської мови: одні зміни цього періоду ширяться на ввесь слов'янський обшир, другі не переступають межі певних діалектів. Цей період можна б поділити надвоє: в першій частині діалектні зміни не такі численні, як зміни спільні всім діалектам, в другій навпаки.

Кінчається епоха спільнослов'янської мови, на думку Трубецького, тоді, коли різні слов'янські мови втрачають здібність брати участь всі разом в спільних змінах; такою датою він уважає X—XII вік нашої ери, коли зайшов упад слабих єрів у всіх слов'янських мовах майже в тотожних умовах.

І справді, найбільша фонетична диференціація в слов'янських мовах датується досить пізньою добою, коли в більшості діалектів почали зникати носівки, зникати і перетворюватися єри, що ми датуємо IX—XII віком, а перед тим подібність між ними була остільки близька, що почуття мовної одності ще було живе, це ми бачимо з слів літописця, де він говорить, що «Словѣнескъ языкъ и рускый одинъ, от Варягъ бо прозваша ся Русью, а первѣе бѣша Словѣне» Ип. л. 11б.

Звичайно, це твердження не виключає свідомості діалектної різноманітності, що доби X—XI віку була вже досить значна, але не така велика, щоб усі слов'яни не могли легко порозумітися з собою.

Не можна не згодитися і з думкою проф. Белича, що так звана праслов'янська мова не була щось абсолютно єдине, може, такою вона ніколи не була; можливо, що не один її діалект передісторичної доби згинув для нас без сліду. Навіть виходячи з становища А. Мейє, ми, гадаю, не можемо з лінгвістичного погляду говорити за слов'янську націю, коли ми формуючим чинником нації уважаємо говір, що став-

ся мовою цивілізації певного політичного угрупування, що підноситься над тою групою говірок, що становить це угрупування і цементує його в національну цілість, мовою адміністрації, торговельних, політичних і інших суспільних стосунків. Як не слушна річ також уживати в науковій термінології терміну *діалект* (наріччя) в двох різних площах: синхронічної на означення говіркових груп, що об'єднуються однією мовою цивілізації, цей час, і діахронічно, прикладаючи його до сучасних слов'янських мов ніби діалектів пра- або спільнослов'янської мови, що не існує. Щоб не змішувати двох точок зору, синхронічної і діахронічної, ми можемо говорити за сучасні слов'янські мови як за *похідники* праслов'янської мови або праслов'янської групи говорів. Власне з цього погляду слушніше говорити за праслов'янський мовний обшир, за праслов'янську добу певних мовних явищ і ніколи не спускати з ока, що реального підкладу сучасних слов'янських мов ми не знаємо, і що так звана праслов'янська мова це ніщо іншого, як наше збудування, науковий препарат, що об'єднує тільки купність спільних слов'янам рис, (що ми віднаходимо дорогою зіставлення поодиноких слов'янських мов в їх найдавніших пам'ятках),— рис часто різної передісторичної доби, що нам тільки *видаються* на одній площі, препарат, нам потрібний тільки як вихідна точка в розгляданні пізнішої мовної еволюції.

Маючи таку вихідну точку, не потребуємо вже творити мовних міфів в постаті праруської, прапівденнослов'янської і празахіднослов'янської мови, бо з наукового погляду такі фікції не тільки не потрібні, ба навіть шкідливі; не вносячи нічого в розуміння мовних явищ, вони творять тільки фальшиві генеалогії і підпирають певні політичні аспірації. І справедливо каже Мейє, викладаючи погляди О. Шахматова [1], що його гіпотеза на період окремого життя східних слов'ян між періодом спільнослов'янським і періодом поділу «руських» говорів —не очевидна: «треба б було спочатку розважити, в якій мірі руські інновації можуть підноситися до діалектних поділів, що датуються з епохи спільнослов'янської»; «не треба забувати, з другого боку, що говірки того самого походження дають часто паралельні розвитки: тотожна інновація, спільна кільком говорам того самого походження, не підноситься конечне до старого періоду спільності, хоч би як вона була невиразна». Значить, одності національної, що слушно Шахматов базує не на спільнім політичнім і досить пізнім імені Русь, а на кількох фоне-

[1] Les vues de Sachmatov sur la constitution de la nation russe et des dialectes russes. Ib. P. 188—197.

тичних прикметах, спільних усім «руським» говорам, незалежно від політичної одності, могло й не бути. Під час Київської держави, що під себе підгорнула східнослов'янські і неслов'янські племена, могла утворитися спільна державна мова; вона була утворена на тлі церковно-слов'янської мови, як пізніше постала така спільна національна мова білорусько-українська. Але мови національні мають свою окрему історію і еволюцію, часто незалежну від еволюції мови загалу: для провансальців поки що національна мова французька, але це не підстава зводити провансальську мову на прафранцузьку, хоч в інтересах політичних, а не наукових, можливість цього не виключена; для кельтів Уельса національна мова англійська.

Авже ж не всі мови в родині слов'янській в однаковій до себе близькості: діалекти чи говірки тих народів, що коли-небудь були близькими сусідами і при тім мали тісніші взаємини торговельні, політичні та релігійні або ті, що хоч і відлягали дальше від себе, але мали деякі аналогічні мовні тенденції, розвивали більше спільних рис, ніж ті, що в таких взаєминах не були або мали інші мовні тенденції та підлягали чужомовним упливам. Таким чином, ступінь близькості мов означується в сучасному кількістю спільних рис, що об'єднують (інтегрують) ті мови в звуках, формах, складні та словні; близькість їх в минулому, в найдавніші епохи їх життя, цебто близькість генетична, означується також певною кількістю спільних мовних тенденцій, що сповідували однакову або близько подібну мовну еволюцію, хоч може й неодночасову.

Найважливішим психофізіологічним чинником в еволюції мови уважається звичайно звуковий його розвій, через те його й береться за підставу діалектної класифікації і означення мовних взаємин. Отже, звертаючись до української мови, спробуймо, виходячи з принципу паралелізму певних мовних тенденцій, означити в найгрубших рисах її становище в слов'янській родині, з огляду на її фонетичну еволюцію:

Прасл. сполучення *kg, gv; tl, dl; pj, bj, vj, mj* в укр. дали відповідно *цв, зв; л; пл, бл, вл, мл,* напр.: *цвіт з kvetъ, звізда з gvězda; плів з pletlъ, молити з modliti; куплю, люблю з kupjǫ, lubiǫ земля з zemja.*

Ці явища спільні західній і південній групі слов'янських мов і розвинулися в добі передісторичній.

Прасл. *t'* і *d'* (з *i, e, tj, dj*), дали в укр. *ч* і *дж*, звідки пізніше *ж*: *свіча* з *svět'a, межа (меджа)* з *med'a.*

Це явище спільне в укр. з в.-рус., б.-рус. і почасти *(t'>ě)* з словинськ. і хорватськ. (кайкавськ.) діалектом сербської.

Прасл. *g* перейшло в велярний спірант і далі в гортанковий. Це явище принаймні в першій його стадії передісторичне і спільне б.-руськ., чеськ. і словацькому (властиве воно в першій стадії також південно в.-руському).

Прасл. м'яке ć заховалося в укр. у всіх позиціях, опріч положення перед *е* і *и*: *отець, печериця, руці.*

Всі шелестівки, що були в праслов'янській напівпалатальними і палатальними, перед *е* (з прасл. *е* і *ь*) і *и* ствердли: *небо, пень, нива.* Це явище в укр. переведено систематичніше, як аналогічне в чеській і словацькій та в болгарській, сербській і словенській, і певно початок його також передісторичної доби (див. цікаву розправу Н. Дурново: «К исторіи звуков русского языка. II. Старословянские смягч. согл. в Арханг. евангелии» (Slavia, 1922).

Прасл. губні ствердли у всіх положеннях: *голуб, кров, мйасо, пйать.* Почався цей процес певно вже в XI віці. Це саме ми спостерігаємо і в чеській, словацькій та сербській.

Прасл. міцні **ъ** і **ь** між XI і XII віком переходять в відповідні *о* і *е*: *сон* з *sъnъ, день* з *dьnь.* Це явище спільне з в.-рус., б.-рус., болгарською, словацькою, гор. лужицьк. і почасти (щодо *ь*) з польською, лужицькою, чеською і словацькою. А перед j вони перейшли в *и* (первісно *и* і *ы*): *пий, мий, рийу, добрий, синий* (форма *синій* пізніша по аналогії з іншими відмінками) з *pьj, тъj, гyjǫ, dobrъjь, sinьjь*; ця риса спільна з усіма слов'янськими мовами опріч в.-руської *(пей, мой, рою, доброй, синей).*

Прасл. *ъl, ьl,* (перед тверд. шелест.) перейшло в *ов (оу)*: *довг, вовк,* повний з (*dъlgъ, vьlkъ, pьlnъ*; аналогічно до цього *л-в (у)* в дав, *носив, сидів, був* і т. ін. Почасти ту саму еволюцію бачимо в словенській і аналогічну в сербській.

На місці прасл. *rъ, rь, lъ, lь* в відкритім складі між шелестівками маємо *ри, ли*: *кривавий* з *krъvavъ-jь, гриміти* з *grьmeti, глитати* з *glъtati.* Ця риса спільна з б.-руською мовою.

Прасл. дифтонги *or, ol,* і *er, el* в середині слова перед шелестівкою розвинулися в *оро, оло, ере; борода* з *borda, колода* з *kolda, берег* з *berd, молоко* з *melko.* Ця риса розвинулася, певно, в IX віці і обіймає укр., б.-рус. і в. руську мову.

Прасл. дифтонги *or, ol* на початку слова пересмикнулися в *ро, ло: росту (ріст), локоть.* Те саме явище в в.-рус., б.-рус., польськ., словацьк., чеськ. і лужицькій.

Праслов. *е* на початку слова лабіалізувалося в *о*: *озеро* з *ezero.* Ця риса спільна з б.-рус. і в.-руською мовою. В відкритім складі ненаголошене *е* заховується і діалектно має нахил до підвищення артикуляції, себто переходить в *и*:

нима́, сило́, биру́. В замкненім складі *е* перейшло в *і*: *ніс* з *nesлъ*. Прасл. *о* в замкненім складі перейшло в *і*: *ніс* з *nosъ*. Обидві ці риси в остаточнім результаті властиві тільки укр. мові, але зміна *о* в такій позиції в інший звук (напр. *у*) властива почасти польській, лужицькій, чеській і словацькій, а *е* через ступінь *о* переходить в *у* тільки в польській мові (miód, wieczór). Ці явища розвинулися протягом XII—XIV віків. *О* в відкритім ненаголошенім складі також має тенденцію діалектно до підвищення артикуляції, себто до переходу в *у*: *вугонь, кужух*.

Прасл. *ы* і *и* спалися в однім відкритім *и*. Це явище аналогічне з сербською, словенською, чеською і словацькою мовами, але відмінне від інших, де різниця між цими двома звуковими категоріями заховується: *син з synъ, синій* з *sinьjь*.

Назвукові *в* і *у*, *и* і *й* взаємно міняться: *убігти* і *вбігти, учити* і *вчити*; *ити* і *йти*. Ця риса спільна з білоруською, і певно передісторична, бо датується найдавнішими памятками.

Прасл. носове *ǫ* перейшло в *у*: *дуб* з *dǫbъ*. Ця риса спільна з б.-рус., в.-рус., словацьк., чеськ. і лужицькою.

Прасл. носове *ę* через ступінь *ą* перейшло в *а*. Ця риса спільна почасти з чеськ., словацьк. і гор. лужицькою.

Прасл. *ě* перейшло в *і*. Риса спільна почасти з сербською мовою (ікавщина).

Всі зазначені явища можна для наочності подати схематично в таблиці.

Отже, кинувши оком на вислід нашої таблиці, ми побачимо, що українська мова на лічбу спільних фонетичних процесів найближче стоїть до б.-руської, далі до в.-руської, словацької, чеської і горішньо-лужицької, потім того вже до сербської, словенської та болгарської, і найдалі до польської та долішно-лужицької. Цими спільними процесами і означується її становище в слов'янській родині.

Коли прийняти схему генетичного розвитку мови, що пропонує кн. Н. Трубецкой, як загально значиму, а вона б тільки в такім разі мала наукову силу, і зв'язати її з гіпотезою спільноруської мови, то ми б повинні в еволюції цієї мови також розрізняти три періоди: праруський, що спливається з III періодом мови спільнослов'янської, в якім спільноруська мова є ще тільки діалект, і більшість її змін мали б бути спільними і іншим діалектам. Сюди б нам треба віднести всі інновації спільні в.-руській, б.-руській та українській з деякими іншими діалектами. До другого періоду — її самостійне життя без переживання спільних явищ з іншими слов'янськими діалектами; розвій явищ спільних тільки їм трьом (повноголосся, *дж (ж)* з *д'* і ін.), і ди-

Укр.	Блр.	Влкр.	Словац.	Чеськ.	Серб.	Словин.	Блг.	Луж.	Польськ.
1. ḱv, ǵv > цв, зв	I	I	—	—	I	I	I	—	—
2. tl, dl > л:	I	I	—	—	I	I	I	—	—
3. p, b, v, m + j > п, б, в + л	I	I	—	—	I	I	(I)	—	—
4. t > ч	I	I	—	—	(I)	I	—	—	—
5. d′ > дж > ж	I	I	—	—	—	—	—	—	—
6. g > ґ	I	(I)*)	I	I	—	—	—	(I гл.)	—
7. c′ > ц′	—	—	—	—	—	—	—	—	—
8. Ств. шел. перед е, и	—	—	I	I	I	I	I	—	—
9. Ств. губних	—	—	I	I	I	—	—	—	—
10. ъ > о	I	I	I	—	—	—	I	(I гл.)	—
11. ь > ё	I	I	I	I	—	—	I	I	I
12. ъ, ь > и (пер. j)	I	—	I	I	I	I	I	I	I
13. ъl, ьl > ов	—	—	—	—	(I)	I	—	(I гл.)	—
14. rъ, rь, lъ, lь > ри, ли	I	—	—	—		—	—	—	—
15. or, ol, er, el > оро, оло, ере	I	I	—	—	—	—	—	—	—
16. or, ol, (в назв.) ро, ло	I	I	(I)	I	—	—	—	I	I
17. е (в назв.) > о	I	I	—	—	—	—	—	—	—
18. е, о ненагол е, о	—	—	I	I	I	—	I	I	I
19. е в закр. скл. > ї	—	—	—	—	—	—	—	—	(I)
20. о в закр. скл. > і	—	—	(I)	(I)	—	—	—	(I)	(I)
21. у, і > и	—	—	I	I	I	I	—	—	—
22. і > й, й > і, в > у, у > в (на поч. сл.)	I	—	—	—	—	—	—	—	—
23. ǫ > у	I	I	I	I	—	—	—	I	—
24. ǫ > á (півн. ′е)	I	I	I	I	—		—	(I гл.)	—
25. е > ї	—	—	—	—	(I)	—	—	—	—
	16	12(13)	10(12)	10(11)	8(11)	8	7(8)	5(10)	5(6)

* В дужках явища близькі (однакової тенденції), а не тотожні, і діалектні.

ференціацію говіркову. До третього періоду — утворення діалектів всередині спільноруської мови, причому деякі зміни в цім періоді мали б поширитися на ввесь руський мовний обшир, а інші не переходити межі певних діалектів спільноруської мови.

Та не важко побачити, що еволюція української мови йшла іншою дорогою і годі її вияснити, виходячи з гіпотези спільноруської мови: на це не дозволяють спільні у нього зміни з іншими, не східнослов'янськими, мовами, зміни, що їх, згідно з зазначеною схемою, бути б не повинно, і що могли постати в ній, тільки як в колишнім діалекті спільнослов'янської мови.

СТЕПАН СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ

РОЗВИТОК ПОГЛЯДІВ ПРО СІМ'Ю СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ І ЇХ ВЗАЄМНЕ СПОРІДНЕННЯ

УКРАЇНСЬКА ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНЩИНА

Степан Смаль-Стоцький *(1859—1939) — мовознавець і педагог, громадсько-політичний і культурний діяч, дійсний член Наукового товариства ім. Тараса Шевченка (з 1899), ВУАН (з 1918), Слов'янського інституту в Празі (з 1928). У 1874—1884 рр. навчався в Чернівецькому та Віденському університетах. У 1884—1918 рр.— професор Чернівецького університету, з 1921 — професор Українського вільного університету в Празі. Один з керівників національно-культурного відродження Буковини, співзасновник товариств «Народний дім», «Руська школа» та ін., активний діяч «Руської бесіди». В 1892—1911 рр.— посол від національно-демократичної партії до буковинського сойму, 1911—1918 рр.— посол до віденського парламенту. Домагався цілковитої рівноправності українців на Буковині; завдяки його заходам і працям (уклав першу шкільну граматику української мови — 4 видання: 1893, 1907, 1922, 1928) запроваджено (1893) фонетичний правопис у середніх школах Буковини.*

Під час першої світової війни як діяч Союзу визволення України вів культурну роботу в таборі українських полонених у Роштаті; 1917 р.— голова Бойової Управи Січових стрільців, 1919 р.— посол ЗУНР у Празі, де жив до смерті. Перший голова Української Могилянсько-Мазепинської АН.

Разом з Т. Гартнером написав «Grammatik der ruthenischen (ukrainischen Sprache» (1913), де доводив, що українська мова постала безпосередньо з праслов'янської, а ідея

Друкується за виданням: *Смаль-Стоцький С.* Розвиток поглядів про семю словянських мов і їх взаїмнє спорідненя. Прага, 1927.

прасхіднослов'янської мови позбавлена ґрунту. Цей погляд відстоював і пізніше, особливо у праці «Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов та їх взаємне споріднення» (1925, 1927). Автор ряду статей з поетики («Т. Шевченко. Інтерпретації», 1934—1936 рр. та ін.).

РОЗВИТОК ПОГЛЯДІВ НА СІМ'Ю СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ І ЇХ ВЗАЄМНЕ СПОРІДНЕННЯ

Мовознавство, а тим-то і славістика,— се наука стосунково молода. Почалася славістика як наука р. 1822-го твором Добровського «Institutiones linguae slavicae dialecti veteris».

Від самого початку займалася славістика питанням про споріднення слов'янських мов між собою і про те, які мови виринули із праслов'янської мови так, що маємо про це вже цілу літературу (пор. Яґіч: Archiv für slavische Philologie, XX, 13; Niederle: Slovanské starožitnosti, I, 111), з якої бачимо, як від малих початків пізнання поодиноких слов'янських мов і їх відносин до себе чимраз більше поглиблювалося і це питання чимраз краще вияснялося. Але ще й тепер не можна сказати, щоб воно було вже вповні вирішене, хоч стрічаємося досить загально з противною думкою. Тому буде добре з'ясувати розвиток поглядів на цю справу, виказати хиби і тим причинитися до ліпшого її розуміння. Це ціль моєї розвідки.

I

1. В словарі цариці Катерини вичислені по перший раз слов'янські мови ось як: до російського слова додано там 1. церковнослов'янське; 2. словацьке; 3. іллірийське (сербохорватське з Дальмації); 4. ческе; 5. сербське (себто славеносербське, взяте з тодішньої письменної мови угорських сербів); 6. верхньо-лужицьке; 7. сорабське (себто нижньо-лужицьке); 8. полабське; 9. кашубське; 10. польське; 11. малоруське (себто українське); 12. суздальське слово.

2. Це вичислення слов'янських мов не сподобалося першому Добровському, котрий в своїм описі подорожі до Швеції і Росії (Reise nach Schweden und Russland, 1796) поробив до того свої поправки, бодай що тичиться мови ческої і словацької.

Від того часу Добровський займався цим питанням дуже пильно. В Slavin-і (гл. 20) 1808 р. говорить він вже про «zwei Ordnungen aller slawischen Völker»; до 1-го розряду (= анти) зачисляє він там хорватів (Kroaten), сербів (Serbier) і русів (Russen); до 2-го (= Slavinisch): čechen, lechen oder polen, serben oder wenden in beiden lausitzen.

Відтак 1814-го р. в Slovan-ці, 1818-го в Geschichte der böhmischen Sprache und Literatur, і 1819-го в Lehrgebäude der böhmischen Sprache вертається він все наново до цього питання.

При поділі слов'янських мов на два розряди оставав Добровський аж до смерті, тільки поправляв його де в чім. В своїх, названих нами вже вище Institutiones (1822), якими треба починати славістику як науку, розрізняє він вже, з одного боку, мови: 1. Russica; 2. Slavica vetus; 3. Illyrica seu Serbica; 4. Croatica; 5. Slovenica seu Vindica in Carniola, Stiria et Carinthia; а з другого боку: 1. Slovacica; 2. Bohemica; 3. Sorabica seu Vendica in Lusatia superiori; 4. Sorabica in Lusatia inferiori; 5. Polonica — і подає як основу цього свого поділу п р и к м е т и м о в и, чим рішення цього питання зводить по раз перший на науковий ґрунт, наводячи за критерій до того десять точок. Тому всякі інші давніші, зовсім ненаукові балачки про цю річ я тут поминаю. Кого це цікавило б, того відсилаю до Нідерле Slovanské starožitnosti, I, 1, 114.

Приглядаючися до цього вичислення слов'янських мов з теперішнього наукового становища, бачимо в нім хиби. При Russica не робить Добровський ніяких різниць, йому всяка мова на слов'янському сході є russica. Кашубської, полабської, ба навіть болгарської мови він зовсім не згадує. Але це факт, що Добровський перший зробив п о ч а т о к к л а с и ф і к а ц і ї с л о в ' я н с ь к и х м о в.

3. Нав'язуючи до раніших заяв Добровського в цій справі, звернувся В о с т о к о в вже 1820-го р. (Разсужденіе о славянскомъ языкѣ, Москва, 1820) проти поодиноких точок поділу Добровського і особливо з становища російської мови він там каже, що в «русскім», яке Добровський зачисляє до 1-го розряду, є прецінь частки *роз-* і *ви-: розговѣнье, розно, порознь; выбрать, выгнать* і т. д. І в «русскім» було в давніх часах *птаха* побіч *птица*. З того виходило б, що «русске» лежить між східними і західними «нарічцями» посередині та що ці слов'яни, які тепер замешкують Росію, колись були посередині між східними і західними племенами. Однак «русске» таки до 1-го розряду зачисляє і Востоков головно задля двох негативних прикмет, які уважає характеристичними для західної групи, а саме задля вставки *ж*

між *р* і тонкі голосівки: *rzecz — рѣчь, przy — при, zwierz — звѣрь*. Поляки вставляють так само до *д* ще *з*: *dzień, gwozdź*, а зм'якщене *т* заміняють на *ць*. Правда, чехи мають на сім місці знов так, як східні слов'яни, *дь, ть*. Се одно. Другою такою прикметою уважав Востоков вставку (!) *д* перед закінченням *л*: *wiódł, vedl — велъ, modlić się, modliti se — молиться, sadło, mydło — сало, мыло* і т. д. Хоч сі додатки Востокова, особливо пояснення цих з'явищ, не дуже бистроумні, то все-таки на них бачимо, як помалу пізнання різниць поміж слов'янськими мовами зростало, як помалу почали зносити цеглинки до величавої колись будови. На жаль, ця праця Востокова не була Добровському знана, коли він видавав свої Institutiones.

4. І Ш а ф а р и к спершу згодився з поділом Добровського (в Geschichte der slavischen Literaturen, 1826), і він говорить в цім своїм творі про «південно-східну і північно-західну головну галузу», тільки трохи його змінює. I. 1. Russen: a) Russen; b) Russniaken (Ruthenen, Kleinrussen); 2. Serben: a) Bulgaren; b) Serben; c) Bosnier; d) Montenegriner; e) Slavonier; f) Dalmatiner; 3. Kroaten und 4. Winden (Slovenen); II. 1. Böhmen: a) Čechove; b) Mährer; 2. Slovaken; 3. Polen; 4. Serben-Wenden.

Нема ще тут білоруської мови, а болгари зачислені тут фальшиво до сербів, яких Шафарик без потреби роздробив на окремі народи, коли тим часом це все о д и н с е р б о х о р в а т с ь к и й народ, назви якого взяті від замешкуваних ним країв. Хорватів не можна відділювати від сербів, а словаків від чехів.

5. Пригляньмося і ми тепер ближче до поділу... Добровського і його 10 мовних прикмет. Система Добровського викладена найповніше в його граматиці: Institutiones linguae slavicae dialecti veteris, Відень, 1822 [1].

«Sermo slavenicus, rectius slovanicus aut slovenicus sensu latissimo sumptus in duo genera idiomatum dispescitur: in idioma ordinis primi (A), et in idioma ordinis secundi (B)». Як бачимо, ділить Добровський слов'янську мову — слов'янську в найширшому значенні взявши, т. зн. знані йому слов'янські мови, на два різко від себе відрізнені роди або розряди мов. На доказ сеї своєї тези наводить Добровський 10 різних прикмет слов'янських мов, які його поділ мають виправдати і уґрунтувати.

[1] Цій монументальній праці Добровського присвятив проф. *В а й н г а р т* з нагоди її столітнього ювілею знамениту монографію.

Ось вони:

	А	Б
1.	раз: разум	роз: розум
2.	из: издати	ви: видати
3.	*л* епентетичне	—
	корабль	корабь
	земля	земя
	поставлен	поставен
4.	—	*д* епентетичне
	сало, крило	садло, кридло
	правило	правидло
	молити ся	модлити се
5.	пещи, мощи	пеци, моци
	пещ, мощ	пец, моц
	(печи, мочи)	—
6.	звѣзда, цвѣт	гвѣзда, квѣт
7.	тъ (той)	тен
8.	пепел	попел
9.	птица	птак
	студенец	студница
10.	десница	правица

1. Russica	1. Slovacica
2. Slavica vetus	2. Bohemica
3. Illyrica seu serbica	3. Sorabica (vendica in Lusatia superiori)
4. Croatica	4. Sorabica in Lusatia inferiori
5. Slovenica seu vindica in Carniola, Stiria et Carinthia.	5. Polonica

Хто займається студіями слов'янських мов, той знає далеко більше таких точок, в яких слов'янські мови відступають одна від другої, а не тільки сих 10. Наведені ознаки не відповідають також вповні дійсності і не є так занадто характеристичні. Але у всякім разі Добровський зробив початок дійсно наукового трактування таких питань, і це його велика, безперечна заслуга.

Розберім ці точки докладніше.

1. А. *раз* — Б. *роз* (*разум* — *розум*). Вже в супрасльській рукописі, мова якої належить у Добровського до розряду А., дуже часто подибується не *раз*, а *роз:* **розбити, розбоиникъ, розвѣ, розличиъ, розмъıслити** і т. д. Тепер ми знаємо, що і *раз* і *роз* треба виводити із спільного кореня *orz*. І так колись

увесь слов'янський нарід говорив. Але настала пора, коли сему народові стало невигідно вимовляти звуки *р* і *л* безпосередньо перед іншою шелестівкою, бо в такім разі мусило б таке *р* і *л* замикати склад, а замкнених складів не любили тоді слов'яни. Отже, показалася потреба цю звукову групу якось змінити і таким чином повстало *роз* побіч *раз*, з чого пізніше перемогло у одних *роз*, у других *раз* (пор. Smal-Stockyj-Gartner: Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache, § 19). Вже Востоков вказав на невірність цього спостереження. Оскільки на нього при класифікації слов'янських мов треба звертати увагу, побачимо пізніше. Ми тільки мусимо тут зазначити, що так поєдинчо справа не стоїть, як це собі уявляв Добровський.

2. А. *из* — Б. *ви*: І цієї точки не можна прийняти за характеристичну ознаку одної групи слов'янських мов супроти другої. Вже в найстарших пам'ятках церковнослов'янської мови, яка прецінь належить до розряду А., подибуєм не тільки *из*, але також *ви*. Так н. пр. в Псалтирі Синайській: **въігнати, въідомити,** а в пізніших пам'ятках: **вълазити, вънести, въірвати, въігианъ** і т. д. І тепер подибуєм *ви*- в групі А, а так само в групі Б маємо не тільки *ви*-, але і *из*. Н. пр. польське zbyt, zbawić і т. д. В цих речах одиноке становище може бути правильне, а саме: усім слов. мовам було колись знане і *из* і *ви*-, але треба знати, що одні слова і форми зникають, другі перемагають, бо і між словами і формами мови йде боротьба за існування. І так в одній групі мов перемогло *ви*-, а в другій *из*. Отже, і цієї прикмети не можна класти в основу поділу.

3. А *л* епентетичне — Б: Це тичиться сполуки губних шелестівок з йотованими голосівками, яка в певній добі почала спричиняти слов'янським приладам мовним деякі труднощі, так що вони старалися її оминати, між іншими також вставкою звука *л*. Все те правда, що в групі Б, загально взявши, нема такого *л*, але і це правда, що слов'янські мови з такими звуковими групами обходяться розмаїто. Буває і так, що викидають *й*, а тоді із *вйе* повстає *ве* і т. д. Розвадовський (Encyklopedya polska, II, 1; Język polski i jego historya, I, 403) ось як висказується про цю справу: «Język polski wraz z innemi lechickiemi i północno-zachodniemi różni się od języków ruskich i (ogólem biorąc) południowo-słowiańskich nieobecnością t. z. *l* epentetycznego w zgłoskach sufiksalnych: *ziemia, topię, zatapiać*... Ze to jednak jest stan rzeczy d r u g o r z ę d n y, że l zostało usunięte analogicznie, dowodem dosyć liczne izolowane resztki jak *kropla, grobla* itd., dalej fakt, że w nagłosie takie same l zawsze pozostało (*pluć, plwać, bluć, blwać, bluszcz*, luż. *blido* = sterk. *bljudo* itd.). A taką samą

ewolucje przedstawia język bulgarski»... «nie może ulegać wątpliwości, że pralechickie posiadało niegdyś *l* epentetyszne także w zgłoskach sufiksalnych» (стор. 404). Отже, і це спостереження Добровського не зовсім вірне і тому не може мати такої ваги для поділу слов'янських мов на групи, як йому надає Добровський. Не тільки це, що учить Розвадовський про *л* епентетичне в праляській мові, але і факт, що в найстарших памятках цксл. мови задержалися ще форми, які щойно пізніше стрічаються з епентетичним *л*, як ось **земига, земьга** (форми, в котрих губна шелестівка ще не стикається безпосередньо з йотованою шелестівкою), відбирають цій прикметі вагу критерія. Для староцксл. мови ця прикмета так якби неважна: одні форми і другі живуть побіч себе. І в болгарській мові, як вже сказано, нема тепер *л* епентетичного: *поставен, земя,* так, що ще одна важна вітка групи А його не знає. Таким чином і *л* епентетичне неважний критерій для вирішення справи поділу слов. мов на дві групи.

4. А.— Б. *д* епентетичне: *крило — кридло.* Добровський уважає тут *д* вставленим. Се помилка, бо річ мається навпаки: в крило *д* випало. Наростком в слов. мовах є *-тло* і *-дло* (коли перед сим наростком стоїть голосівка), отже: *число* (чьт-тло), *(о)рало, (о)радло.* Але поминувши се, що Добровський помилявся щодо самої істоти з'явища, можна із слов. мов доказати неправдивість і невірність цього спостереження. В західній частині словінської мови задержалося *д*, хоч ця мова належить у Добровського до групи А: *šidlo, motovidlo*... Це правда, що деякі слов. мови не люблять звукової групи *дл, тл*: із *плетлъ* повстає там *плелъ*, але з огляду на наведений факт із словінської мови і се з'явище не може мати доказової сили для так важного поділу. Не можна дивуватися тому, що Добровський на такі факти не звернув уваги. За його часів слов'янські мови ще зовсім, можна сказати, не були досліджені. Це відноситься і до причепленого до сеї точки слова *молитися.* Це неможливий метод на поодинокі слова класти таку велику вагу, коли рішаються засадничі справи. Питання, чим різняться слов'янські мови від себе, можна щойно тоді рішати з виглядом на те, що найдеться п р а в д и в е рішення, коли розслідимо якнайдокладніше в с і звукові зявища у с і х слов'янських мов, ба не тілько звукові; найдокладніші розсліди треба розтягнути так само і на словотворення, і на відмінювання, а також і на складню, взагалі на всі з'явища мови. Того властиво ще й досі не зроблено. Ні одна слов'янська мова не може повеличатися такою своєю граматикою. Добровського спроба синтези, коли не було ще з чого витягнути синтезу, не могла

вдатися, хоч ніхто не заперечить її великої вартості як дороговказа.

5. А. *пещи, печи* — Б. *пеци*. Річ іде про зміну звукову *кт, гт, хт*. Добровський думає, що сі звуки змінюються в мовах першого розряду на *щ, ч*, а в мовах другого розряду на *ц*. Тим часом і це спостереження невірне. В групі А подибуємо всякі зміни: в стцксл. і болгарській мові *-шти (пешти, мошти, врьшти)*; в србхрв. мові -ћ, ђ-*пеħи, мођи*, т. з. дуже м'якеньке *ч, дж*; в словінській — *ч* — *речи, moči*. Крім того в одній цксл. пам'ятці (Київські уривки) констатуємо таку саму заміну як в групі Б, яка в цій справі виявляє більшу однорідність з своїм *ц*. Отже, Добровський помилявся і в цій точці головно тому, що він староцерковнослов'янське *ш* читав з «руська» як *шч*, а не як *шт*. І тому також нема що дивуватися. Тоді не було ще навіть Остромирове євангеліє видане, про інші стародавні пам'ятки і не згадуючи.

6. А. *звѣзда* — Б. *гвѣзда*. Що цієї точки не можна уважати характеристичною прикметою обох груп, показано у мене в наведеній граматиці (стор. 91). В українській мові, що належала б до групи А, маємо прецінь побіч *цьвітка* також, і то звичайніше, *квітка, квітчати, квилити, прокви-ляти* і т. д.

7. А. *тъ* — Б. *тен*. До того треба запримітити, що фрайзінська пам'ятка має *тон*, отже, *тен*. Але не в тім річ, чим т е п е р слов'янські мови між собою різняться, тілько чи є такі д а в н і характеристичні прикмети, які виправдували б розділ слов'янських мов в ж е в с а м і м з а ч а т к у, в с а м і м з а р о д к у на дві окремі групи. Ся прикмета рішучо до таких не належить.

8. А. *пепел* — Б. *попел*. І це тільки одиноке слово, на якім основувати такий розділ не можна. Зрештою, українська мова знає тільки *попіл*, а не *пепіл*.

Що далі Добровський наводить в точці 9-ій і 10-ій, не паде зовсім на вагу. Слова *птица* і *птак, студенец* і *студница* утворені з одного кореня різними наростками, як це часто навіть в одній і тій самій мові буває. *Десница* і *правица* кінець кінцем також тільки через помилку тут приміщені.

Як ми переконалися, характеристичні прикмети Добровського тільки почасти вірно спостережені — коли маємо перед очима теперішній стан слов'янських мов; але коли йде річ про це — а на цім повинно б нам властиво залежати — винайти такі ознаки, які вже в самім зародку виправдували б установлення двох різних і різко розмежованих груп слов'янських мов, то їх зовсім не вистачає.

Що тичиться приділення поодиноких слов'янських мов до обох груп, то і тут бачимо помилки.

а) Lingua slavica vetus — це, як з усього видно, с т а р о ц е р к о в н о с л о в' я н с ь к а   м о в а. Її уважав Добровський раніше (1809) прямо за старосербський діалект, але тут займає вона у нього, як бачимо, с а м о с т і й н е становище, т. зн. не уважається за приналежну якому-небудь із наведених слов'янських народів. Маючи на увазі, що церковнослов'янська мова від найдавніших часів уживалась не тільки в церкві, але служила також довгий час за літературну мову у болгарів, сербів, на Русі, ба навіть і у румунів (волохів), та що вона — нехай і в змінних своїх видах — так би сказати, не належала нікому зокрема, а всім цим народам докупи, мусимо погляд Добровського уважати в тому смислі оправданим, що вона як така справді займає виняткове і до певної міри самостійне становище. Та після Добровського славістика займалася головно найстаршими пам'ятками церковнослов'янської мови і перш усього питанням, якому із слов'янських народів вона п е р в і с н о належала. Отже, тут старалася славістика поправити погляд Добровського. Думаю, однак, що тим вона свого завдання ще не довершила, та що вже настала пора почати тепер дальші студії і в напрямі погляду Добровського, т. зн. в смислі самостійного становища завжди тої самої, а все-таки завжди змінної церковнослов'янської мови у різних слов'ян і супроти різних слов'янських народних мов, бо від того можна сподіватися розкриття нових обріїв для славістики загалом, а може, і нового освітлення дотеперішніх її добутків. Незвичайно цікаво було б бачити, як мова до певної міри мертва століття живе і розвивається, ба заплоджує живі народні мови, та пізнати різні мови цього розвитку, усі її види, відтінки, відміни, різниці. Отак здійснився б ідеал Добровського, коли б на підставі зібраного вже великого матеріалу складено граматику цієї самостійної церковнославянської мови. Це, безперечно, праця дуже велика, але славістика повинна б її нарешті в цілім її об'ємі бездоганно виконати і тим сповнити заповіт її основателя.

б) Під croatica lingua розумів Добровський мову, якою говорили в т. зв. цивільній Кроації. Це непорозуміння. Хорватська мова це сербська, а сербська — хорватська; це одна мова сербохорватська. Далі треба залишити назву «іллірський», бо це назва тільки географічна.

в) Впадає в очі, що Добровський випустив болгарську мову. Се сталося, здається, з тої причини, що він уважав болгарську мову за сербську.

г) Цікава річ, що Добровський, сам чех, відділив мову словацьку від чеської. Правда, дехто ще і тепер уважає словацьку мову окремою від чеської (Флоринський) і не дасться

заперечити, що словацька мова має такі прикмети, відмінні від чеської, які наближають її, з одного боку, до польської, а з другого, і до української, ба і до словінської так, що вона дійсно є мостом від чеської мови до інших, але все-таки має вона стільки спільного з чеською, що відділити її зовсім від чеської годі. Це не має нічого до речі, що є окрема письменна словацька мова.

д) Добровський знає тільки одну «руську» мову *, коли тимчасом, як ми бачили, відділює словацьку від чеської, верхньо-сорбську від нижньо-сорбської, хоч стосунково тут різниці, можна сказати, мінімальні, далеко менші, ніж між «руськими» мовами.

Хоч поділ і класифікація Добровського нас тепер вдоволити не можуть, то все-таки це був перший науковий чин і тому ми йому присвятили стільки уваги, бо ним починається історія цього питання.

6. Шафарик в своїх творах Slovanské starožitnosti, 1836, II, 26 і Slovanský národopis, 1842,— ці твори були для цілого слов'янського світу прямо откровенієм; Українець Бодянський переклав їх зараз на російську мову, Тарас Шевченко захоплювався ними — відмінно від свого давнішого погляду (1826), виходить з політичного і мовного становища при своїй класифікації слов'янських мов (політична основа — перебування народу під одною державною владою; мова — ступінь споріднення мов). В прийнятті двох основ для поділу нема логіки, бо такий поділ повинен основуватися тільки на одному принципі.

1. Шафарик, подібно як Добровський, ділить слов'ян на дві групи:

I. південно-східна група:

1. відділ руський (складається з великорусів, малорусів, білорусів і новгородців);

2. відділ болгарський (староцерковнослов'янська і новоболгарська мова);

3. відділ іллірський (а. серби задунайські, б. хорвати, в. словінці або словіни корутанські).

II. західна група:

1. відділ ляський (ляхи, поляки, шлезаки і поморяни);

2. відділ чесько-словацький (а. чехи, б. моравани, в. словаки);

3. відділ полабський (слов'яни, осілі в північній Німеччині: лютичі, велети, серби лужицькі, милочани і т. д.).

Тут нема lingua slavica vetus Добровського. Шафарик

---

* Хоч вже в Slavin-і сам писав про козаків і українців, а в Slovan-ці займався карпатськими русинами.

староцерковнослов'янську мову примістив вже у відділі болгарськім, з другого боку, думав, що слов'яни в околиці болотного озера за князювання Коцела належали до чеського роду. Приводом до того була пам'ятка Anonymus Salisburgensis (870 р.), в котрім Анонімус старається доказати права єпископа сольногородського на Панонію. В сій пам'ятці є деякі імена, як Silic, Rastices. Ці і т. п. імена ужив Шафарик на доказ, що слов'янські мешканці Панонії належали до чеського роду. Він покликується при тім на це, що наросток *itjъ* дає в церковнослов'янській мові *-ишть* (**Лютомѣришть** від **Лютомѣрь**), а в чеській *-иць*, отже, ці імена є чеські. Але крім наростка *-itjъ* маємо в слов'янських мовах ще і наросток *-иць*: **гвоздиць;** так що й Rastic є здрібнілим словом від Растислав, утворене від пня *Раст-* наростком *-иць* і не доказує нічого на користь чеського характеру сього твору. Крім того назвою жупи Dudlebi, в котрій стоїть *д* перед *л*, а не випало, рад би Шафарик виправдати чеський характер мови сих слов'ян. Зваживши однак, що словінці і тепер говорять šidlo, motovidlo, годі з того факту виводити, що слов'яни в околиці болотного озера були чеського роду. Пізніше і сам Шафарик відступив від сеї своєї теорії в творі Ursprung und Heimat des Glagolitismus.

У поділі находимо знов назву «іллірський»; яка як назва слов'ян зовсім непридатна. Іллірці не були слов'яни. В полабськім відділі не все в порядку, різні речі сполучені докупи. Полабські слов'яни належать до ляського відділу, а лужицьких сербів треба від полабських відділити. Свого поділу Шафарик докладніше не умотивував. В усякім разі бачимо в Шафариковім поділі значний поступ, хоч і тут хорвати ще відділені від сербів, моравани і словаки від чехів. Помітно, що в «руськім» відділі відрізняє Шафарик ще і новгородців. В цім поділі грає, отже, роль колишня д е р ж а в н і с т ь.

7. Коли Добровський і Шафарик в основу своїх поділів кладуть все-таки мову, то Ц а й с (Z e u s s: Die Deutschen und die Nachbarstämme) — цей твір появився рівночасно з Шафариковими «стариностями» — ділить слов'янські народи також на дві групи, але на основі найстаршої і с т о р і ї, зважаючи при тім і на найменші історичні дрібниці. На підставі Йорнанда або Йорданеса і Прокопія, обох для слов'ян надзвичайно важливих письменників з половини VI-го віку, які перші згідно подають вістку, що тоді слов'яни розпадалися на дві частини, словінів і антів, будує Цайс свій поділ.

Він представляється так:

O e s t l i c h e r Z w e i g (східна гілка):

bulgarische (mösische) Slawen

illyrische Slawen (Serben, Chorwati)

Alpenslawen (Carantani, Creinarii)
Russische Slawen
W e s t l i c h e r Z w e i g (західна гілка):
Griechische Slawen
Deutsche Slawen

a) Slawen an der oberen Donau und Elbe — Moravi, Czechove, Sorabi, Daleminci, Siusli, Milcieni, Lusici

b) fränkische, türingische Wenden

c) Slawen im Flachlande zwischen der Elbe und Oder — Hevelli, Linones, Bethenici, Morizani, Warnabi, Liuburzi

d) sächsische Slawen — Ucri, Polabi, Wagri, Obodriti

e) Slawen an der Oder über das Weichselland — Poloni, Pomorani, Rugiani.

Наведу належну сюди вістку Йорнанда в оригіналі.

Йорнанд пише в своїм творі De Getarum sive Gothorum origine et rebus gestis: «Quorum (Vinidarum) n o m i n a licet n u n c p e r v a r i a s f a m i l i a s e t l o c a m u t e n t u r, p r i n c i p a l i t e r t a m e n S c l a v e n i e t A n t e s n o m i n a n t u r. Sclaveni a civitate Novietunensi et lacu, qui appellatur Mursianus, usque ad Danastrum et in boream Vistula tenus commorantur. Hi paludes silvasque pro civitatibus habent. Antes vero, qui sunt eorum fortissimi, qua Ponticum mare curvatur, a Danastro extenduntur usque ad Danaprum, quae flumina multis mansionibus ab invicem absunt».

Оця головно вістка лягла в основу Цайсового поділу, бо він її розумів так, що всі слов'яни розділені Йорнандом на два народи. Коли б так, то мали б ми тільки два слов'янські народи, було б також тільки дві слов'янські мови. Але ж бо сю вістку, а також і належні вістки Прокопія можна і треба тільки так розуміти, що не всі слов'яни, а тільки знані їм слов'яни називали себе словінами і антами. Інших слов'ян вони не знали і їх імен нам не передали. Виразно прецінь каже Йорнанд, що і м е н а с л о в'я н т о д і в р і з н и х р о д а х і м і с ц я х б у л и і н ш і, з м і н ю в а л и с я, та що слов'яни тільки головно, переважно (principaliter) називали себе словінами і антами. Се були слов'яни, які тоді більше посунулися на південь, до границь східноримської держави і своїми воєнними походами приневолили нових сусідів, щоб з ними ближче познайомилися. Йорнанд означує докладніше тодішню оселю словінів і антів. Словіни становили західну, а анти східну частину. Північні границі подаються не дуже докладно — аж до Вісли, аж до Дніпра. Чи поза тими границями не було вже тоді більше жодних слов'ян? Назва словіни живе по нинішній день у різних формах і значеннях, між іншим також в формі слов'яни і в

значенні цілості всього слов'янства. Це значення перенесено з частини на цілість, як це в історії досить часто буває (французи називають німців ім'ям найближчого, сусіднього з ними, німецького племені алеманів. Італійці назвали гелленів Graeci — по найближчім собі сусіднім гелленському племені Graeci, а відси прийнялася для гелленів назва греки і у інших народів). Але що маємо розуміти під назвою антів, яка далі не задержалася? У всякому разі то одно певне, що анти становили південно-східну частину слов'ян *. З огляду на дальшу історію південних слов'ян і розміщення словінів, можна і треба під антами розуміти тільки сербів і хорватів, бо анти були, а серби і хорвати і тепер є сусідами словінського племені. Коли ж так, то Цайс до своєї східної ґрупи зачислив і такі народи (Carantani, Creinarii), які туди не належать. І грецьких слов'ян ніяк не можна відділити від болгарських слов'ян, та й взагалі не можна подумати, щоб грецькі слов'яни належали до західної групи.

8. Ось так з самого початку з різних боків приступали учені до вирішення питання про споріднення слов'янських народів і мов. Що це не могло відразу вдатися, річ ясна. Добровський виходив властиво із знаних йому сучасних відносин слов'янських народів і із спостережених фактів на знаних йому слов'янських мовах. У Шафарика долучується до того ще і знання найдавніших історичних даних про правітчизну слов'ян, їх мандрівку із правітчизни на нові оселі, творення перших державних організацій, прийняття християнства, зародки письменства і т. д. Цайс риється в найдавніших літописних згадках про слов'ян, збирає їх якнайсумлінніше докупи, порядкує їх і шукає в них розв'язки сього питання. Оттак поставали перші системи, які свого часу найбільше були знані і уважалися за наукові, за правдиві. Вони були наукові, бо опиралися на досліджених фактах мови, історії, особливо політичної; але як далеко було їм ще до правди.

9. Майже рівночасно з Шафариком і Цайсом виступає і словінець К о п і т а р в своїм знаменитім виданні глаголицького памятника Glagolita Clozianus, Vindobonae, 1836 з таким поділом:

Slavismus cisdanubianus:
a) lingua emortua pannonica
b) „ Bulgarorum hodierna
c) „ illyrica rectius chorvatoserbica
d) „ slovenica.

---

* Порів. також погляд *Брюкнера* в Slavi-ї III (1924), стор. 203.

Slavismus transdanubianus:
a) lingua ruthenica
b) „ russica
c) „ polonica
d) „ utraque sorabica
e) „ bohemica cum slovacica.

У цім поділі знаменитого учителя Міклошичевого дуже характеристична річ, що між обома групами положено тільки Дунай як межу, а поодинокі слов'янські мови не поставлено в який-небудь тісніший зв'язок між собою, тільки побіч себе, так що властиво не може бути мови про дві групи. Се становище надзвичайно цікаве. З нього виходить, що Копітар не визнавав ніякої істотної різниці в самім зародку між слов'янськими племенами, не визнавав її особливо в їх мові, не визнавав біпартиції Добровського, хоч ми знаємо, як дуже Копітар захоплювався його інституціями. Тому то йому всі слов'янські мови уявляються прямо сестрами, без всякої залежності одної від другої, і він наводить їх всіх побіч себе. Так тут наведена і українська мова. Про білоруську, очевидячки, нічого не знав. Новий погляд супроти своїх попередників висловлює тут Копітар і про староцерковнослов'янську мову. Між самими живими слов'янськими мовами, де бачимо такі поправки як lingua chorvatoserbica і bohemica cum slovacica, наводить він одну мертву — lingua emortua pannonica. Це стоїть в зв'язку з його теорією, що мова первісного перекладу богослужебних книг за часів Кирила і Мефодія не належала жодному тепер живому слов'янському народові, а тільки тим словінам, що замешкували тоді Панонію і край кн. Коцела, і які опісля наслідком завоювання Угорщини мадярами зникли як окремий слов'янський народ в історії. Таким чином lingua slavica vetus Добровського і староболгарська мова Шафарика у Копітара стається lingua emortua pannonica, яку він уважав потрібним навести між живими слов'янськими, хоч вона вже нежива, бо вона лишила по собі пам'ятки, які виправдують її окремішність від інших слов'янських мов.

10. Велике значення в дальшім розвитку поглядів на сю справу мав, ба ще й тепер почасти має Шлейхер. Сей знаменитий мовознавець, ознайомлений з методами природничих наук, пристосовує ці методи і до мовознавства. Мова у нього це організм, що живе своїм життям, розвивається, дробиться на частини і т. д. Він придумав свою родовідну теорію на це, щоб пояснити, яким чином із праіндоєвропейської мови постали всі інші індоєвропейські прамови, а з них всі мови індоєвропейської мовної сім'ї. Він уявляв собі цей процес так само, як постання все нових поколінь. Одна

мова ділиться, розколюється на дві, з яких знов виділюються нові і т. д., так, що можна уложити з усіх немов родовідне дерево, з якого можна бачити всякі ступні посвоячення. Очевидячки, установляв він окремі прамови для кожної нової групи мов. Ся надзвичайно бистроумна теорія, підперта його блискучими добутками на полі мовознавства, бо Шлейхерів ум був справді незвичайної глибини і ширини, захопила відразу якнайживіше всіх мовознавців і прийнялася, можна сказати, зовсім загально. Шлейхер став великим авторитетом у мовознавстві.

Що торкається славістики, то Шлейхер р. 1852-го приймав поділ Шафарика без зміни. Але р. 1865-го в своїм творі: Краткій очеркъ доисторической жизни сѣверовосточнаго отдѣла индогерманскихъ языковъ — приложив він свою родовідну теорію і до слов'ян. І так стоячи все ще на біпартиції, відрізняе він а) південно-східну групу (**орало, оувлижти**) і б) західну групу (**ор҃адло, влдижти**). Перша група розпалася небавом на південнослов'янську і на «руську» групу. Південнослов'янська галузь розкололася далі на дві мови: болгарську (**межда, тысѫшта**) і сербословінську (*medja, tisutja*). Ся сербословінська вітка аж пізно розділилася на дві мови. Руська група розпалася на великоруську і малоруську галузь.— Західна ґрупа (*miedza, meza, tysąc*) розділилася також спершу на лядську і чеську групу, а потім, досить пізно, кожна з них на дві, разом чотири мови, з одного боку, польську і полабську, з другого боку, на чеську і лужицькосербську. Графічно ця система представляється так (див. табл. на стор. 63).

Оця Шафариково-Шлейхерова система оставалася довгий час в повній силі, а властиво ще й тепер то більше, то менше лежить вона в основі теорій Шахматова, Яґіча та ін. Про саму систему буде у нас ще мова пізніше.

Але на тім не спинилося шукання правди. Ми її шукаємо далі ще й тепер і будемо все шукати, щоб бодай наблизитися до неї...

11. Серб Даничіч займався також цим питанням дуже пильно в своїх працях: ħ i ђ u istoriji slovenskih jezika, Rad, I, 1867 і Диоба словенских езика, 1874. Він кладе в основу свого поділу одну-однісіньку прикмету слов'янських мов, а саме, як вони собі поступають з звуковою групою *tj, dj*. З огляду на здобутки розвитку цієї звукової групи в слов'янських мовах виймає Данічіч сербохорватську мову з її ħ, ђ *tj, dj* з усіх слов'янських мов, бо ці сербохорватські звуки уважає найстаршим станом розвитку і найближчим до первісного стану. Всі інші слов'янські мови ділить він далі на дві групи, беручи на увагу, чи *й* цієї звуко-

вої групи перейшло у них на *ш, ж*, чи на *с, з*, отже *тш, дж,* або *тс, дз*. До першої групи зачисляє оці добутки звукового розвитку: *тш(ч)* або *шт* і *дж (ж)* або *жд*. До другої: *тс (ц)* і *дз (з)*. До другої групи належить польська, ческа, сорбська і полабська мова, до першої всі інші мови, крім сербохорватської, яка становить для себе окрему одиницю. Шлейхер похвалив цей поділ, який є вже на межі до трипартиції: «Daničić hat mit seinem Merkmal den Nagel auf den Kopf getroffen». Але ж бо такі поодинокі явища в розвитку слов'янських звуків не дають ще доброї і вповні безпечної підстави до того, щоби такі важливі питання, як хронологічне відокремлення (індивідуалізацію) і мандрівку слов'ян за одним махом рішати. Л є с к і н поборює сю теорію в Kuhns Beitrage, VII. Сербохорватська мова з своїми звуками намість праслов'янських *tj, dj*, не дуже так відбігла від першої групи, бо і в ній *й* властиво замінилося на шиплячий звук, правда, дуже м'якенький. Але ж бо і звуки *ч, дж, ж, шт, жд,* які постали з праслов'янських м'яких *ть, дь,* мусили бути первісно і в інших мовах дуже м'якими, а щойно пізніше отверділи.

12. З цією поправкою помирився Б р у ґ м а н з поглядом Даніčіча і в своїй Kurze vergl. Gram. der indogerm. Sprachen, Strassburg, 1904, стор. 17, ділить він слов. мови на східно-південну і західну, отже, на дві групи на підставі двоякого поступовання слов. мов з звуковою групою *tj, dj*.

13. Ми бачили, що досі уважалася біпартиція за наукову правду, та ось виринула і трипартиція, т. зн. теорія, що слов'янські мови треба ділити на три групи. Перший виступив з таким поділом славний історик ческий П а л а ц ь к и й в своїй Geschichte von Böhmen, 1836, I. 75. Правда, вже Востоков вирізняв, як ми про це вже згадували, третю, руську групу, але ще дуже несміло. Палацький увів поділ слов'ян на три групи в науку.

Ось вони:

а) східна (русь і болгари)

б) південно-західна (іллірська)

в) північно-західна (ляська, але сюди мусив Палацький зачислити ще також і чехів, мораван, словаків і лужичан).

В основу цього поділу лягло, так би сказати, г е о г р а ф і ч н е с т а н о в и щ е. Тільки таким чином пояснюється, що у східній групі примістив Палацький і болгарів, відділивши їх від південних слов'ян. Зазначити треба, що Палацький визнавав українську мову за самостійну, як про це він виразно висловився в Часописі чеського музею з р. 1830-го, стр. 76 так: «Národ rusinský jest co do jazyka rozdílný jak od Rusu, tak i od Poláku».

14. Це угрупування слов'ян дуже сподобалося російським ученим Надєждіну і Устрялову, а особливо нашому М а к с и м о в и ч е в і (пор. Разныя мнѣнія о русскомъ языкѣ, 1838; Объ отношеніи русской рѣчи къ западнославянской, 1845). Максимович багато сушив собі голову цією справою. Проти Шафарикової поваги годі було виступити, отже він установляє вправді також тільки дві ґрупи, але інакше розміщує, так що нарешті виходить таки три. Всі слов'яни розпадаються у Максимовича нібито на дві групи: східну і західну. Східну групу становлять руси — північні і південні; західна група — це північні слов'яни, або венди, і південні або задунайські. Максимович займався також розбором прикмет Добровського в р. 1836 (гл. Сочиненія, III, 10—24), причому навів велику масу глибоких спостережень (хоч не зовсім вірно ним пояснених). Наново займається він цим питанням 1845-го р. в своїм творі: Начатки русской филологіи (Сочиненія III, 37—155). Там він в перший раз сконстатував явище «п о л н о г л а с і я», та що повноголос становить істотну прикмету руської групи. Від того часу і досі надають тому звуковому явищу значення, надане йому односторонньо Максимовичем, перецінюючи його над належну міру при класифікації слов'янських мов. В нашій граматиці (§ 279, стор. 486) старався я його звести на правдиву міру *.

15. За поділом на три групи стоять далі Срезневський, Григорович, А. Котляревський, Будилович, Соболевський, Флоринський, Лєскін, Ґебауер, Облак, особливо Я ґ і ч, який якнайбільше завдає собі праці, щоб його з становища мови

---

* Цікава річ, що вже Добровський явищу повноголосу не надавав такої ваги для класифікації слов'янських мов. Він у листі до Копітара (1813) так про це висловлюється: Die Classification der Dialecte konnte ich auf *grad*, *grod*. *gorod* deshalb, nicht gründen, weil dieser Unterschied zu gering, nicht durchgreifend ist... (порівн. Weingart, 98).— І Лавровський та й Потебня (1864) займалися звуковим явищем повноголосу.

якнайліпше обґрунтувати, хоч, з другого боку, Яґіч виразно каже: «Я уважаю погляд Шмідта в своїй істоті за правдивий», т. зн. погляд рішучо противний поділові слов'янських мов на групи.

Яґіча поділ такий:

1. північно-західна галузь (поляки, полабські слов'яни, лужицькі серби, чехи)

2. північно-східна галузь (руські слов'яни)

3. південна галузь (словінці, сербохорвати, болгари).

І Нідерле в своїх «Слов'янських старинностях», I, стр. 122 обстоює поділ слов'ян на три групи і висловлюється в сій справі так: «Idea jazykové tripartice doznává potvrzení i v historii a geografii, nebot', obě nauky nám ukazují, že se rozpoltění celku a spojený s tim pohyb na venek dál především třemi směry hlavními: k západu, k jihu a na vychod».

Сюди належить ще і Герман Гірт: Die Indogermanen, ihre Verbreitung, ihre Urheimat und ihre Kultur, Strassburg, I, 1905 (стор. 121—125). Він ділить слов'янщину «на три великі діалекти». Такий поділ, каже він, «виринає сам із себе на основі мовних і історичних фактів».— «Шмідтова кругова теорія, приложена до слов'ян, показує тільки те, що первісне розміщення слов'янських мов істотно не змінилося». Різниці між сербохорватською і болгарською мовою зводить Гірт на те, що сербська мова розвивалася на первісній іллірській, а болгарська на первісній тракійській основі. «Руське» (das Russische) ділить Гірт «на два великі діалекти, українське (das Kleinrussische oder Ruthenische) на півдні і великоруське на півночі». Білоруське — це відміна великоруського на заході. У західних слов'ян відрізняє Гірт польську, кашубську, завмерлу полабську, сорбську і чеську мову.

Згадати б тут ще і Вондрака (гл. Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen) і Будде (Лекціи по исторіи русскаго языка, Казань, 1907), особливо ж Шахматова і Николая Дурново (Очерк истории русского языка, Москва — Ленинград, 1924) як рішучих прихильників трипартиції. Дурново відрізняє окрему кашубську, білоруську і словацьку мову (стор. 138). Але в цілості Дурново остільки займає окреме становище, що рад би все таки якось погодити родовідну Шлейхерову теорію з круговою Шмідтовою. Установивши тезу, що «между эпохой распадения о.-сл. языка и эпохой самостоятельной жизни каждого из нынешних славянских языков была общеюжнославянская эпоха для южнославянских, общезападнославянская для западных славянских и общерусская для русских

языков, т.-е. можно говорить о существовании в прошлом языков русского, западнославянского и южнославянского» — не може Дурново таки поминути мовчки факту, що «можно заметить существование связи между языками, входящими в разные группы: так напр., чешский и словацкий языки ближе к южнославянским, чем языки польский, кашубский и лужицкий; далее, можно указать черты, сближающие русские языки с одной стороны с западнославянскими, с другой — с южнославянскими. Так как все совпадения русских языков с западнославянскими, отличающие эти языки от южнославянских, и, наоборот, совпадение русских языков с южнославянскими в чертах, отсутствующих в западнославянских языках, равно как, и черты, сближающие чешский и словацкий языки с южнославянскими, нельзя объяснить случайностью, то следует допустить, что эпохе существования общерусского, общезападнославянского и общеюжнославянского языков предшествовали эпохи, когда группировки славянских языков были другие, причем эти группировки менялись, как показывает близость русских языков с одной стороны к западнославянским, с другой к южнославянским и т. д. Остаётся вопрос, следует ли эти группировки относить к эпохе после окончательного распадения о.-сл. языка или смотреть на них, как на группировку наречий одного о.-сл. языка, предполагая наличность живой связи не только в пределах каждой диалектической группы, но и между самими группами. Не решая этого вопроса...» — Шкода, що Дурново не вирішує цього питання. Але ми з його міркувань бачимо, що самі мовні факти прямо силують кожного дослідника закинути всякі апріорні теорії, а приступати до дослідів без всякого упередження.

16. Нарешті треба тут навести ще і погляд Розвадовського, котрий так само вчить (Język polski, 1915, I. 36): Język polski tworzy wraz z szeregiem innych językową rodzinę czyli grupę słowiańską. Na nią składają się: 1. grupa północnozachodnia, obejmująca języki: polski z kaszubskim, wymarły polabski, łużycki, czeski i słowacki; 2. grupa północnowschodnia albo krótko wschodnia czyli ruska (w ogólnem tego słowa znaczeniu), obejmująca języki rosyjski czyli wielkoruski, białoruski i małoruski (w Galicyi nazywany ruskim w ściślejszem tego słowa znaczeniu, obecnie także ukraińskim); 3. grupa południowa, obejmująca języki: słow(i)eński (słowiński), serbokroacki (chorwacki), bułgarski wraz ze starocerkiewnym.

Все ж таки становище Розвадовського значно відмінне від

інших його попередників, які визнавали трипартицію. Се виходить ясно з його: U w a g i до поставленої ним тези. Stosunek wzajemny tych języków oraz tych grup do siebie jest, ogółem biorąc, w s p ó ł r z ę d n y, to znaczy, że j ę z y k A n i e p o w s t a ł z j ę z y k a B, a n i n a o d w r ó t, ani też jedna grupa z drugiej, tylko w s z y s t k i e r o z w i n ę ł y s i ę w c i ą g u w i e k ó w z j e d n e g o w s p ó l n e g o ź r ó d ł a i c i ą g l e s i ę d a l e j r o z w i j a j ą i r ó ż n i c z k u j a, czego wyrazem jest fakt, że k a ż d y z t y c h j ę z y k ó w z o s o b n a w z i ę t y p r z e d s t a w i a s i ę z n o w u j a k o g r u p a c a ł e g o s z e r e g u n a r z e c z y, a każde narzecze znowu jako grupa podnarzeczy i t. d. bez końca, bo nawet kiedy się zatrzymamy wreszcie na języku jednostki, to i on się rozwija i przedstawia szereg tupów lub stylów (uroczysty, codzienny, żartobliwy, pieszczotliwy, wzburzony itd.).

Відмінне це становище Розвадовського від інших тим, що коли інші визнають, то більше то менш явно, родовідну, механічну теорію Шлейхера, у Розвадовського є якась мішанина сеї теорії з теорією Шмідта, про яку зараз будемо докладніше говорити. «В с і м о в и р о з в и н у л и с я п р о т я г о м в і к і в і з с п і л ь н о г о д ж е р е л а». Якраз оця думка Розвадовського ще ясніше викладена в оцих словах: Pokrewieństwo językowe, u s t a n a w i a n i e g r u p językowych rozmaitego rzędu polega na w s p ó l n y c h c e c h a c h, w ł a ś c i w y c h d a n y m j ę z y k o m l u b g r u p o m. Te wspólności są zarazem, w porównaniu i przeciwstawieniu do innych języków lub grup, różnicami: zatem mówiąc ogółem, c e c h a m i c h a r a k t e r y s t y c z n e m i. Są one oczywiście różnego rzędu: indoeuropejskie, północno-zachodnio-słowiańskie, polskie itd. Cechy językowe, istniejące w danej chwili, mogą w dalszym rozwoju: a) trwać mniej więcej bez zmiany; b) przeobrażać się; c) znikać. Zaś nowe właściwości jakiegoś języka czy narzecza są także rozmaitego rodzaju: a) polegają na przeobrażeniu się dawnych (to jest punkt b) wyżej), czyli są nowe tylko w pewnym sensie; b) na wytwarzaniu nowych tworów z elementów istniejących, są więc względnie nowe; wreszcie c) na przejmowaniu właściwości z innych, obcych języków, a więc dla danego języka w danej chwili są rzeczywiście novum. Dla stwierdzenia pokrewieństwa uważa się za s z c z e g ó l n i e d o w o d o w e c e c h y n o w e, w y m i e n i o n e w y ż e j p o d a) i b); można je nazwać p o z y t y w n y m i d o w o d a m i p o k r e w i e ń s t w a, bo wskazują wprost na spólny rozwój językowy».

Виходить з того, що позитивні докази споріднення дадуться добути тільки через сконстатування спільних прикмет, які постали із (нормального) перетворення, переформування,

перелицьовання давніх і із витворення нових творів із існуючих елементів, т. зн. поодинокі групи не є дані, не є нічим в самім зародку зазначені, а існування їх треба щойно доказати. Це для пізнання справи річ дуже важлива. Це є інше розуміння слова група, ніж у Шлейхера.

Характеристичне світло на погляди Розвадовського в тій справі кидає цікава його замітка про словацьку мову (стр. 37): Słowackie mogło było pod względem językowo-ilościowym śmiało pozostać w stosunku do czeskiego (a ewentualnie i polskiego) narzeczem, ale stosunki rozwoju tak się złożyły, że się wyodrębnilo, wytwarzając osobny język (literacki). Ся замітка сама собою—що словацьке могло бути сміло лишитися наріччям в данім разі і польської мови, вивертає горі коренем всякі поділи на групи в давньому значенні—з їх прамовами і т. п.

І при ближчій дефініції мови польської (стор. 45): Język polski, t. j. ogól narzeczy składających się na pojęcie języka polskiego, kontynuując na równi z innymi językami słow. prawspólny stan słowiański, zaczął się oczywiście wyodrębiać wcześnie, a nie dopiero wówczas, kiedy przodkowie szczepów polskich zajęli ostatecznie swoje siedziby historyczne między Odrą, morzem, dolną i średnią Wisłą, Sudetami i Karpatami. Ten proces wyodrębienia się zaczął się i trwał wieki jeszcze w obrębie jednolitego języka ogólnosłowiańskiego, kiedy wzsystkie późniejsze języki słowianskie istniały tylko jako mniej lub więcej różne gwary i narzecza, kiedy związek językowy nie był między niemi zerwany — випадає Розвадовський зовсім з родовідної теорії, а дає пояснення процесу індивідуалізації в дусі теорії Шмідта, причому однак властиво зовсім неможливо думати про які-небудь групи в смислі Шлейхера.

Мусимо признати, що Розвадовський перший між славістами умів ясно сформулювати свої погляди в дусі загальних принципів, добутих мовознавством, і пристосувати сі принципи в дефініції польської мови і її розвитку із загальнослов'янської.

17. Звернемося тепер до теорії Йоганеса Шмідта, яку він виклав у своїх творах Die Verwandschaftsverhältnisse der indogerm. Sprachen, Weimar, 1872, а також Zur Geschichte des indogerm. Vocalismus, Weimar,. 1875, II, 182.

Головна теза цієї теорії така: Серед полоси індоєвропейської мови не було первісно ніяких мовних меж, але одно наріччя переходило неперервними рядами малих від-

тінків у друге наріччя. Це т. зв. Wellentheorie, теорія хвиль або теорія кругова. Назва її взята від образу хвиль води, як вони розходяться, перехрещують себе, коли вкинути до води камінь.

Тут з другого названого твору Шмідта наведу висловлену ним думку про цю річ дослівно: Mag man einen Stammbaum entwerfen, wie man will, die speciellen Uebereinstimmungen des Slovenischen mit den westslawischen Sprachen, des Čechischen und Polabischen mit dem Südslawischen, des Polabischen sowohl mit dem Čechischen als mit dem Polnischen, des Sorbischen sowohl mit dem Polnischen als mit dem Čechischen vermag ich nicht gleichmässig zu erklären.

З тої причини установлює він засаду таку саму і для слов'ян, як для пояснення відносин споріднення між індоєвропейськими мовами (пор. докладніше там і Яґіча в Архіві XX, 21).

Пластично уявляє собі Шмідт споріднення слов'янських мов так:

18. Лєскін поборював теорію Шмідта в одній точці (пор. Die Declination im Slavischlitauischen und Germanischen, Leipzig, 1876). Він не може згодитися на те, щоб був «причиновий зв'язок між відносинами поселення в правітчизні і пізнішими, або що пізніші є безпосереднім продовженням тамтих», але даремно, бо нікому на думку не приходить твердити, що теперішні, т. зн. пізніші відносини поселення відповідають вповні давнім відносинам: вони відповідають тільки в загальних рисах, і цього вистачає.

Зате рішуче і без застережень визнає теорію Шмідта болгарський учений Б. Цонев в своєму великому творі: История на българский езикъ, Софія, I, 1919. Взаємини слов'янських мов уявляє собі Цонев (стор. 16—62) як ретязь з шести кругів, сплетених довкола осереднього сьомого круга. Цим осереднім кругом була би словіно-болгарська мова, а шість кругів довкола нього представляли б головні слов'янські мови, які між собою витворюють мови змішані: між чеською і польською — мова лужицькосербська, між польською і російською — мова білоруська, між російською і болгарською — мова українська, між болгарською і сербською — мова косовсько-моравська; між сербською і словінською — мова хорватська, між словінською і чеською — мова словацька. А якщо конечно ділити слов'янські мови на групи, то найліпше, думає, на дві: північно-західну і південно-східну на підставі 1. відмінного розвитку *tj, dj* (сичачі — шиплячі), 2. *l* епентетичного, 3. *ŕ — ŕ, rj*, 4. *kv, gv*, 5—6. *t, d*, перед *l, n*, 7. звук *ъ (е — ъ, о, а)*, 8. наголос (постійний — вільний). Порів. Polívka, Slavia I (1922) стор. 120—127.

19. Нарешті уважаю своїм обов'язком подати тут погляди Міклошича на сю річ, т. зн. те, чого я від Міклошича навчився, а потім своїми власними дослідами доповнив.

В р. 1852-ім видав Міклошич Formenlehre der slawischen Sprachen і там без дальшого умотивування угрупував мови слов'янські з огляду на те, як вони з собою споріднені, в оцім порядку: а) старословінське; б) новословінське; в) болгарське; г) сербське (хорватське); д) малоруське (білоруське); е) великоруське; є) чеське (словацьке); ж) польське; з) верхньо-сорбське; і) нижньо-сорбське. Так і пізніше в своїй граматиці і в етимологічнім словарі слов'янських мов. А учив нас, нав'язуючи очевидячки до поглядів свого учителя Копітара, так: Як засаду або вихідну точку для установлення ступеня споріднення поодиноких слов'янських мов між собою, які він усі уважав самостійними, треба уважати мову і її дані, а також звертати увагу і на географічне положення поодиноких мов до себе, на їхнє оточення. При кожнім поділі дуже важлива річ, з якого становища поділ робиться, та щоб його основою рівночасно не було кілька різних вихідних точок, тільки одна. В дотеперішніх поділах є саме такі хиби. Робилися поділи з етнографічного, а заразом і з політичного становища, але політика тут ні при чому. Основою класифікації, означення відносин одної мови до другої, становища одної мови в цілій слов'янській сім'ї, а в данім разі і поділу може бути тільки мова. Коли ж Міклошич звертає ще свою увагу і на географічне положення мови, а властиво тільки на її оточення, її сусідство, то це діється лише в тім смислі, що мови гео-

графічно собі ближчі, сусідні, мають дійсно більше спільного з собою, отже, більше з собою споріднені, ніж такі, що з собою не межують, ба навіть від себе значно віддалені. Таким чином в класифікації Міклошича, в його поділі нема двох вихідних точок, двох принципів, а тільки один. Виходячи з сеї засади, не можна властиво про поділ слов'янських мов щось іншого сказати, як тільки, що кожна мова становить одиницю, індивідуальність для себе; а чи вона більше або менше споріднена з якоюсь іншою слов'янською мовою, про се свідчать і рішають факти мовні, а се знов головно залежить від географічних їх відносин до себе. Так, отже, ціле питання зводиться до того, щоб на підставі мови виказати більше або менше спорідненння між поодинокими слов'янськими мовами, а не щоб робити які-небудь поділи. Це головне завдання славістики — пізнавання і пізнання слов'янських мов і їх взаємних відносин. На підставі добутків порівняння, проведеного ним у монументальних творах, заснованих не на спекуляції, а на мозольних джерельних працях, на даних мови, порядкує він слов'янські мови одну побіч другої, звертаючи при тім завжди пильну увагу на їх географічні взаємовідносини так, що можна виходити від котрої-небудь, лиш треба потім порядок задержати. Починати можемо н. пр. сербохорватами, як осілими на периферії слов'янської області, то від сербохорватів якраз через хорватське наріччя веде дорога до словінів (словінців в норицьких Альпах, колишніх словінів панонських, дакійських, болгарських), від них через словацьке до чехів; з чехами відтак найбільше споріднені мовою лужицькі сорби, які заразом становлять перехід до польського (верхньо-сорбське має *г* як чехи, нижньо-сорбське — *г* як поляки!); з польським в'яжеться з заходу давнє полабське, до нього нав'язується на схід білоруське. Тут стрічаємся з трудноЩами: чи йти далі до великоруського, а потім до малоруського і ним закінчити (на що Міклошич скорше рішався), чи навпаки. Цей порядок не такий, щоб можна від нього самовільно відступити, бо він основується на мовних даних, на мовних фактах. Ми будемо завжди наше пізнання всякими новими мовними фактами доповнювати, збираючи докупи і найменші подробиці, але сам порядок є даний, усталений. Всякі поділи на групи (чи на дві, чи на три), таким чином, розбиті як безпідставні. Бо як з одного боку безперечно в'яжуться словінці з чехами, чехи через лужицько-сорбське і словацьке з поляками, так з другого поляки через білоруське з російським і українським і т. д.

Ця наука стоїть в повній згоді з досвідами щоденного життя і ніщо краще, як оці відносини в спорідненні між слов'янськими мовами, не потверджує правдивості теорії Шмідта, що одна мова є немов переходом, мостом до другої. Вихо-

дячи з того становища, ми в наших дослідах слов'янських мов і їх відносин до себе не сковані жодними апріорними теоріями, жодними видуманими системами, схемами, можемо спокійно працювати, наше знання сих відносин поглиблювати, не потребуємо безперестанно боротися з уявленими вітряками прамов, і можемо так далеко швидше і певніше дійти до повного пізнання і поодиноких мов і всіх їхніх, нераз і дуже замотаних відносин між собою.

Особливо мусимо зовсім рішучо виключити всякі впливи політики від розв'язки цих питань, бо політика зовсім певно веде науку в нетри навіть дуже карколомних теорій, з яких нема виходу. Якраз примішка політики до нашої науки нанесла їй багато шкоди. Тільки тим можна пояснити, що н. пр. українська мова у Яґіча в Росії уважалася наріччям, у колишній Австрії мовою, що була визнана окрема від сербохорватської босанська мова і т. п.

20. Якраз тут буде на місці навести думку Baudouina de Courtenay, який багато напрацювався на сім полі. Здається мені, що він найкраще зібрав свої думки у вступнім викладі на Карловім університеті в Празі дня 20-го травня 1922-го р. «Про релятивність на полі язиковім», надрукованім в Пражськім Atheneum (стор. 80—87).

На питання, які маємо критерії на відрізнювання і уживання таких термінів як мова, наріччя, говірка, діалект, жаргон, ідіом, patois і т. п., відповідає він жартуючи, що деякі вчені, як от покійний Будилович, «типічний почитатель чисельної сили, кнута і кулака», дуже собі полегшили відповідь на це. Будилович твердить, що право називатися мовою має тільки мова того народу, котрий налічує найменше 20 мільйонів душ. Мова народів менших, ніж 20 мільйонів душ, може називатися наріччям, говіркою, жаргоном..., але ніколи не мовою. Залежало Будиловичеві, каже Бодуен де Куртене дослівно, щоб тільки російська мова була відзначена гідністю мови, а щоб усі інші слов'янські мови були тільки наріччями або т. п. Усі ті «братушкі» слов'яни геть далеко від мови! Українці, чи там малоруси не робили Будиловичеві клопоту. Їх мові він надав гідність жаргону, а їх самих зачислив до «русского» племені, так що вони тільки збільшали число «русского» народу, який мав панувати над усіма слов'янами.

«Релятивність бачимо ми також при класифікації мов, чи то маємо на умі класифікацію порівняльно-описову, яка основується на зіставленні і характеристиці прикмет мов в даній хвилі без огляду на історію, чи то класифікацію історичну, генеалогічну, яка бере до уваги споріднення, основане на спільному походженні, а також і зміни, які діються в хронологічному поступі. Ізоглоси, т. зн. розмежні лінії між прикметами, які

характеризують певну мовну область для її відрізнення від інших мовних областей, історично з нею споріднених, виглядають дуже розмаїто як до того, на яку саме прикмету в даній хвилі звертаєм увагу. Опираючи класифікацію на певні різниці фонетичні або морфологічні, можемо отримати слов'янство передкарпатське і закарпатське. Інші різниці дадуть нам слов'янство переддунайське і задунайське. Інші знов поставлять проти північно-західних слов'ян слов'ян східних і південних. З певного становища мусимо сполучити болгарів з великорусами в одну групу і поставити її проти всіх останніх слов'ян, залічуючи до того і українців, чи там малорусів. З іншого знов становища поляки і великоруси становлять спільну групу, відрубну від усіх більше південних слов'ян. Брак якогонебудь сліду м'якого *р* сполучує сербів, словаків і білорусів * в спільну групу, відрубну від усіх інших слов'ян. І так далі без кінця. Хто твердить, що мова словацька ближча польській, ніж чеській, або що мова українська ближча польській, ніж російській, має повну рацію, оскільки має на думці поляків і словаків, або поляків і українців, які з собою сусідують, помішані між собою, і живуть з собою в постійних зносинах. Але це не вадить, що із становища основних фонетичних і морфологічних властивостей всі словаки становлять частину одностайної чесько-словацької території, та що цілість основних фонетичних і морфологічних властивостей каже нам залічати українців і великорусів з білорусами до групи східних слов'ян для відрізнення їх від останніх слов'ян».

Безперечно тверезий, неуґереджений суд. І тут групи мають інше значення, ніж звичайно їх розуміли.

Пригадаймо ще, що Бодуен де Куртене в Ученых Записках имп. Юрьевскаго университета 1893, стор. 23, на підставі факту, що *ы* і *и* злилося в українській мові докупи так, як в південнослов'янській, каже, що «малоруська діалектна область... належить до південного пасма слов'янського світу в противенстві до північного».

21. З новіших згадаймо ще Кульбакіна, котрий звів рішучий бій проти теорії Шахматова про існування західнослов'янської і південнослов'янської групи і тим підірвав взагалі цілу теорію про групи. Він згідно з наукою Фортунатова бачить у всіх живих слов'янських мовах колишні окремі говори в праслов'янській добі так, що і кашубське і словацьке виводить із окремих праслов'янських говорів (Древ. церк.-слов. язык, 1913) — а прецінь — що незвичайно для російського ученого характеристично — став як вкопаний перед «руською» групою і українську мову уважає одним із трьох на-

* Я додав би: і українців, бодай велику частку українців.

річ «руського»; правда, не подає там ані одним словом якогонебудь умотивування цієї своєї думки. Аж 1919 р. старається він свій погляд обґрунтувати в виданім у Харкові творі «Украинскій языкь». Ми повернемо ще до нього на своїм місці.

22. Коли ми згадали про Фортунатова, то мусимо вже докладніше його становище пояснити. Фортунатов учить, що всі зміни звукові, які пізніше появляються в різних слов'янських мовах, мають свої зародки вже в праслов'янській мові. Тою наукою стоїть Фортунатов дуже близько до теорії Шмідта, але вона не знаходить у Яґіча вподобання (Архів, XXXVII, 177), бо він і його школа (особливо Шахматов) своїми методами, своїми занадто сміливими комбінаціями і конструкціями справді йдуть рішучо задалеко, як це незвичайно докладно показав Brückner в своїм знаменитім творі die Erforschung der indogermanischen Sprachen, II, 3, стор. 50—52.

23. Чеський учений Гуєр висловлює свою згоду і признання Кульбакінові за розбиття теорії груп (Rocznik slawistyczny, V, 226), але в критиці на нашу граматику (Listy fililogické, 1917, стор. 444) обстає при тім, що і наш матеріал, коли його належно упорядкувати і викласти, буцімто показує, що українська мова згоджується в кількох давніх і засадничих речах з великоруською і білоруською мовою і що, отже, розвинулася із спільної з ними основи; коли цю основу хочемо назвати праруською, то, отже, праруська мова була. Таким чином, маємо тут дивну злуку обох дотеперішніх протилежних собі теорій: Усі слов'янські мови виводяться безпосередньо з праслов'янської мови — крім «руських» мов, для яких установлюється праруська мова за посередника між ними і праслов'янською мовою.

Але ніхто ще не зібрав стільки матеріалу, як саме ми в нашій граматиці, на те, щоб сконстатувати всі згоди, розуміється, і всі різниці української мови і російської та білоруської. І упорядкували ми його належно і виклали. Та якраз на підставі сього багатого матеріалу і його порівняння з усім даним матеріалом із усіх слов'янських мов ми ще і сьогодні мусимо обставати при своїй думці, бо простою негацією Гуєр нас не переконав.

Те, що Гуєр наводить проти нашого пояснення перезвуку ікання, основаного якраз на тім факті, що українська мова від найдавніших часів не знала і не знає довгих голосівок, бо на се нема жодних доказів, що нібито це наше пояснення «je ve zřejmém odporu s historickým vývojem těchto hlásek, který lze jednak z památek písemných, jednak z nářečí nynějších sledovati» — є щонайменше велике непорозуміння. Пам'ятки не подають нам ані одного-одні-

сінького доказу на те, що в українській мові відрізнялися в історичних часах довгі і короткі голосівки, і з тої-то причини і явища дифтонгів в нинішніх наріччях треба доконечно інакше пояснювати.— Про це висловився я докладніше в моїй праці — Поліські мішані говори і поліські дифтонги — в Slavi-ї. Голослівне твердження, що «doklady starých pramenů mluví přimo proti tomu», що *е* не мало, звичайно, тепер приписуваного йому впливу палаталізаційного на попередні шелестівки, нас зовсім не переконує. Які то саме докази із старих джерел?? То ж бо то і є, що їх нема; ми і ніхто другий їх не знайшов, а Гуєр нам їх не показав. Навпаки. Дурново в своїй дуже докладній студії над Архангельським Євангелієм з р. 1092-го (Slavia, II, 599—612) сконстатував, що шелестівки «в положении перед *е* не смягчились или, по крайней мере, смягчились не вполне и продолжали отличаться по степени мягкости от старых смягченных согласных». Так, отже, тут сконстатоване це зовсім правильне і в українській мові зовсім звичайне явище, це звукове правило української мови — в пам'ятці XI-го в. І нічого не поможуть всякі спроби цей мовний факт, задокументований пам'ятками від XI-го в., зводити на якусь «книжную орфоэпию», щоб тільки захистити «праруську теорію». Даремна праця.— Тут мушу ще звернути увагу на те, що наша наука зовсім несподівано знайшла підтвердження в надзвичайно цікавих здобутках аналізу мови Слова о полку Ігоревім, перекладеного Сіверсом. Прикладаючи засади свого аналізу гомону (Schallanalyse) до мови названої поеми (Das Igorlied, metrisch und sprachlich bearbeitet von Eduard Sievers, Berichte der sächs. Akad. d. Wiss. 78. Band, Leipzig, 1926), доходить він в боротьбі з своїми інформаторами до зовсім певного переконання, що при читанні Слова треба «jede Spur von der spezifisch russischen sog. „Erweichung" der Konsonanten unterdrücken», бо «таке пом'якшення безперечно не мало місця в звуковій системі мови, якою зложене Слово». Шахматова і інших твердження лишаються голослівними, доки не будуть дійсно доказані. Розвадовський в сій справі далеко осторожніший (Język pol. I., стор. 43, § 5, 17, b).— Те саме відноситься і до інших тверджень Гуєра (про *ы, г*). Коли наше пояснення не має ніякої опори, то тим менше всякі інші пояснення, яких, зрештою, Гуєр зовсім не наводить. Коли ж все-таки Гуєр каже, що праруська мова була, то він мав би се доказати. На теоретичні видумки Шахматова не мав би він в сім разі класти більшої ваги, ніж на такі самі його видумки про західнослов'янську прамову.

Але ця суперечка з Гуєром має властиво вже тільки істо-

ричне значення. Бо в другім виданні своєї гарної праці Úvod do dějin jazyka českého (1924), яка і україністам може надати прямо знамениті послуги, Гуєр на стор. 80-ій так вже вчить: «...byla praslovanských dialektů celá řada — nejméně tolik, kolik nalézáme v době historické slovanských jazyků, jež se právě samostatným vývojem dalším z dialektů těchto vyvinuly. Dialekty ty tvořily nepřetržitý řetěz, dialekty sousedni vždy měly některé rysy společné se sousedy s té i oné strany. A shody, jež se dají konstatovati v jednotlivých jazycích, pokud jsou to shody data starého, poučují nás o rozloženi praslovanských dialektů a tim ovšem i o vzajemném poměru těchto jazyků samých. V celku je patrno, že dialekty praslovanské rozloženy byly asi tak, jako rozloženy jsou v době historické jazyky, které se z nich vyvinuly. Z toho ze všeho je patrno, že nelze jazyky slovanské z vnitřnich nějakých důvodů děliti na západoslovanské, jihoslovanské a východoslovanské (nebo na skupiny dvě: západní a jihovýchodní). Dělení takové může míti jenom cenů praktickou, nemá však oprávnění vědeckého; vědecká klasifikace jazyků slovanských spokojuje se s jejich výčtem a konstatováním starých rysů společných».

Таке зовсім тверезе становище мовознавця Гуєра відповідає вповні тим нашим науковим переконанням, які ми висловили в нашій науковій граматиці 1913-го р.

Так само і Міккола в своїй Urslawische Grammatik, Heidelberg, 1913, не надає поділові слов'янських мов на 3 групи жодної мовно-історичної вартості, але придержується його властиво тільки ще як знаного і географічно придатного.

24. В своїм епохальнім огляді славістичних праць від самих початків нашої науки аж до найновіших часів (Die Erforschung der indogermanischen Sprachen, II, 3, Strassburg, 1917) займається A. Brückner, річ ясна, і питанням поділу слов'янських мов на основі їх тіснішої приналежності або споріднення, т. зн. тим, як маємо розуміти відносини слов'янських мов між собою.

Перш усього відкидає він (стор. 16, 17) «з принципіальних» причин поділ Міклошича: старословінська не є мова панонських словінів, бо окремих панонських словінів не було. Перед інвазією угрів сягали словінці в давній аварський край аж поза болотне озеро і тут панував т. зв. панонський князь і васал німецький Коцел, у якого перебували Кирил і Мефодій; йому накинули (aufdrängten) вони своє македонське наріччя, що з-поміж усіх південнослов'янських — болгарському най-

ближче, а якраз словінському найдальше. Отже, з огляду на дійсний ступінь спорідненя треба поставити новословінське за болгарським і сербохорватським. Не погоджується він також з тим, щоб «малоруське» відділювати від руського (Russisch). Хто не відділює словацького від чеського, тому нема причини відокремлювати «малоруське» від «руського», бо «малоруське» не стоїть до «руського» в такім відношенню, як н. пр. до польського або сербського, але в значно тіснішому (Невже ж таки в такому, як словацьке до чеського?). «Руське», білоруське і «малоруське» це трояикий розвиток пра- або староруської мови. Коли «малоруси» це заперечують, як н. пр. Смаль-Стоцький і Гартнер in ihrer sonst ganz vortrefflichen Grammatik, послугуючися до того комплікованими науковими методами, то падуть у них на вагу тільки національно-політичні, сепаратистичні, а не лінгвістичні моменти. Брюкнер визнає таким чином (стор. 41—43) тільки сім слов'янських мов: болгарсько-македонську, сербо-хорватську, словінську, чесько-словацьку, лужицьку, польсько-полабську і «руську», прихильно ставиться при тім до трипартиції, який погляд тепер, як він каже, загально панує, але рішучо відкидає «зовсім механічну родовідну теорію» Шлейхера, бо вона виходила від строго одностайної праруської мови і розколювала її консеквентно на дві головні групи (велико- і малоруське), а ці далі на дрібніші так, що н. пр. ознаки «малоруського» уважались старшими, ніж тотожні ($\check{e}=i$) новгородсько-великоруського. Тому противляться факти, н. пр. якраз словацької мови, яка, хоч очевидячки належить до чеської (не зважаючи на брак ř), згоджується в деяких речах з південнослов'янською і «руською», так що Czambel — не без політично-національних мотивів — свою рідну мову проголосив за південнослов'янську. Таке ж вплутування національно-політичних, сепаратистичних тенденцій бачить в невдалій спробі вилучити «малоруське» з тісного зв'язку з «руським». Але не бачить національно-політичних тенденцій, коли хто незгідності кашубського у всіх наріччях — не виймаючи і словінського — від польського роздуває в «мову». Брюкнер відкидає далі безумовно спробу історика Нідерле і мовознавця Мікколи — пояснювати стрічу тої ж племінної назви в різних сторонах слов'янського світу так, що нібито «між сербами над Спревою і сербами на Балкані, або між всякими Хорватами на сході, на півночі і на півдні слов'янського світу був колись який-небудь зв'язок, та що всі словіни вимандрували колись з тіснішої спільної батьківщини», уважає неможливим твердження, що у-мови (з *у* замість *ǫ*): північносербська, чеська, сербохорватська і «руська» займали колись неперервну область; йому це все видається «історично-фонетичними романами», з-під яких

мовні і історичні факти усувають всякий грунт; а ті якісь «найстарші мандрівки племен», цебто якісь фантастичні походи уздовж і поперек не мають найменшого значення для історії слов'янських мов. Слов'яни — як виказують їх мови — ще й сьогодні майже так само угруповані, як були розміщені в своїй прабатьківщині, а їх розширення відбувалося по своїй істоті концентрично і в промінях на всі боки. Коли ж згадує про трипартицію, то зараз таки застерігається виразно проти всякого розуміння трипартиції в смислі родовідної теорії. Така теорія вимагала б безперечно посередніх ступнів празахіднослов'янського, прапівденнослов'янського і праруського і дійсно навіть модерні дослідники оперують такими термінами. Але ж бо західнослов'янської і південнослов'янської прамови в змислі спільного розвитку в по можливості відокремленому просторі і часі ніколи не було. Зате можна безперечно говорити про праруську мову, яка виказує спільний розвиток не тільки *č, dž, (ž)* із *tj, dj*, повноголос *(torot), u, ja,* замість *ǫ* і *ę* і ін. Такої спільності не припускають ані західнослов'янські, ані південнослов'янські мови (ці вже-таки якнайменше!); їх згідності пояснюються доволі із колишнього їх сусідства в праслов'янщині, в якій розвинулися вже були наріччеві різновиди (— а згідності в східнослов'янських мовах так пояснювати не можна? — чому?); у південних слов'ян можна прямо говорити про безперервний ретязь від Македонії аж ген до Каринтії. У західних слов'ян в такому ретязі настали великі прірви таким чином, що посередні члени вимерли. Але кашубське це тільки нероздільне правильне продовження польського із ступнюванням діалектних прикмет, чим більше віддаляється воно від польського. І словінське (в Помор'ї) стоїть вже дуже близько до польського. Це знав вже і Нестор, залічивши їх до ляхів. Спільна усім західним слов'янам є заміна *tj, dj* на *c, dz (z)* — це вже в 9- і 10-му столітті; «сильні» півголосівки спливають докупи в звук *e* (чи справді нема тут жодної різниці між чеським і польським?); і формами всі собі близькі і деякі спеціальні слова у них спільні. Деякі спільні риси (*h* замість *g*) розвинулися у них вже в історичному часі. Між польським і руським нема перехідних наріч (стор. 56).

Ми старалися передати тут погляд Брюкнера здебільшого його ж таки словами. Названий його твір уважаєм загалом глибокою криницею пізнання, з якої ще довгі літа славісти черпатимуть; це методичний дороговказ, що вестиме їх до розкриття нових правд; Брюкнер розкриває тут нові горизонти і будить нові думки. Тому тим більше дивуємося, що Брюкнер в розборі цього питання не умів зберегти повної об'єктивності супроти української мови. Ми цього не можем собі інакше пояснити, як якоюсь ідіосинкразією супроти всього україн-

ського. А щоб дати на це доказ, вкажемо тільки на його книжку Die Slawen und der Weltkrieg. Lose Skizzen von Alexander Brückner, Professor an der Universität Berlin, Tübingen, 1916, VIII+173, видану, як бачимо, майже одночасно, де ця незрозуміла нам нехіть до українського народу виявляється ще іншими «запахущими» квіточками, ніж зробленим мені марним закидом національно-політичних сепаратистичних тенденцій. Названий твір Брюкнера має політичний зміст і служить пропаганді не тільки справедливої справи польського народу, але також і невиправданих його претензій і забаганок. Не місце тут ним займатися. Одно тільки скажемо: Події революції та боротьба і бої за політичну самостійність українського народу дали і полякам досить доказів на те, що поставлені Брюкнером в цім його творі діагноз і прогноз в українській справі були зовсім невірні. Так і науковий діагноз, що ним ми тут займаємся, також не устоїться. Моїх аргументів на те, що групова теорія загалом неможлива та що нічогісінько нас не силує заводити в систему наукових структур праруську мову, Брюкнер ані словом не згадує. Не визнаючи прамов для західних і південних слов'ян, він для східних слов'ян визнає в праруській мові «посередній ступінь в смислі спільного розвитку в відокремленому просторі і часі» і добачає такий спільний розвиток в *č, dž (ž)* із *tj, dj*, в повноголосі *(torot), u, ja* замість *ǫ* і *ę* і *u*. Коли ж з цим зіставимо докупи те, що сказано ним про західних слов'ян: «Спільна усім західним слов'янам є заміна *tj, dj* на *c, dz(z)*, сильні півголосівки спливають докупи в звук *e*, і формами всі собі близькі і деякі спеціальні слова у них спільні, деякі спільні риси розвинулися у них вже в історичних часах»,— то не можемо спам'ятатися з чуду-дива. Стільки спільного розвитку у західних слов'ян, а прецінь західнослов'янської прамови приймати не треба, зате ***майже з тих самих причин*** мусить нібито бути «праруська мова». Не треба бути аж національно-політичним сепаратистом, щоб для такої аргументації Брюкнера не мати зрозуміння. Невжеж Міклошич, цей «найбільший граматик 19-го століття» (стор. 23), визнаючи окремішність української мови, був також українським національно-політичним сепаратистом? А Міклошич добре знав і про повноголос і про *u, ja* замість *ǫ, e*.— Що обі ці прикмети не силують нас виводити східнослов'янські мови із праруської, на це подав я в граматиці важливі аргументи. Але і сам Брюкнер висловлює зовсім розумну засаду (стор. 72), що новітнє мовознавство відноситься до всяких конструкцій прамов скептично; тепер «говоримо тільки про паралельний, а не спільний розвиток і уважаєм його і без генетичного зв'язку зрозумілим у народів собі близьких». Він згідності в західно- і в південнослов'янських

мовах уміє гарно пояснити «з їх колишнього сусідства в праслов'янщині», справедливо звертає увагу на те (стор. 53), що «нема жодних границь у діалектів, а є тільки границі поодиноких діалектичних фактів; що ізоглоси, ізофони, ізотони і т. д. ніколи не пробігають паралельно, а себе постійно перетинають і перехрещують». Він учить про дублети в польській мові, з *e* і *u*, про *l* epentheticum в польській мові, він вміє так гарно справитися з групою *tort* в кашубській, полабській і польській; він справедливо зазначує, що вже «найменшої відокремленості вистачає, щоб ви́кликати діалектне відрізнення» (стор. 49), та що «проти свідоцтва історії нічого не доказують діалектні явища»; він північно-західноболгарське *č, dž* із *tj, dj* уміє гарно вмістити в ретязі, що тягнеться від Солуня аж до крайніх границь словінських, а при тім виразно остерегти, щоб ніхто не посмів тут думати про колишній довший зв'язок з «малорусами» (Чому? — Чи може історія тому противиться?). Хто визнає такі загальні засади, той, думаю, повинен би зрозуміти, що і наведені ним згідності між російською, українською і білоруською мовою не мусять бути «генетичними», не мусять бути якраз тільки наслідком «колишньої тіснішої приналежності серед слов'янської народної цілості», якої історія зовсім не знає. Бо що силує Брюкнера не прикладати цих дійсно розумних засад і до східнослов'янських мов, чому він в тім попадає сам з собою в суперечність,— цього ми справді зрозуміти не в силі. А суперечність тут як на долоні. Бо і цей нібито спільний повноголос в «руській» групі зовсім не такий дуже спільний і однаковий, коли сам Брюкнер мусить вказати (стор. 62) на те, що в українській мові о в *город* не змінюється на *i*, а *u* і *ja* з *ǫ* і *ę* мають і інші слов'янські мови. Перечити тут, що цей розвиток не має нічого спільного з таким же розвитком в інших слов'янських мовах, значить попадати знов з своїми власними принципами в суперечність, ба навіть заперечувати до певної міри праслов'янську спільність. Ми так само переконані, що і в тім разі Брюкнер не має рації, коли так завзято перечить, що еволюція *tort*-групи в чеській і південнослов'янській не має нічого спільного з собою. Бо зіставмо тільки докупи подавані Брюкнером факти. З одного боку: «Під час цілої *tort*-еволюції були чехи і південні слов'яни аварським валом герметично від себе розділені» (стор. 56). Ця еволюція відбувалася між шостим і десятим століттям (стор. 63, 75).— З другого боку: «Перед інвазією угрів сягала новословінська область в старий край аварський аж поза болотне озеро» (стор. 16).— Число таких історично доказаних фактів зв'язку і взаємин словінсько-чеськословацьких в означеній Брюкнером добі далося б легко збільшити. В усякому разі де ж той щільний аварський вал? І як нам при всіх цих методичних засадах і да-

них мовних фактах розуміти Брюкнерову трипартицію, де дві групи не мають спільної прамови, а одна її має? — Приймаючи науку Брюкнера про праруську мову, ми тим кладемо собі тільки колоди упередження в нашому змаганні до наукової правди. Не можу тут не згадати новгородського *ц* замість *ч*, це явище сам Брюкнер констатує ще також у полабів, поморян, великопольських і мазовецьких говорах і у латишів. Може, це явище, що тягнеться довгою і досить широкою смугою на побережжі Балтики, таки не зовсім припадкове? Чому до цього факту повинні ми ставитися з зазначеним Брюкнером упередженням? А *tl, dl* в псковськім наріччі у вигляді *kl, gl* чи зовсім таки без ніякого зв'язку з якимись слов'янськими говорами? А чи рефлекси *ě* в новгородській і українській справді таки зовсім тотожні, хоч нема між ними ніякого географічного зв'язку? — Отже, хоч як це дивно, то супроти Брюкнера мушу боронити висловлених Брюкнером засад. Тільки як найдокладніші студії слов'янських мов до крайніх подробиць і дуже сумлінне, зовсім неупереджене порівнювання їх добутків з повною увагою до хронології мовних явищ — зможуть нам вияснити колишнє розміщення поодиноких слов'янських говорів в слов'янській прабатьківщині, можуть нам також дати відповідь на наше питання щодо більшого або меншого споріднення слов'янських мов між собою. Тут «праруська мова» нічого нам не поможе, нічого не вияснить. Навпаки. Плутає думки при дослідах.

25. В знаменитому творі Stand und Aufgaben der Sprachwissenschaft, Festschrift fur Wilhelm Streitberg, Heidelberg, 1924, доповняє K a r l H. M e y e r (стор. 649—670) наведену вгорі працю Брюкнера дуже цінними увагами. З істоти речі виходить, що він мусить займатись і питанням споріднення слов'янських мов. Привід до того дає йому Шахматов, котрий в своїй оцінці праці Л. В. Щерби: Восточнолужицкое нарѣчіе (Петербург, 1915) — в Извѣстіях отд. русскаго языка, 1916, все ще пропагує родовідну теорію так далеко, що говорить і про прасорбську мову (він її зараз таки і реконструює!), з якої нібито вийшли три сорбські мови і яка з свого боку бере свій початок з празахіднослов'янської мови. Відкидаючи рішуче цю конструкцію Шахматова як зовсім неможливу, каже Маєр, що і празахіднослов'янську мову тяжко сконструювати і схарактеризувати, бо все в такій конструкції розпливається, все в ній умовне, непевне. Маєр загалом стоїть на становищі великого скептицизму до всяких пратворів, праформ, прамов. Тільки одно праслов'янське дасться легко відмежувати і відділити від інших індоєвропейських мов, бо ми можемо тут на тісному просторі конструктивно схопити те, що по правді в найрізніших формах розвинулося на широкому просторі

і протягом довгого часу (порів. стор. 669). Бо т. зв. праслов'янську мову не можна уважати зовсім механічно за щось одностайного, суцільного; вона фактично уявляє собою довгий період розвитку від часу виділення із зв'язку з індоєвропейськими мовами аж до часу зіндивідуалізування поодиноких слов'янських мов, а в цілому довгому періоді розвитку мусили прецінь постати в ній, як того вимагає життя мови, всякі наріччеві і говорові відтінки, так що вона під кінець свого існування, перед самим розкладом на поодинокі слов'янські мови, була вже діалектно надзвичайно роздроблена, розрізнена. Таким чином, властиво не повинно б навіть говоритися про праслов'янську мову, а тільки про праслов'янську добу, про праслов'янський розвиток мови. Треба, отже, добре відрізняти різні фази її розвитку, а особливо старатися якнайдокладніше означити, а) в якому виді відокремлюється праслов'янська мовна форма від індоєвропейської спільності, б) як вона далі розвивається в праслов'янській добі і в) в якому виді переходить вона в поодинокі слов'янські мови. Досі занадто мало звертали увагу на ці часові різниці розвитку в праслов'янську добу. Тому і хронологія всяких звукових змін ще й досі докладніше не означена, тому і дотеперішні основні праслов'янські форми, якими звичайно як чимсь певно даним оперують, часто при докладнішім освітленні показуються прямо дивоглядами, в яких назвук не погоджується з визвуком, в яких у вокалізмі прийнято за спільну праслов'янську основу стан може о тисячу літ старший, ніж в консонатизмі, які, отже, ніколи в тому виді не існували. Нераз треба прямо признати, що певні часові межі ледве чи можна установити. Маєр подає на це (стор. 650) кілька характеристичних прикладів. І так в деяких слов'янських мовах, що географічно з собою зв'язані, змінюється зубна шелестівка в африкату: *dě* в білоруськім, польськім і сорбськім — отже, в частині східно- і західнослов'янських мов переходить в *dže*. Ніхто чей не скаже, що така зміна всюди розвинулася самостійно і незалежно аж по відокремленні т. зв. груп східнослов'янської від західнослов'янської та що нема між цим явищем в названих мовах жодного внутрішнього зв'язку. З того виходить, що ця зміна мусила зчинитися на тій географічно обмеженій території вже в праслов'янській, нехай і пізній добі. Коли ж у колишній праслов'янській формі *dervo* африката в названих мовах не подибується, то це знак, що метатеза *derv*—>*drev* — мусила наступити раніше, ніж витворилася із зубної шелестівки африката — очевидно, все ще в праслов'янській добі. Або возьмім ще зв'язле пасмо на слов'янській території, на котрім первісне *g* заступлене звуком *h*: в українській, білоруській, чеській і верхньосорбській — отже, в південній частині східносло-

в'янських і в південній частині західнослов'янських мов. Ніхто не заперечить зв'язку в цьому явищі, і тому треба установити пояс з *h* вже в пізній праслов'янській добі. Коли ж у граматиках і в словниках установлюється як праслов'янська форма *dědъ*, *dervo*, *gora*, то це хіба форми з найстаршої праслов'янської доби. Для пізнішої, все ще праслов'янської доби, треба би, отже, як бачимо, установляти інші і різні форми. Таких прикладів можна навести дуже багато (я їх зібрав в моїй граматиці стор. 471—477), а з них усім чим раз стає ясніше, що не самими механічними конструкціями, не фантастично установлюваними празвуками, праформами і працеченнями, а глибоким і докладним розпізнаванням *різнорідності праслов'янських форм в часі і просторі*, хронологічним і просторовим розміщенням поодиноких мовних явищ, їх розмежовуванням від одних мов і спаюванням з іншими мовами зросте правдиве наукове пізнання споріднення слов'янських мов між собою. Причинитися до того не можуть всякі групові теорії з своїми здебільшого неможливими, а в усякім разі гіпотетичними апріорними вигадками.

В своїй Historische Grammatik der russischen Sprache (Bonn, 1923) Маєр для поділу слов'янських мов на три групи: східну, південну і західну знаходить ще деяке оправдання, бо «кожна група має деякі такі особливості, які походять з часів перед історично засвідченою традицією і тільки їй властиві» (стор. 3), але вже і тут зараз таки додає, що «границі між різними групами розпливаються так, як границі між поодинокими діалектами і говорами, і ціла слов'янська мовна область від Адрії аж до Північного Льодовитого моря і Тихого океану, від Фінського морського заливу аж до Чорного моря дасться радше порівняти до великого схвильованого моря». Рік пізніше вдалось йому, отже, як ми переконалися, далеко ясніше сформулювати цей свій погляд: *установлення прамов молодших, ніж праслов'янська, не має ніякої практичної вартості* (стор. 669).

По тій самій лінії іде і погляд проф. Павла *Кречмера* (Die indogermanische Sprachwissenschaft von Paul Kretschmer).

«Слов'янська мова, каже він (стор. 13), протягом свого розвитку діалектно чимраз більше роздробилася; діалекти розвинулися в самостійні мови, яких відрізняємо *дев'ять*: 1) великоруська з білоруським діалектом, 2) українська, 3) польська, 4) сорбська, 5) чеська, 6) словацька, 7) словінська, 8) сербохорватська, 9) болгарська.— У нього виступає, отже, словацька як самостійна мова, а білоруську спаює він з великоруською мовою як її діалект. Сорбське наведене як останок слов'янських племен у східній Німеччині і без розділу на верхньо- і нижньосорбське.

26. В кінці згадаймо ще одну цікаву річ з найновішого часу. M e i l l e t помістив як першу статтю нового славістичного органу Revue des études slaves, Paris, 1921 — De l'unité slave. Сю розправу обговорює Weingart в названому вже нами Празькім Atheneum, I, 1—12, а з нагоди її написав А. Беліч маленьку замітку в Славії «O praslovenskom jeziku».

Виймаємо з того те, що тут для нас важне. Мейє каже: Il subsistait encore au XI-e siècle une communication linguistique entre les Slaves, et il y avait, dans chaque dialecte, adaptation des formes qui se transmettaient. А далі: La rupture définitive de l'unité linguistique slave est donc postérieure de plusieurs siècles à la dispersion des tribus slaves.

Так, отже, ще в дев'ятому столітті існувала мовна спільність між слов'янами, а дефінітивний розпад мовної єдності слов'янської є на кілька століть пізніший, ніж розселення слов'янських племен. На те Б е л і ч констатує, покликуючися на Щепкіна, що с п і л ь н о б о л г а р с ь к а є д н і с т ь існувала найдальше в сьомому віці, а до того сам додає, що се треба би покласти на ще ранішу добу; так само думає, що розвиток позитивних спільних рис сербохорватського і словінського мусить кластися в добу до приходу на Балкан, а сі факти не допускають, щоб праслов'янську мовну єдність продовжувати аж до кінця восьмого або до початку дев'ятого віку. Що сказано про південних слов'ян, се mutatis mutandis відноситься і до західних і до східних наріч.

Цікаво, що Мейє в своїй розвідці каже, що руська мова була первісно ближча південнослов'янським, та що від дев'ятого століття кожний із слов'янських народів розвивався самостійно, не дбаючи про інші, кожний підлягав іншим впливам відповідно до відносин і часу. В такім разі, де є місце і час на ту славну праруську добу з її славною, Шахматовим в своїх викладах зреконструйованою праруською мовою? Згадаймо власне ще те, що Мейє в своїй критиці на нашу граматику виразно зазначив, що і українська мова від дев'ятого століття майже зовсім відокремлена від великоруської (Bulletin de la société de linguistique de Paris, № 62, 1914, 120—122).

Маючи на увазі наведений тут погляд Мейє, поділ слов'янства на три головні групи, поданий ним в Einführung in die vergl. Gram. стор. 33, мусимо ми інакше розуміти. Ці групи не мають певно своїх прамов.

27. Так, отже, поглядів і поділів маємо багато, бо майже кожний учений висловлює інший погляд і дає свій поділ і свої на це аргументи. З того одно тільки ясно, що всякі поділи слов'янських мов чи на дві, чи на три групи основані на дуже хиткій підставі і матимуть завсіди на собі з н а к ч о г о с ь ш т у ч н о г о, о п е р т о г о т і л ь к и н а к і л ь к о х п р и-

кметах; дійсне пізнання ступеня спорідкення мусить опертися не на одній або декількох прикметах, а на сумі всіх прикмет. Коли надаватимемо одній або другій прикметі якусь більшу вагу, мусимо безнастанно попадати в колізію з іншими. Признаючи н. пр. повноголос за таку характеристичну прикмету руських мов, мусили б ми послідовно і переміні *трат, трьт* признати таку саму вагу і внаслідок того чеське сполучити з південнослов'янськими мовами в одну групу і т. д. Але ж бо сього не можна робити.

При всім тім прихильники групової теорії на одну, а саме найважнішу річ не звертають найменшої уваги. Хто говорить про групи, мусить для кожної групи установляти спільну прамову, т. зн. мусить не тілько приймати, але і доказати існування окремого спільного пожиття групи, яке конечно мусило б тривати хоч кілька століть десь вже в відокремленій від інших груп, від інших слов'янських народів відмежованій території. На це нема найменших історичних свідоцтв. Всі знані нам свідоцтва вказують на се, що і по вимандруванні із прабатьківщини слов'янські народи виступають в історії ще як поодинокі племена без тіснішого зв'язку. Щойно пізніше почали творитися зв'язки, державні організми, а тим-то і почала переводитися сполука поодиноких племен в народи, і так само об'єднуватися мова різних племен в мову народну. Що при тім не тільки можливе і правдоподібне, але майже певне і помішання всяких, навіть не зовсім собі близьких племен, се правдивому мовознавцеві річ зовсім ясна. На се вказують різні відступлення від так зв. звукових законів і багато дечого іншого.

Родовідна теорія виходить з того становища, що нібито був собі один слов'янський народ і той розпадався, розколювався на групи, а ці знов на поодинокі народи. Тим часом треба собі цей процес уявити — по аналогії, взятій із дійсного, живого процесу, який відбувається прямо таки на наших очах н. пр. в українській мові, зовсім противно. Була собі маса людей, що говорила мовою, яку ми по її загальних прикметах, що відрізняли її характеристично від інших індоєвропейських мов як окрему індивідуальність, так що порозуміння з ними стало неможливим, називаємо мовою слов'янською. Ця маса довгий час не була з собою тісніше сполучена в один нарід іншим способом, як тільки тою, меншбільш однаковою мовою. Організаційні одиниці цієї маси були насамперед роди, які пізніше розвинулися в племена. Аж як настала доба мандрівок, може вже за часів готів, гунів, а зовсім певно за часів аварів, обставини, приклад цих чужих народів — вплинули на те, що поодинокі

слов'янські племена почали гуртуватися докупи (може і помішані) аж до об'єднання в народи в хвилі, коли поставали слов'янські державні організми, а пізніше, і то далеко повільніше, до об'єднання мови через письменну мову. Племінні назви забуваються, а мова, хоч вона не зовсім одностайна, бо в ній живуть наріччя, починає називатися назвою народу або державного організму, що постав із племен згуртованих в народ, в державу (порів. від Київської Русі — руська мова, від Болгарії — болгарська і т. д.).

Це правда, що при розгляді взаємних відносин споріднення виринає поняття прамови, праспільності, і ми говоримо про мову праслов'янську, праіндоєвропейську і т. п. Ці поняття є конечні вимоги науки, без яких вона обійтися не може. Але треба добре уважати, щó саме під такими поняттями маємо собі уявляти, як маємо їх розуміти. Безперечно мусив колись бути такий стан мови, коли цілість того, що ми тепер називаємо українською мовою, представлялася як наріччя слов'янської мови, або коли всі слов'янські мови докупи були також тільки наріччям індоєвропейської мови. Але ся спільність чи там єдність праслов'янської, чи праіндоєвропейської мови могла бути т і л ь к о р е л я т и в н а. Т. зн. всередині і зовні праслов'янська мова була вже настільки відмінна від інших індоєвропейських мов, що її інші не розуміли або дуже мало що розуміли; в ній, як се і тепер скрізь помічаємо н. пр. на живій українській мові, мусили бути різні говори, наріччя і то зовсім виразні, довгий час — очевидячки — в такій мірі, що цілість можемо уважати сяк-так за одностайну мову, бо вона виказувала спільні прикмети і я к у с ь з а г а л ь н у п о д і б н і с т ь так, що люди себе, незважаючи на зазначені різниці, все-таки розуміли. Потім різниці робилися чимраз більше виразніші. Тому коли ми представляємо науково такий прастан, мусимо мати перед очима, що се є т і л ь к и з і с т а в л е н н я м д о к у п и т о г о, щ о с л о в'я н с ь к и м н а р і ч ч я м ч и м о в а м в о з н а ч е н і й д а в н і ш і й ч и п і з н і ш і й д о б і ї х р о з в и т к у б у л о с п і л ь н и м, і щ о а н а л і з м о в н и й д о б у в а є і з п р и к м е т, у д е р ж а н и х в п і з н і ш и х ч а с а х, а н е в т р а ч е н и х (пор. Розвадовський, там же 38). Тим, отже, наш погляд є відмінний від погляду прихильників групової теорії, що ми собі і праслов'янську мову уявляєм як живу мову в устах народу — ще тоді не розкинутого, ані розбитого на частини, хіба тільки на деякі соціальні шари відповідно до заняття — так би сказати в пливкім стані, зі всіма говорами, які виказували вже менше або більше значні різниці, так, що можна б їх при докладних розслідах і географічно докладніше ізоглосами означити, як ми це тепер може-

мо географічно означити в українській мові. Тим часом вони уявляють собі її немов мертвою, як от н. пр. до певної міри є кожна літературна мова. Вони говорять про те, що ця мова розпалася, розкололася на групи і мовн. Ми кажемо, що первісні говори об'єднувалися в наріччя, т. зн. в цілість говорів, хоч з собою не тотожних, то все-таки таких, що в них показуються спільні властивості і загальна їх подібність, яку відчували ті, що сим наріччям говорили. Із цих наріч у дальшім їх розвитку поставали серед даних обставин мови.— У них головний принцип є роздроблення, розрізнювання цілості, у нас — об'єднання людей, найменших частин, в чимраз більшу і в собі соліднішу цілість. Наш погляд уважаємо згідним з прнродннм розвитком суспільності, з соціальним розвитком людства — а мова є прецінь витвором соціальним! — противну науку штучним твором, видумкою, незгідною з даними розвнтку людства.

II

28. В тіснім зв'язку з обговореним нами питанням стоїть також розвиток поглядів про відносини української мови до російської.

Вже з наведеної класифікації слов'янських мов знаємо, що тільки Копітар, Міклошич і Йоганес Шмідт стояли на становищі повної самостійності української мови в сім'ї слов'янських мов. Всі прихильники теорії груп установлюють руську або східнослов'янську групу, яка розпалася або розкололася на дві або три руські мови. Всі вони в останнім часі то більше, то менше виходять із Шлейхерової родовідної теорії.

З-поміж українських учених стоїть на тім становищі, як ми бачили, М а к с и м о в и ч. Він учив, що щойно по татарському погромі і внаслідок того погрому східна руська група розпалася на великоруську і малоруську мову. Тепер навіть між тими, що визнають теорію груп, нема вже нікого, хто клав би відокремішнення названих мов на так пізню добу.

29. І П о т е б н я признається до родовідної теорії Шлейхера. Свої погляди про історичний розвиток руської мови висловлює він насамперед р. 1866-го в своїй праці: Два изслѣдованія (стор. 136) так: Руська мова як цілість і сукупність всіх наріч — се абстракція; але як зведем теперішні руські наріччя на їх давніші ціхи, то основою їх появиться к о н к р е т н а, н е р о з д і л е н а м о в а, відмінна від усіх інших слов'яиських мов. Від церковнослов'янщини відрізняється вона: 1) голосівкою *о* замість *е* в назвуку деяких слів (*один*); 2) *у, я* замість **ж, ѧ**; 3) повноголосом; 4) великою м'якістю сичачих і *ц*, нарешті 5) своїм *дж* замість *жд* і *ч*

замість *шт*. Розділ на наріччя певно давніший, ніж XII-ий вік, бо на початку XIII-го в. є вже безперечні сліди розділу великоруської мови на північно- і південновеликоруське наріччя; отже, відокремішнення української мови мусило скластися вже давніше.— Далі каже Потебня: Недокладна є думка Срезневського, що щойно вік XIII—XIV-ий є часом творення наріч та що перед тим були тільки говори. Потебня зачисляє білоруську мову рішучо до південновеликоруської і думає, що великоруська вже в X-ім в. або ще раніше виділилася з руської, особливо ж через м'якість звуків *ѣ* і *е* і через *ж* замість *дж*. За головну ціху української мови супроти великоруської уважає Потебня те, що українська мова відрізняє довготу і короткість голосівок *о* і *е*, які вже в XIV-ім віці і своєю якістю відмінні. Звук *ѣ* виражає звук відмінний від звичайного *е* (але ще не зрівнявся з *і*, або *'і, йі*). Перезвук *е* на *о* по шиплячих не був залежний від наголосу. Що тичнться шелестівок, підносить Потебня, що т сталося *г, ґ* стає *в, w, л* стає *w*, а закінчення 3-ої особи *-ть* зникає. Перехід *к, г, х* на *ц, з, с* задержався.

Р. 1878-го при оцінці твору Житецького Потебня ще раз говорить про цю справу. Нарешті в оцінці твору Соболевського (Очерки изъ исторіи русскаго языка) є місце, з котрого можна виснувати, що Потебня був противний думці деяких учених, буцімто давня Київська земля мала характер великоруський.

Зі всього виходить одно ясно як на долоні: Потебня, цей знаменитий мовознавець, тільки тому м у с и в помилятися, бо був спутаний блискучою, але нічнм недоказаною родовідною теорією Шлейхера, теорією, що її законність треба би щойно доказати, і яку він уважав аксіомою, догмою, так що в правдивість її не вірити означало йому стільки, що статися єретиком.

Про характеристичні ціхи, якими руська мова відрізняється від церковнослов'янської, висловився я докладно в нашій граматиці і показав, що на сих прикметах годі збудувати руську мову хоч би тільки як абстракцію, а вже ж ніяк не можна говорити про існування конкретної, нерозділеної мови, відмінної від усіх інших слов'янських мов, яка в X-ому в., а може, вже давніше розпалася на велико- і малоруську мову в спосіб, показаний Потебнею. Повноголос в 56 українських пнях не може уважатися спільною ціхою української, російської і білоруської мови супроти церковнослов'янської мови так само, як чеське *трат, трѣт, тлат, тлѣт* ніхто не уважає спільною ціхою чеської мови з церковнослов'янською. Ще менше можна се сказати про рефлекси давніх носових звуків ѫ і ѧ , бо ж такі самі рефлекси бачимо в чеській і лужиць-

ко-сербській мові. Велика м'якість сичачих і *ц* се характеристична ціха української мови, а не великоруської. Що *дж* замість *жд* було спільне, це треба би щойно доказати. Ціху *о* замість *є* в назвуку кількох слів обговорив я в граматиці (§ 9, 18, стор. 49, 69), де доказав, що вона ніяким чином не може падати на вагу. Мусимо, однак, дещо із науки Потебні підкреслити. Потебня був переконаний, що руська мова не знала м'якого *е* і *ѣ*, знала тільки *дж*, бо щойно великоруська мова своєю м'якістю звуків *е* і *ѣ*, і заміною *дж* на *ж* відокремилася від руської мови. Ми знаємо, що тепер Шахматов учить якраз навпаки. Цей факт цікавий нам тільки з того боку, що наша славістика і в таких простих речах не може дійти до повної згоди, а то з тої причини, що сідлає коня ззаду, замість, як треба, спереду: що береться вирішувати категорично вже тепер питання, які можуть бути вирішені по докладному підготованні ґрунту. Бо чи справді вже таки зовсім ясно доказана річ, що руська мова (а так само і прaслов'янська) знала тільки м'яке *е* і *ѣ*, як учить Шахматов, знала тільки *ж*, а не *дж*? Чим наука Шахматова ліпша, ніж наука Потебні? Чи, може, вдалося Шахматову доказати нібито, що наука Потебні фальшива, а його власна правдива? Зовсім ні. А прецінь перш усього треба би такі питання вирішувати, заки приступимо до вирішення питання, чи була праруська мова, чи ні.

30. Супроти таких українських учених, як Максимович і Потебня, було становище Огоновського дуже трудне. В своїм творі Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache (1880) ставиться він на становище окремішності і самостійності української мови від російської, на становище двох мов і двох народностей, але в докази тої окремішності, ба навіть в характеристику української мови супроти російської не запускається (гл. критику Брюкнера в Архіві); він боронить самостійність таким способом, що покликується на авторитети як Міклошич, Шлейхер, Лавровський, Даль, Пипін і т. д. Констатую тут велике непорозуміння, що між авторитетами за самостійність наводяться і Шлейхер, і Пипін, і т. д. Так пізніше (1907) і Петербурзька академія наук висловилася за те, що українську мову треба уважати окремою від російської, але ті члени комісії (Шахматов) рівночасно учать, що була праруська мова, з якої вийшли всі «руські» мови. Зрештою, і сам Огоновський признається до родовідної теорії, бо н. пр. білоруську мову виводить він з української. Він каже, що білоруська має з українською стільки спільного, що не можна її від української відлучити: і лексикальним матеріалом, і словотворенням, і відмінюванням, і складнею не відрізняється білоруське майже нічим від українського. І вся

народна поезія виявляє однаковий світогляд, однакові мотиви.— Тут правда посередині. Сумцов доказав, що думка Огоновського про народну поезію неоправдана. Так само не дасться доказати, що білоруське пішло з великоруського. Діло в тім, що доки зовсім напевно не доказано, що білоруська є наріччям цієї чи тієї мови, а цього годі доказати, треба в науці уважати білоруську окремою слов'янською мовою.

31. Далі назвати мусимо Соболевського, котрий в своїх Лекціяхъ по исторіи русскаго языка (1888) в перший раз рішучо проголосив на самім чолі своєї книжки, що всі т. зв. руські мови (велико-, мало- і білоруська) з антропологічного і лінгвістичного становища становлять одну цілість. В другому виданні з р. 1907-го не покликується він вже більше на антропологію, бо самі великоруські учені його навчили, що це абсурд, але від чого ж лінгвістика? Вона мусить йому служити, щоб піддержати його науку про єдність, пущену в світ як аксіома. Коли ж і це не виходило зовсім чисто, уважав він потрібним відновити давній, залагоджений спір Погодіна з Максимовичем про те, чи Київська Русь була первісно великоруська, чи малоруська. Але в тім так само не мав щастя, як колись Погодін, бо хоч йому до помочі прискочив Шахматов, то не тільки історики Антонович і Грушевський, але і Яґіч, і Кримський, і Розов, а також, як вже сказано, Потебня зовсім в незбитий спосіб доказали, що первісні мешканці Київщини не були великоруси, та що теперішні українські мешканці не зайшли туди пізніше з Волині через колонізацію, бо Київщина не була так зовсім спустошена, і що українці мешкали там первісно і без перерви мешкають аж досі.

32. Другим і найбільшим борцем за «единство», за праруську мову стає Шахматов. Вже р. 1894-го (Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій, Варшава, РФВ) стає він Соболевському до помочі. В поглядах його грає велику роль державність. Він виразно каже: Брак сполучних засад між руськими племенами — він говорить про деревлян, в'ятичів, кривичів, словінів — повів би був в своїх наслідках до цілковитого відокремлення одного від другого, а далі до витворення відрубних наріч, якби в X і XI-ім в. історичні події не були того спинили; історичні події спричинили постання сильної власті поміж руськими племенами, яка сполучила увесь руський народ в одно і далі утримувала поміж поодинокими складовими частинами політичну, культурну і релігійну єдність. Ці слова Шахматова мусимо собі добре затямити, бо де ж і коли ж була та праруська мова, про яку він опісля з такою певністю і рішучістю говорить, коли він сам тут констатує брак сполучних засад між племенами? А про сю сильну власть, яка нібито сполучила названі племена (Шахматов

говорить зараз таки про «увесь руський народ»!) в одно і далі утримувала політичну, культурну і релігійну єдність, як і про цю єдність в X і XI-ім в. мають н. пр. історики, як от Ключевський, зовсім іншу думку.

Ми не перечимо, що політичний чинник для одностайного розвитку мови річ дуже важна, але не сміємо переоцінювати його значення в тих давніх часах, в самих початках творення Київської держави. З другого боку, не треба забувати, який великий негативний вплив мала у нас церква і її мова, яка хоч слов'янська, все-таки була чужа і не допускала, щоб місцево забарвлені інші слов'янські індивідуальності виринали на верхи. Церква і її мова не давала народній мові можливості сконсолідуватися в свою рідну народну писемну мову, яка об'єднувала б в собі всі говори і наріччя. Таким чином церква і її мова довгий час закривали дійсний стан речей у нас на Русі.

Яґіч збиває основно цей погляд Шахматова, особливо ж рішучо перечить, що політичний чинник при творенні наріч має таку силу, яку приписує йому Шахматов (Архів, XX, Einige Streitfragen).

Шахматов пізніше, коли появилася наша граматика 1913, уважаючи, що тим загрожена дотеперішня російська наука про єдність руського народу, ще більше пірнув до того питання, і свої ще більше рішучі думки про праруську мову формулює: 1) в критиці на нашу граматику (Україна, Київ, 1914); 2) в розправі: Краткій очеркъ исторіи малорусскаго (украинскаго) языка, поміщеній в другім томі енциклопедичного твору «Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ», Петроград, 1916, а также 3) в окремім творі: Очеркъ древнѣйшаго періода исторіи русскаго языка. Петроградъ, 1915, що становить окремий том енциклопедії слов'янської філології, виданої Петроградською Академією Наук. Річ ясна, що особливо цей останній твір Шахматова мусимо уважати його посліднім словом в сій справі, тим більше, що невмолима доля забрала нам того великого, невсипущого робітника на ниві слов'янської філології.

Шахматов є завзятим представником родовідної теорії. Безперечно, під впливом нашої граматики, в котрій ми виказали багато однакових рис в українській і сербохорватській мові так, що ми посміли ствердити близьке споріднення між обома мовами, всуває він між праслов'янську і праруську добу ще добу спільності і єдності мовної південно- і східнослов'янських мов, що Яґічеві дуже не подобається. Але ж бо і праруську добу ділить Шахматов ще на двоє: добу «общеруської» прамови і добу староруської мови, т. зн. мови тої

доби, яка безпосередньо попередила розпад руської мови на три великі наріччеві групи: південноруську, східноруську і північноруську, що почали дуже зарання творитися, довго перед тим, заки постало письменство і заки сформувалася Київська держава так, що історія сих поодиноких руських наріч може починатися з VIII і IX-им віком, але, з другого боку, ще в XII-ім столітті руська мова не стратила своєї єдності, хоч наріччеві різниці вже гостро зазначилися так, що історія руської мови як одностайної цілості сягає аж до кінця XII-го століття, бо в тім часі єдність ще не зовсім була перервана. Але не сміємо думати, що в часі від IX—XII-го в. існували ці наріччя, які ми знаємо. Зовсім ні. Нинішні три наріччя: велико-, біло- і малоруське — постали із старших наріч — з південно-, східно- і північноруського наріччя. Але не безпосередньо. Бо н. пр. нинішнє північновеликоруське наріччя постало із сполуки північних і східних русів. Південновеликоруське наріччя не можна уважати прямим нащадком східноруського наріччя, бо воно вийшло з тої його галузі, яка увійшла в тісну сполуку з північноруським наріччям і разом з ним витворила великоруську мовну групу. Білоруське не є прямим нащадком східноруського наріччя — воно являє собою сполуку східноруських елементів з південноруськими і ляськими. Про одно українське можна на підставі характеристики Шахматова південноруських мовних явищ сказати, що воно є прямим нащадком прийнятого Шахматовим південноруського наріччя, котре, по його теорії, обіймало нерозділену ще мало- і білоруську цілість.

Вже з того огляду бачимо, яка то фантастична, штучна, скомплікована і до неможливості замотана, нереальна конструкція. Цією теорією і розбором цілого твору займатимуся докладно іншим разом. Тут зверну увагу на критику Яґіча на цей твір Шахматова, поміщену в Архіві, т. 37 (1918). При великому ідейному спорідненні обох цих визначних славістів прямо дивуватися мусимо, як часто в деталях Яґіч чується приневоленим заявити свою незгоду з теоріями Шахматова, як часто мусить констатувати, що дуже бистроумні теорії Шахматова нічим не доказані, що Шахматов виконує теоретичні насильства та що ліпше було б обертатися на реальнім ґрунті. Але і про цілість цього твору суд Яґіча при всій стилістичній звинності, щоб нічим не діткнути великого співробітника на ниві славістики, є неприхильний. Яґіч каже дослівно: «Його (Шахматова) виклад робить враження планово і стильово збудованого будинку, в котрім кожний будівельний камінь займає своє належне місце, та все-таки ц і л і с т ь в и г л я д а є т р о х и ш т у ч н а, і д е ї м и т ц я з а с и л ь н о н а с и л у ю т ь м а т е р і а л д а н и х ф а к т і в... Такі за-

міти маю і проти провідних думок вступу, в котрім автор свої погляди про постання руської мови в її трьох головних наріччях зв'язує з дуже карколомними комбінаціями про правітчизну слов'ян спершу на півночі від Балтів, а потім в Привіслянщині».

Коли Яґіч все-таки ще дуже обережно відкидає результати дослідів Шахматова, то Брюкнер в названому вже нами творі Die Erforschung der indogerm. Sprachen (стор. 51—53) дає знамениту засадничу критику методи російської мовознавчої школи Фортунатова і його учнів, між якими Шахматов займає, безперечно, найвизначніше місце, і рішучо ставиться проти неї, закидаючи їй занадто сміливі, замотані і неправдоподібні комбінації, прештудерні конструкції змін звукових, які зовсім не даються провірити, отже, то більше то менше самовільні, а далі доктринаризм, по якому всі мовні явища повинні геть до решти найти вже в прамові свій зародок, і який прямо силує конструювати безліч празвуків, прапроцесів і празмін, що не можуть устоятися, бо як тільки заперечити дуже сумнівні передпосилки таких конструкцій, то вся аргументація сама собою розпадається нанівець. Засадою цього методу є безвиїмковість звукових норм. Все повинно цій засаді сяк чи так піддатися. Тому все, що її противиться, пояснюється таким способом, що прамові надекретовується безліч найрізніших звукових процесів і змін (історичні свідоцтва тут зайві), щоб тільки дійти до бажаного, або вже загоді установленого результату. Але ж, очевидячки, це така ж самоволя, як і нехтування звукових норм. В подробицях бистроумність і старанність дослідів дали деякі величаві успіхи, але в цілому такий метод хибний. А прецінь російська школа оперує отак безконечними звуковими відтінками і різновидностями не тільки в правіку, але і на ближчій до нас ниві.

При тім всім ніхто не подивується моєму зовсім негативному ставленню до теорій Шахматова, твори якого, зрештою, дуже багаті на різний фактичний матеріал. І я був, здається, першим, що р. 1913-го в своїй граматиці відважився виступити проти його «скомплікованих, самовільних і штучних гіпотез» (стор. 50). Розумною засадою уважаю — стояти на реальному ґрунті мовних фактів і від знаного поступати до незнаного, а не класти підвалин на нероз'яснених, недоказаних ще фактах, на самім тільки теоретичнім льоду або піску. Будова, поставлена на таких підвалинах, мусить завалитися. Конструкції Шахматова занадто фантастичні. З лабіринту незвичайно смілих його думок годі знайти виходу. З одного боку, констатує він брак сполучних засад між поодинокими «руськими» племенами (вони очевидячки були ще тільки пле-

менами, бо тоді ще і Русі не було!) аж до Х-го в., та що аж історичні події (організація Київської держави) сполучили їх в одно і утримували далі між ними єдність, з другого ж боку, переносить праруську і староруську мову (чим виправдана ся різниця?) на довгий час перед тим, заки постало письменство і заки сформувалася Київська держава. Як се з собою погодити?

33. Нарешті треба тут навести Я ґ і ч а. Він займається сими питаннями особливо в названій вже нами розправі Einige Streitfragen. Цікаво, що Яґіч питання про відносини української мови до великоруської преціньмусив зачислити до спірних питань. Він рішає його дослівно таким способом: «Що всі руські наріччя супроти інших слов'янських наріч — кому не подобається вираз наріччя, може замість того сказати мова, в науці се справа побічна — становлять цілість, випосаджену багатьма означеними рисами внутрішньої єдності, се між мовознавцями не є жодне спірне питання. Всім руським наріччям оці важливі риси спільні — я подаю коротко тільки приклади:

а) одинъ, олень, осе́нь;
б) сонъ, день, огонь, сестеръ;
в) торгъ, гордый, держати, кровь; крестъ;
г) волкъ, долгъ, блоха, слеза;
д) городъ, голосъ, дорога, голова;
е) береза, дерево, молоко, жолобъ;
ж) мясо, пять, святый — святой;
з) межа, свѣча;
і) двинуть, везъ, могъ (замість двигнути, везлъ, моглъ);
и) городам, городами, городах;
к) доброго (добраго), доброе;
л) той — тотъ;
м) береть — беретъ, беруть — берутъ;
н) наголос непостійний, брак різниці між довгими і короткими.

Серед цієї єдності лишається досить простору для розвинення наріччевих питоменностей, хоч в стосунку до великого поширення руської мови можна сказати, що руська мова в своїй цілості не витворила дуже багато наріч з сильно вираженими рисами. Найбільшим числом типових рис випосаджене малоруське (Ruthenisch), особливо якщо мати перед очима нинішній кінцевий результат.

Малоруське відрізняється від велико- і білоруського оцими головними прикметами:

а) вітер, ліс (*і* замість *ѣ*);
б) ніс, нарід, біб (*і* зам. *о*);
в) лід, мід (*і* зам. *ё*);

г) бик, язик, мило, крити (*и* зам. *ы*);

д) бути, був (*у* зам. *ы*);

е) тверде *е* і *і*: несу, беру, тихо — вимовляється: nesu, beru, ticho (!) (без пом'якшення шелестівки);

є) наросток *-ьць, -ьця, -иця* м'який; отець — вітця, вівця, рукавиця;

ж) повним визвуком дієіменника *-ти*.

Малоруське згоджується з білоруським в противенстві до великоруського:

а) захованням складу *ый, ій* (супроти великоруського *ой, ей*: дорогий, крутий, пий, шия, крию, мию);

б) уживанням *ір* зам. *ор* (старорус. *ър*) і *ри (ры)* зам. *ро* (старорус. *ръ*): гірло (горло), задрижати, яблучка;

в) значенням *г* = *h*;

г) вимовою *в* як ў: ўнук;

д) частим уживанням *дж* зам. *ж*: уроджай, меджа;

е) збереженням зміни *к, г, х* на *ц, з, с* в закінченнях: руці, чоловіці, порозі, горосі;

є) збереженням вокатива: куме, жоно;

ж) уживанням закінчення 3-го відмінка *-ові*: лисові, чоловікові;

з) закінченням 1-ої ос. мн. *-мо* (побіч *-м*);

і) творенням футура через *иму (му)*: робитиму (рабициму).

Таких точок, в яких білоруське згоджувалося б з великоруським, не так багато, все ж таки:

а) ненаголошене о звучить як *а* так, як в південновеликоруськім;

б) *е* і *и* є м'які голосівки, тому і різниця між *и* і *ы* як в великоруськім;

в) *ѣ* як звук злилося з *е*;

г) любується в перезвуку *е* на *я* як південновеликоруське.

Характеристичне для білоруського є далі, що *р* ствердло: зара (зам. заря) і асиміляція шелестівок *т, д* на *ц, дз*; дзѣци, цихо, будзець і т. д. Остання риса переводить руські наріччя в область польської мови, а все-таки нема ніякої розумної причини, уважати сю прикмету білоруської мови за результат польського впливу.

Коли бачимо, як руські наріччя так дивно в згоді з своїм географічним положенням помалу переходять одно в друге, то маємо враження, що рухи пізніших століть властиво таки не завдали смертельного удару первісному угрупуванню руських племен за їх наріччевими властивостями. Малі пересунення і поширення рамців могли статися, але не внаслідок політичних комбінацій, тільки внаслідок властивого руху народного».

Я вмисно навів дослівно сей погляд Яґіча, щоби показати, як поверховно і плитко такі речі розбираються, а як при тім авторитативно висловлюється такий погляд як останнє слово науки, буцімто між мовознавцями про се не може бути жодного спору.

В нашій граматиці ми докладно розібрали всі наведені точки Ягіча (§ 277—280, стор. 479—489) і показали, що вони не мають майже ніякої доказової сили в користь установлення руської групи, так що Ягіч в своїй критиці на нашу граматику (Arch. slav. Phil. т. 37, 1918, стор. 204—211) про сю річ немов води в рот набрав, ані слова не писнув. Розуміється само собою, що при самім кінці своєї критики мав сміливість дуже звисока заявити, що на уступ нашої граматики «Становище української мови в сім'ї слов'янських мов» він зовсім не входить, бо ж прецінь се питання вже давно вирішене в іншім змислі, ніж ся тенденційна спроба бажала б. Як воно досі вирішувалося всіма славістами за порядком, се мали ми нагоду пізнати із наведених тут, а так само і в нашій граматиці зовсім не тенденційно, тільки дослівно — хіба що в дослівнім наведенню добачається тенденція — всіх поглядів в сій справі. Річ ясна кожному, що того хаосу думок, який ми в сих справах мали нагоду пізнати, тих собі скрізь протирічних аргументів, того способу трактування справи, де всі своє говорять, а ніхто того не слухає, де один і той самий чоловік, не заїкнувшися навіть і не виправдавшися, як ми не раз бачили, раз те, то знов те видає за послідне слово науки, за рішення питання,— ніяким чином не можна уважати науковим рішенням та й ледве чи наукою взагалі. Цей стан можна тільки назвати хворобливим, бо він означає, що тут запанувала недуга авторитетська, недуга неомильності. Яґіч н. пр. уміє рівночасно визнавати в згоді з родовідною теорією три слов'янські групи, а з тим погодити і таке становище, яке в критиці на наведений твір Шахматова супроти установлення Шахматовим східнопівденнослов'янської мовної єдності висловлює оцими словами: Mir gefällt besser die Schmidtische Theorie, weil sie gewisse Berührungspunkte zwischen je zwei benachbarten (in Gegenwart oder Vergangenheit) slawischen Sprachen besser zu erklären imstande ist [Мені подобається ліпше теорія Шмідтова, бо вона годна краще пояснити певні точки, в яких стикаються дві (в теперішності чи в минулості) сусідні з собою слов'янські мови]. Це відноситься до однакового трактування шелестівкової групи *тл, дл* і *кв, гв* у східно- і південнослов'янських мовах. Шахматов бодай консеквентний, Ягіч — як і коли йому хто ліпше подобається: раз Шлейхер, то знов Шмідт. І стиль

його відповідає вповні такому станові нашої науки. Тут все читаєте: я думаю, я рад би, можна б, могло б, мені здається, мені здавалося б, мені подобається, не дуже мені подобається, ледве чи, це досить загальний погляд, можна б не сумніватися і т. п., безнастанно самі якісь умовні гадки, до того часто залежні від особистої прихильності або неприхильності.

34. Все те спонукало мене нарешті поставити справу ясно, недвозначно і се я в спілці з покійним вже моїм приятелем Ґартнером зробив в нашій граматиці, де зведено докупи весь знаний матеріал, нічого не поминено, нічого не замовчано, і на його основі переведено доказ, що нічогісінько нас не силує визнавати теорію груп, що, навпаки, сліпа віра в групи, бо тут хіба тільки про сліпу віру може бути мова, надзвичайно шкідливо відбивається на славістичних працях, силуючи авторів до різних теоретичних штучок, різних карколомних конструкцій, які прецінь не можуть устоятися, а вносять тільки баламутство, заставляють пусто-дурно боротися з фантастичними вітряками, забирають час од дійсно позитивної праці на реальнім ґрунті даних мовою фактів тому взагалі невеличкому числу учених в порівнянні до величі завдань, які перед ними лежать, бо ж преціль груп не можна уважати реальним фундаментом, на якім наукова будова повинна стояти.

Я зовсім не дивуюся, що поки що критики нашої граматики в цій точці не дали себе переконати, бо ж це люди, як Яґіч, Вондрак, Шахматов, що ціле своє життя в противнім напрямі працювали. Як скрізь, так і на науковім полі тяжко розставатися з своїми поглядами. Надії покладаю на молодше покоління учених, які не заангажовані ще так дуже в певнім напрямі і мають можність зовсім об'єктивно всі аргументи pro i contra sine ira et studio якнайдокладніше провірити, надії покладаю ще й на те, що нарешті і в славістиці приймуться і запанують загальні принципи, а тим то і методи, добуті з тяжким трудом загальним мовознавством.

35. І індоєвропейське мовознавство блукало всякими манівцями, займалося довгий час реконструкцією індоєвропейської прамови, потім всякими іншими подібними комбінаціями і конструкціями, аж доки не виринуло питання за принципами в лінгвістиці, якими керуючись мовознавці виконують тепер дійсно позитивну працю, бо не спутані ніякими апріорними теоріями, не кидають собі колод під ноги.

Короткий перегляд розвитку порівняльної граматики подає Meillet-Printz: Einführung in die vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen, 1909, 272—295.

Дуже добре орієнтує в історії порівняльної граматики також Delbrück: Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen, 5-те видання, Leipzig, 1908. Безперечно добрі услуги може подати також V. Porzezinski: Einleitung in die Sprachwissenschaft (Teubner), 1910, хоч щодо цілі, завдань і методів мовознавства з ним, а властиво з поглядами його учителя Фортунатова, які Поржезинський передає, не зовсім можна згодитися. Тут наука Мейєта стоїть на реальнім ґрунті.

Більше популярний, але дуже добрий, особливо для молодих адептів науки, є огляд Sandfeld-Jensen: Die Sprachwissenschaft (Aus Natur und Geisteswelt (B. 472). Назву тут ще і кілька найновіших знаменитих творів, які надзвичайно тверезо прочищують лінгвістику від всяких уроєних і нетривких поглядів, а саме Norren-Pollak: Wissenschaftliche Betrachtung der Sprache, Halle, 1923, Schuchardt-Brevier: Ein Vademekum der allg. Sprachwissenschaft, Halle (Saale) 1922, названий вже нами незвичайно важний твір: Stand und Aufgaben der Sprachwissenschaft, Heidelberg, 1924, а далі Hermann Güntert: Grundfragen der Sprachwissenschaft, Leipzig, 1925, O. Funke: Innere Sprachform, eine Einführung in A. Martys Sprachphilosophie, Reichenberg, 1924, і нарешті знаменитий твір Jespersen: Die Sprache, ihre Natur, Entwicklung und Entstehung, Heidelberg 1925. Річ ясна, що також і старші твори: Paul: Prinzipien der Sprachgeschichte, Wundt: Die Sprache, і Delbrück: Grundfragen der Sprachforschung конечно потрібні для повної орієнтації.

36. Хто познайомиться докладніше з історією і розвитком порівняльної граматики, а також із методами і загальними принципами цієї науки, викладеними в наведених вище творах, той може переконатися, що наша граматика, хоч появилася 1913-го р., вповні відповідає тим вимогам науки. Нашим старанням було якнайдокладніше придержуватися цих засад.

Ми уважали своїм завданням дослідити розвиток української мови від того часу, коли всі слов'янські мови були ще одною мовою в тім змислі, як се вище викладено, аж до найновіших часів, маючи перед очима сю головну засаду мовознавства, що українська мова являє собою тільки добуток дальшого розвитку праслов'янської, раніше колись дійсно говореної мови, являє собою тільки переформування, перетворення праслов'янської мови (її говору) на спеціальний український лад так, як усі інші слов'янські мови являють собою перетворення праслов'янської мови (її говорів) на їхній питомий лад.

Форма праслов'янської мови нам однак незнана. Тим-то славістика знаходиться в гіршому становищі, ніж романістика, яка може послугуватися всіма історичними засобами, щоб якнайдокладніше стежити за перетворенням латини на поодинокі романські мови в кожній поодинокій добі. Таке джерело пізнання для славістики зовсім висохло. Остається їй одно-однісіньке джерело пізнання, а саме: якнайстаранніше збирання і означування всіх відносних фаз перетворення, переформовування перш усього кожної поодинокої мови, а далі і всіх слов'янських мов, зазначування всіх цих відносників, які дадуться сконстатувати. Це одинокі фактичні дані, якими славістика може і повинна займатися, якими вона може орудувати.

Ці відносні, належні до себе фази розвитку двох форм, які в одній мові по собі наступають так, що одна з другої правильно розвивається, або таких форм кількох мов, які собі докладно відповідають, з собою кореспондують, становлять підставу для установлення звукових законів так, що ці закони є тільки формулками для того, що собі в нормальнім розвитку мови, чи мов, правильно відповідає. Таким способом доходимо до пізнання, що кожна мова становить для себе систему, в котрій всі частини тісно з собою зв'язані.

Всі добуті належні до себе відносники вказують ясно на якусь спільну мову. Але ця спільна мова незнана. Хіба тільки на основі гіпотез, про які треба бути свідомими, що їх ніхто не в силі доказати, можемо собі уявити її образ. Тому ці відносники і тільки вони одні і можуть бути предметом науки. Зреконструювати праслов'янську мову не можна, і це не є ані предметом, ані завданням науки.

Коли матимем перед очима всі кожній слов'янській мові питомі закони, тоді можна сказати, що якийсь праслов'янський звук дасться означити на підставі правильної системи всіх відносників. Число цих систем дасть нам найменше число праслов'янських звуків, які треба і можна відрізняти. Може, були в ній і інші звуки, але порівняльна граматика не має способу їх означити, та й не має в тім жодного інтересу їх означувати, бо ціль її не є химера реконструкції заниклої мови, а тільки методичний розслід всіх згідностей поміж даними мовами.

Совокупність всіх згідностей в звуках, формах, словотворі і складі дасть нам загальний перегляд всього спільного в слов'янських мовах, і тим мусимо вдоволятися. Подробиці праслов'янської мови і її розвитку від часу релятивної її єдности аж до даної форми поодиноких слов'янських мов останутьcя в значнім числі невідомі. Всіх законів мовознавці

не в силі схопити, не в силі їх збагнути. Є і незнані закони, які і лишаться незнаними, бо нема неперервного зв'язку свідоцтв, які нам помогли б їх пізнати. Але все-таки матимем тривку систему всіх відносників поміж історично переданими мовами.

В цих моїх засадах, перейнятих із загальної лінгвістики, знайдеться пояснення мого надзвичайно скептичного, ба негативного ставлення до всяких конструкцій Шахматова, до всяких груп і до того способу, яким трактуються ці справи в славістиці.

Російська школа (Фортунатов, Шахматов, Поржезинський) признає ще взагалі велике поле фантазії і любується в комбінаціях і теоретичних конструкціях, які, на наш погляд, переступають межі науки і сягають в область поезії. Ми не можемо н. пр. погодитися з засадою, висловленою Поржезинським в названім вище творі ось як: Man darf nicht etwa denken, dass zuverlässig nur die Resultate sind, die sich bei vergleichendhistorischer Betrachtung verschiedener Perioden einer Sprache ergeben, die in schriftlichen Denkmälern vorliegt, und dass, wenn wir durch Vergleichung der verschiedenen Dialekte der Sprache die Epoche ihres gemeinsamen Lebens, als diese noch ein Ganzes bildeten, rekonstruieren, wir uns in das Gebiet der Hypothese verlieren, namentlich wenn wir bis in eine entlegene Vorzeit eindringen, als die Sprache noch ein Ganzes bildete mit anderen Sprachen desselben gemeinsamen Ursprungs. Das wäre ein grobes Missverständnis: wenn die vergleichende Methode verlässliche Resultate für die im engsten Sinne historischen Perioden des Lebens einer Sprache gibt, so haben die bei richtiger Anwendung der vergleichenden Methode für die vorhistorischen Perioden gewonnenen Daten denselben Wert (стор. 6). Коли ми реконструкцію доби якоїсь прамови уважатимем чимсь більше, як гіпотезою, позбудемся твердого ґрунту для нашої науки, допустимо можливість, щоб всякі, не раз і неможливі такі гіпотези уважалися тезами, чимсь даним, конкретним і певним та щоб ними орудувати як доказами, на них покликуватися як на свідків. Це може завести нашу науку в нетрі фантазії. Вимога правильного пристосування порівняльного методу не достатня. До того треба контролю, а контроль не можливий, з виїмкою романських мов, як це показує Мейє в наведенім творі стор. 16, 17.

37. Не дасться заперечити, що блискучість помислів, бистроумність та мистецтво Шахматова в орудуванні великим матеріалом мовним дають його творам чарівну силу, і нема що дивуватися, що вплив його науки неабиякий. Добутки її прямо дослівно переповідаються особливо в викла-

дах, що мають на меті популяризацію науки. Це бачимо у І. Свєнціцького (Нариси з історії української мови, Львів 1920), П. О. Бузука (Коротка історія української мови * Одеса 1924), Аг. Кримського (Нариси з історії української мови та хрестоматія, Київ 1924). Ол. Колесса (Погляд на історію української мови, Прага 1924) оминає вправді, як може, групове питання, але залежність від Шахматова таки слідна в його поглядах. Найбільше самостійної думки виявляє К. Німчинов: Український язик у минулому й тепер, Харків 1925 **, що в названій гарній праці подає «популярне резюме дослідчої роботи в Науково-Дослідчій Катедрі мовознавства» в Харкові (проф. Синявського).

І на найновішому томі монументального твору Нідерле Slovanské Starožitnosti (Dr. Lubor Niederle: Původ a počátky Slovanů východních, v Praze 1924) відбилася, і то дуже некорисно, гіпотеза «прарусскаго языковаго единства», бо погодити з нею історичні факти річ зовсім не легка. Особливо дивне це у історика, що Русь уявляється йому не так тим, чим вона дійсно була,— державнополітичною організацією, до якої належали і неслов'янські племена, а більше етнографічною одиницею і виразником єдності східнослов'янських племен (Rus=všichni ruští kmenové, стор. 144, 211). Це упередження не дало йому навіть правильно зрозуміти слів т. зв. Несторового Літопису: **«Се во токмо словѣнескъ ѧзыкъ в Руси: Поляне, Деревляне, Ноугородьцы, Полочане, Дреговичи, Сѣверъ, Бужане, ···Велыняне»**. На підставі цього місця твердить Нідерле зовсім невірно, що «autor kijevských Pověstí vrem. lět všechny ruské kmeny, severní i jižní, a všechny jejich jazyky shrnoval v XI. století v pojem jednoho národa, jedné Rusi». Якраз навпаки. З того місця виходить ясно, як на долоні, державнополітичний термін слова Русь, а вступних слів не можна інакше розуміти, як тільки: «Бо це тільки є слов'янські народи в Русі», т. зн. в державі Русь, де були і неслов'янські народи. Тут, отже, відрізияються в Русі різні слов'янські народи (языкъ!), а не якась єдність.— Крім того ще один момент затемнює Нідерле ясний погляд: Становище словаків і словацької мови та їх відношення до чехів і до чеської мови. Він очевидячки аж тремтить, але зовсім без

* Порів. критику Вс. Ганцова в Записках іст.-філ. відділу Укр. Акад. Наук, кн. V, Київ, 1925.

** Друге видання цієї праці, доповнене і розширене, появилось 1926 в Харкові.— При цій нагоді нехай ще в останній хвилі буде зазначено, що Німчинов помістив оцінку першого видання «Розвитку поглядів» в Червоному Шляху, Харків 1926.

потреби, що коли б розбилася уроєна єдність «руська» і українська мова була б і наукою визнана зовсім самостійною слов'янською мовою без посередництва праруської мови, то і словакам може самостійності захотілося б, а це щоб не захитало чеськословацької єдности. Тому-то він більше прикро, ніж хто інший, виступає проти «novějších ukrajinských theorií», бо нібито ними українці грішать проти себе і проти слов'янства. Та це вже не наука, а політика.

38. Як тяжко визволитися з пут накладених російською школою або хоч вимотатися з її могутніх впливів, бачимо наглядно на працях С. М. Кульбакіна (Украинскій языкъ. Краткій очеркъ исторической фонетики и морфологіи. Харьковъ 1919), Лер-Сплавінського (T. Lehr-Spławiński: Stosunki pokrewieństwa języków ruskich. Rocznik slawistyczny IX, 1921, стор. 23—71) і М. Трубецького (Fürst N. Trubetzkoy: Einiges über die russische Lautentwikklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit. Zeitschrift für slavische Philologie 1, 1925, стор. 287—319).

Кульбакін раніше, як ми знаємо, поборював групову теорію. Тут відступає він до певної міри від свого давнішого погляду і відрізняє крім східної ще також південну і західну групу та думає, що «единственно правильной точкой зрѣнія является признаніе научной гипотезы прарусскаго языковаго единства» — на основі чотирьох ознак: повноголос; ъг, ъl, ьг; ч, ж; о-. Критик його твору Б. Ляпунов (Slavia, III, 1925, стор. 684—694), хоч сам визнає теорію «объ исконномъ единствѣ русскихъ нарѣчій или русскихъ языковъ», покликуючись на свою працю «Единство русскаго языка въ его нарѣчіяхъ, Одесса 1919», збиває число виключно східних ознак на три (елімінуючи другу ознаку). Про це ще буде мова.

39. Лер-Сплавінський написав в Roczn. slaw. VII (1914—1915, стор. 74—111) речеву критику на нашу граматику, де говорить про її «trwałą wartość naukowa», та що вона «wypadła dobrze». Кінцевого її уступу «Становище української мови в сім'ї слов'янських мов» він тоді не розбирав. Тепер сконстатувавши, що «dla Rosjan jedność narodu i języka ruskiego ma zbyt wielkie znaczenie narodowe i państwowe... przeto niejednemu uczonemu rosyjskiemu teoretyczna chociaż obrona jedności języka wydawała się wprost obowiązkiem narodowym... aby w ten sposób dowieść, że (українська і білоруська мова) są to tylko narzecza jednego, niepodzielnego języka «ruskiego», і зазначивши, що «Szachmatow jest całkowicie bezstronny», а «Stocki dąży w sposób zupełnie wyraźny do udowodnienia z góry powziętych twierdzeń, popełniając niezliczoną ilość błędów metodycznych»,

висловлює своє переконання, що «praca Szachmatowa jest najbardzięj przekonywającem i ścisłem uzasadnieniem teorji o wspolności językowej praruskiej», хоч рішучо застерігається проти методу школи Фортунатова-Шахматова (nadmierne mnożenie zasobu przyjmowanych dla prajęzyka elementow głosowych... tworzenie długiego szeregu nieraz czysto hipotetycznych stadjów przejściowych, które... pozbawione są wszelkiego historyczno-językowego uzasadnienia, n. p. twierdzenie, że w języku «staroruskim» istniało aż 18 samogłosek...).

Мені закидає Л.-Спл-ий таку методичну хибу: «czysto mechaniczne zestawienie cech i sumowanie ich... bes wszelkiej próby oceny ich znaczenia i wartości dowodowej z punktu historycznojęzykowego». Закид неоправданий. Бо хто не поверхово запізнався з моєю граматикою, той мусить признати, що я в ній з великим притиском відрізняю «давні зміни звукові» (стор. 58—75) і «молодші зміни звукові» (стор. 75—87), а крім того при кожній зміні звертаю увагу на її хронологію (чого досі в граматиках слов'янських мов не роблено). Коли ж я нібито змішую давні і пізні ознаки, то це я і виправдую в § 266. Можна з основою мого погляду не погоджуватися, хоч я переконаний, що вона вповні правильна, але в такім разі треба мені доказати, що ця основа фальшива, а не вільно закидати мені з тої причини незгідних з наукою тенденцій. Зверну ще увагу і на те, що Яґічеві ніхто не закидав таких тенденцій, хоч при виліченні характеристичних ознак «руської» єдності і спільності є і такі молоді, як *-ам, -ами, -ах, огонь, сестер,* проти чого знов ніхто інший, а я *перший* застерігся словами, що ці закінчення, поминувши те, що вони в муж. роді є і в сорбській, а *-ами, -ах* також і в польській і словацькій мові, це «розмірно молоді аналогічні твори, з яких не можна виводити праруської мови» (стор. 482), а знов такими «молодшими аналогічними творами, як *огонь, сестер,* не можна обґрунтовувати установлення праруської доби» (стор. 485). Сумлінний критик повинен би мати перед очима, що при самому кінці моїх аргументів сказано: «Так відрізняється російське від найдавніших часів аж до тепер своїм розвитком голосівок гостро від українського» (стор. 488). При тім обстоюю я і сьогодні, бо ніхто із критиків мене не переконав в фальшивості такого мого погляду. Навпаки. Багато нових аргументів знесли в новіших часах інші дослідники, між ними і Л.-Спл-ий, на його ще більше обґрунтування, про що ще буде мова.— Але хто зрештою візьме на увагу і оцінить вірно та порівняє докладно закиди методичних хиб, зроблені

мені і Шахматову, той без вагання мусить признати, що мої хиби, виказані Л.-Спл-им, зовсім марні в порівнянні з з а с а д н и ч и м и хибами методичними Шахматова, і мусить дивуватися, що при таких хибах Л.-Спл-ий може говорити про Шахматова «silnie ugruntowane i logicznie wysnute wnioski» і про «najbardziej przekonywające i ścisłe uzasadnienie teorji wspólności językowej praruskiej».

Бо зараз таки на першім кроці попадає Л.-Спл-ий в конфлікт з логікою Шахматова, відкидаючи його науку про переходовий час між праслов'янською і праруською добою, «w którem języki ruskie (sic! — отже, вже в тій добі języki ruskie, а аж потім праруська мова?!) stanowić miały wspólną całość z językami południowosłowiańskiemi, бо fakta * przytoczone przez Szachmatowa... nie można przecież uważać za wystarczający dowód istnienia wspólnego okresu rozwoju tych języków po rozbiciu jedności prasłowiańskiej... widocznie chodzi t u o u g r u p o w a n i e d i a l e k t y c z n e n a l e ż ą c e j e s z c z e d o e p o k i w s p ó l n o ś c i p r a s ł o w i a ń s k i e j». Так думає і Wiktor Porzezinski: O stosunkach wzajemnych języków zachodnio-słowiańskich. Slavia occident. t. III-IV, 1924. Далі Л.-Спл-ий знаходить, що znaczenie i wartość dowodowa цих п' я т и головних явищ мовних, які повинні бути доказом праруської спільності (1. повноголос, 2, *tj dj>č dž (ž)*, 3) *je<o-*, **4.** *e<ö*, 5.*rl*) nie jest jednaka. І так зовсім справедливо елімінує точку 4., бо rozwój maloruski nie pozwala przypuszczać już dla doby praruskiej zmiany *e<ö*. А з огляду на міркування Л.-Спл-го про точку 2. і 5. (uważać m o ż n a, t r z e b a u w a ż a ć) **, а також і про точку 3.*** мусимо ми, як це показано в нашій граматиці, і ці точки відкинути, так що лишається тільки один повноголос, в котрім ми знов-таки не можемо з огляду на те, що звукова норма перезвуку ікання не має сили в укр. *город* і т. п., добачати такої z u p e ł n e j zgodności, як Л.-Спл-ий ****. Тим меншу вагу мають чотири додаткові точки таких явищ, які подибуються і поза межами «руських» мов.

---

* 1) *tl dl<l*, 2) *kv gv<cv zv*, 3) *l* epentheticum.

** Порів. Porzezinski: O stosunkach wzajemnych.

*** Згадаймо тут, що Brückner (Die Erforschung. 52) говорить з тої нагоди про «die verwickeltsten und unwahrscheilichsten Kombinationen» у Шахматова. Порів.: *Г. И л ь и н с к і й.* Къ вопросу о чередованіи гласныхъ ряда *о, е,* въ началѣ словъ въ славянскихъ языкахъ (Slavia II, 1923, стор. 232—276), а до того *Ник. Д у р н о в о.* Спорные вопросы о.-сл. фонетики (Slavia III, 1924. стор. 225) і відповідь Ільїнського (Slavia IV, 1925, стор. 387—394). А також *Karl H. Meyer.* Histor. Gramm. d. russ. P. 42.

**** Порів. *Brückner.* Die Erforschung, 62; *Н і м ч и н о в.* Укр. язик, 24, 34; *Т р у б е ц к о й.* Über die russ. Lautentwicklung. 299.

Z zakresu morfologji nie da się przytoczyć a n i j e d n e j zmiany, którąby całkiem niewątpliwie odnosiła się do doby wspólności praruskiej — констатує далі Л.-Спл-ий.— Невже ж схарактеризовані отак ознаки мали б бути t e g o r o d z a j u wspólne cechy, któreby dowodziły, że po zerwaniu wspólności językowej prasłowiańskiej języki te przeżyły okres rozwoju wspólnego, zanim uległy dalszemu zróżniczkowaniu?? Мені це не промовляє до переконання. А все ж таки Л.-Спл-ий вислід своїх міркувань закінчує словами: Istnienie doby wspólności językowej praruskiej uważać można za udowodnioną. (Таку догму приймає і Трубецькой без найменшої перевірки за правду.)

При великій слабкості наведених ним аргументів вплинув, очевидно, на таке вирішення питання «pierwszy rzut oka» (стор. 23). Супроти такого аргументу дозволяю собі вказати на ось які мої досвіди, що мають, думаю, силу прямого експериментального доказу і кидають яскраве світло на це питання загалом: 1) Українці вояки з Галичини (а також і селяни) не могли порозумітися з такими російськими вояками, що походили з «глибокої» Московщини, зате дуже легке було порозуміння з вояками хорватами; 2) За дві, три неділі українці вояки, що стояли постоєм в Боснії, говорили вже по-сербськи; 3) Про дуже дивовижні непорозуміння російських українців селян, особливо жінок, з російськими судовиками при судових розправах читав я свого часу повідомлення в київській «Раді». До того можна взяти на увагу ще такі факти: 4) Від часів цісаря Йоснфа II живуть на Буковині російські старовірці липовани між українським народом, а не поукраїнщилися; 5) Колишні сербські колонії на Україні геть до чиста поукраїнщилися.— Думаю, що такі і подібні експерименти, переведені раціонально і сумлінно славістами з різними слов'янами, причинилися б дуже до вирішення спірного питання, а щонайменше показали б нестійкість аргументації na pierwszy rzut oka з професорської кафедри.*

40. Всяка будова на такій хибкій основі, як догматична праруська мова, мусить хитатися. Тому і висновки властивої праці обох названих дослідників, що відносяться до питання, коли і як ця «всеруська» єдність розпалася, якими шляхами йшов мовний розвиток на території східної слов'янщини, що від первісної праруської єдности довів аж до теперішнього поділу на три мовні комплекси: великоруський, малоруський і білоруський,— своїми штудерними комбінаціями і непев-

---

* Подібний аргумент у *Нідерле*. Він «instinktivně cítí, že to je jedna řeč» (Původ 211).

ними конструкціями не причиняються до вирішення поставленого питання. Оба дослідники добре відчувають труднощі свого завдання. Z konieczności obracać się trzeba w sferze mniej lub więcej prawdopodobnych hipotez — каже Л.-Спл-ий, а Тр-ой, уважаючи неможливим установити це на підставі історії мовного скарбу, яка одна могла б показати, коли заступники різних діалектів перестали себе розуміти, думає, що як вдасться йому означити час, коли поодинокі діалекти стратили здібність спільно партиципувати на важних звукових змінах, він цим саме питання вирішить тим більше, що історія звуків форм з матеріального і методологічного боку нібито справді вже добре розроблена. Це однак йому не вадить, що він зараз таки мусить заявити, що і в історії звуків і форм для дослідника лишається ще досить труднощів, бо «староруська традиція для дослідів розвитку живої мови мало що придатна, тому на заваді стоїть консервативна орфографія, вплив південнослов'янських первописів і штучна традиційна вимова церковнослов'янщини». Але Тр-ой має на це «реконструкційний компаративистичний метод», який «в з'ясуванні руської звукової історії грає далеко більшу роль ніж чисто філологічний». Нею гадає він всі труднощі побороти. Отже, знов той славетний російський метод, що в науці накоїв вже стільки лиха, і до якої б ми назагал ставимося негативно, бо ми хочемо орудувати тільки фактами, а не видумками.

Таким методом Шахматов stworzył misterną teorję про три мовні групи: південно-, східно- і північноруську, з яких різними комбінаціями виводить три нові мовні комплекси: великоруський, український і білоруський. Таким же методом і різними новими комбінаціями і конструкціями Л.-Спл-ий, перевівши доказ, що наведені Шахматовим характеристичні ознаки кожної з цих груп зокрема не відповідають вимогам, щоб були своїм походженням одночасні (т. зн. сягали часів VIII—X в.), та й щоб географічне їх поширення годилося з територіями, на яких Шахматов їх розміщує, і знайшовши, що koncepcja plemiennojęzykowych grup południoworuskiej i wschodnioruskiej, tak jak je Szachmatow pojmuje, nie ma dostatecznego uzasadnienia z punktu widzenia historyczno-językowego, ... opiera się na zbyt kruchych podstawach, і що ця теорія okazuje sie znów typowym produktem myślenia językoznawczego właściwego szkole Fortunatowa, творить нову теорію поділу на дві групи: невелику північну і значно більшу південну (т. зн. стягає докупи дві групи Шахматова — південну і східну в одну південну групу), з яких опісля виводить поділ на

t r z y dzisiaj istniejące kompleksy... Obecny podział dialektyczny Rusi na trzy kompleksy: małoruski, wielkoruski i białoruski zarysował się już wyraźnie w ciągu w. XIII. А Тр-ой зараз таки приймає теорію Л.-Спл-го як «одиноку, яка відповідає історичним фактам і станові текстових дослідів», але зараз же з ним і розходиться — «в подробицях».

41. Пригляньмося ближче. Отже, група північноруська і південноруська відрізнялися від себе в часі перед XII-им в. чотирма звуковими познаками: 1. *ŝ́ć̌ž́dž́* — *ŝ́χ́ž́j* (Тр-ой:*šχ̀žγ̀*), 2. зміна слабих півголосівок в сполуці *t*+*rъ rь lъ lь* в сильні, 3. *tl dl*>*kl gl* — *l* 4. *g* — *h*.

Зараз таки треба зазначити, що Тр-ой елімінує другу точку Л.-Спл-го, а натомість кладе *ċ* — *c*, яку знов Л.-Спл-ий елімінує з-між характеристичних ознак. Далі з висновків обох дослідників довідуємося:

1. W najdawniejszych zabytkach nowogrodzkich i pskowskich z w. XI i XII odpowiada *ždž šč* konsekwentnie pisownia *жг* i *щ*... W dzisiejszych gwarach połnocnoruskich bezpośrednią kontynuacją tej wymowy jest długie *šž* w takich pozycjach... Z punktu widzenia geograficznego jak i chronologicznego niema żadnej przeszkody dla uznania tego zjawiska za jedna z cech, które odróżniały jeszcze w c z a s a c h p r z e d h i s t o r y c z n y c h dawne narzecze północnoruskie od reszty obszaru ruskiego... W p o ł u d n i o w o r u s k i m s p o t y k a s i ę r ó w n i e ż n i e j e d n o k r o t n i e p o d o b n e u p r o s z c z e n i e...— так учить Л.-Спл-ий, а Тр-ой добачає в тому явищі ту ж тенденцію, що при *č* — *c* — усунути африкати *žč* із звукової системи.— Цей факт різного розвитку, і то вже в передісторичних часах, не перший раз констатується. Він безперечний. Зате зведення його до тенденції усунення африкат не так безперечне. Чи **жг** в **дъжгь** справді постає прямо із *ždž*? Думаю, що ми поступаєм методично правильно, коли установимо тільки оці відносники: на одній лінії стцксл. *дъждь*, блг. *дъжд*, вр. *дъжгь*=*дождь*, схр. *дажд*, плб. *dazd*; на другій лінії укр. *дождж*, *дощ*, сл. *dəždž*, стч. *dešč*, п. *deszcz*, сорб. *dešć*. Сконстатоване podobne uproszczenie w południowowielkoruskim прямо валить теорію двох груп. Але для нас ще важніше це, що в жодному разі цей відмінний звуковий розвиток не може бути підпорою теорії праруської мови: він її прямо заперечує.

2. Про *g* — *h* вчить Тр-ой, що ця зміна мусить бути дуже давня та що прямий зв'язок з такою ж зміною в чехословацькім, верхньосорбськім і «південностароруськім» д у ж е п р а в д о п о д і б н и й. Коли пригадаєм собі, що і Маєр

висловив такий погляд, то в усякому разі бачимо на східнослов'янській території розвиток, який прямо противиться установленню праруської мови. Так само з огляду на *g* в середньовеликоруськім (Дурново: Очерк, 84) і теорія поділу праруської мови перш усього на дві групи Л.-Спл-го тратить свою підставу.

3. Zachowanie grup *tl dl* stoi z pewnością w związku z sąsiedstwem zachodniosłowiańskiem... Rozwój *tl dl*>*l* przeprowadzony zresztą we wszzystkich językach południowosłowiańskich... oraz na większości sąsiadującego niegdyś z niemi obszaru ruskiego, należy niewątpliwie do zjawisk bardzo starych, sięgających w każdym razie doby przedhistorycznej... był jedną z dialektycznych zmian przeprowadzonych jeszcze na gruncie prasłowiańskim — учить Л.-Спл-ий. І Тр-ой уважає конечним приймати прямий зв'язок зміни *tl dl*>*l* у південних і східних слов'ян: «Центральнослов'янська зміна *g*>*h* і південнослов'янська зміна *tl dl*>*l* стояли, може, одночасно в повній силі». «Обидві зміни звукові, каже Тр-ой, які південностароруське перебуло віддільно від північностароруського, стоять в безпосередньому зв'язку з відповідними звуковими змінами сусідніх слов'янських мов і треба їх уважати діалектними явищами пізньої праслов'янської доби».— Ці сконстатування виключають прямо можливість теорії праруської мови, бо коли наведені ознаки відмінного розвитку північно- і південноруських груп ведуть нас аж в праслов'янську добу і в тій добі мають свій корінь, і той відмінний розвиток є діалектним розвитком праслов'янської мови, то його ніяким чином не можна уважати діалектним розвитком аж якоїсь праруської мови. Відчуває це добре Л. Спл-ий і старається врятувати праруську фікцію заміткою, що związek między odłamem północnoruskim a resztą obszaru ruskiego był już w dobie praruskiej dosyć luźny. З одного боку, отже: вже від пізньої праслов'янської доби так зовсім розбіжний розвиток, а з другого боку: праруський związek, діалектний розвиток праруської мови! Це противиться логіці.

4. Що поставити як четверту точку розбіжного діалектного розвитку обох груп, проте між обома названими дослідниками нема згоди. Тр-ой противиться тому, щоб різну зміну слабих півголосівок в сполуці *t*+*rъ rь lъ lь* класти як ознаку двох груп головно з тої причини, що ця ізоглоса розбігається з ізоглосами виключно північноруськими, а покривається з великоруськими ізоглосами взагалі. Безперечно. Розвиток цієї звукової сполуки нічим не підпирає, а прямо валить теорію двох груп Л.-Спл-го. А сам факт цього

знов-таки дуже давнього розбіжного розвитку * говорить проти теорії праруської мови.

5. Що ж тичиться *č* — *c*, то ми вже мали нагоду висловити про це явище свою думку. В усякому разі річ ясна, що цей звуковий розвиток не підпирає ані одної, ані другої теорії.

42. Так, отже, наведені Л.-Спл-им і Тр-им мовні факти показують зовсім ясно, що розвиток північностароруського і південностароруського вже в своїм праслов'янському зародку пішов іншими шляхами, та що з огляду на цей і інші такі факти ніяким чином не можна ані думати про якийсь спільний їх розвиток поза праслов'янською добою в якійсь нібито окремій праруській добі. Тоді, зовсім природно, зв'язку між ними не було, а кожне розвивало далі свої в зародку із праслов'янської доби винесені прикмети на свій лад.

Усі ці явища мовні, так само як і наведені вище ознаки праруської мови, це все ще загальнослов'янські діалектні явища. В загальнослов'янській добі мають вони свій корінь і зародок, а саме в загальнослов'янській, т. зн. спільній усім слов'янам і ще назагал однаковій фізичній і духовій вдачі і тенденції — певні сполуки звукові, які з часом зробилися їм усім немилими, оминати і якось змінювати. Ще в загальнослов'янській добі зарисувалися, отже, виразні напрями цих змін в говорах праслов'янської мови. Тільки дальше, більш або менш послідовне переведення і завершення їх на свій питомий лад припадає в індивідуальне історичне життя кожної слов'янської мови.

Виходячи з такого, бачся, вірного, бо згідного з життям мови погляду, думаю, що до тих завжди ще загальнослов'янських явищ мовних належить також і спільне всім слов'янам та зарисоване вже в говорах в праслов'янській добі, а до кінця доведеие на свій лад аж в індивідуальнім житті кожної слов'янської мови поступовання з півголосівками ъ і ь. В усіх слов'янських мовах зникли або змінилися ці півголосівки назагал однаково. Це для мене доказ, що зародок, напрям і тенденція розвитку цієї звукової зміни сягають ще в праслов'янську добу. Зарисовані вже в цій добі діалектні її відтінки розробили опісля поодинокі слов'янські мови на свій лад в свої спеціальні норми в своїм індивідуальнім житті.

---

* З поясненням звука *y* (в *глитати*) як вставного (Einschubvokal) погодитися не можу, бо *y* в українській ніколи так не вживалося. Придумувати ж звукові закони ad hoc — це самоволя, а не наука. Бернекер справедливо уважає цей звуковий розвиток як ітеративний ступінь (Iterativstufe), або пояснює ті явища природно іншим способом (порів. Slav. Et. Wtb. під належними пнями).

Сюди належить ще також своїми початками, своїм зародком в говорах праслов'янської мови явище зм'якшення шелестівок перед звичайним *e, i*, яку вимову зустрічаємо в російській, білоруській, польській і т. д., коли тимчасом українська і південнослов'янські мови (почасти і чеськословацька мова) більше зберегли первісну праслов'янсько-індоєвропейську вимову.

Тому усі ті явища поодиноких слов'янських мов, що мають в засаді хоч не зовсім однаковий, то все-таки аналогічний розвиток і тим-то обіймають усю слов'янщину, так що усі слов'янські мови в них сяк чи так партиципують, не можна виводити одно з другого, а тільки з одного спільного праслов'янського пня. Їх можна і треба порівнювати з собою, зазначувати правильні їх відносники в часі і просторі, але фальшиво було б установляти який-небудь тісніший генетичний зв'язок одного з другим, хіба тільки усіх їх докупи. Однаковий на око або подібний розвиток звукового явища — вповні однаковий він властиво ніколи не є — в поодиноких мовах не дає нам ніякого права, виводити з того якийсь спеціальний генетичний зв'язок між ними, бо властива генеза такого розвитку, властивий його зародок, лежить поза фіктивним зв'язком — в праслов'янській мові. Він кидає тільки світло на колишнє розміщення говорів праслов'янської мови в праслов'янській добі, а більш нічого. Тільки зародок спільний, а дальший розвиток відмінний. Укр., рос. або бр. *torot* і т. д. не можна, отже, виводити від якогось праруського *torot* і т. д., коли це праруське *torot* і т. д. саме бере свій початок в живім праслов'янськім під кінець праслов'янської доби відповідно вже зміненім *tort*, бо така зміна противилася б біологічним принципам і логіці. З другого боку, так само фальшиво було б виводити рос. і бр. акання, йокання (*tomnyj* = темный) або укр. ікання (*кінь — коня*) з праслов'янської мови, бо ці явища мають своє джерело, свій зародок виключно тільки в належних мовах, це рідні твори цих живих мов і нема ніякої підстави інакше думати. З огляду на безперечний факт, що квантитативна різниця голосівок довгих і коротких затратилася напевно в багатьох говорах праслов'янської мови вже в праслов'янській добі (Розвадовський: Język polski, I, 310) — вона ж задержалася досі тільки у сербохорватів, словінців і чехословаків,— годі подумати, щоб в українській мові наслідком затрати *ъ* і *ь* могло витворитися в досить пізній добі історичній противне природі цієї мови і в пам'ятках зовсім незапримічене подовження звуків *o, e* (чому такого подовження не видно на інших голосівках?), яке повело до ікання в закри-

тих складах. Це звукове явище з досить пізнього індивідуального життя української мови треба пояснювати в згоді із цілою звуковою системою цієї мови, отже, фонетично (з закритості цих звуків), а не інакше. На поліських говорах бачимо, що подовження наголошених голосівок взагалі є наслідком занесеної з сусідніх білоруських говорів зміни загальноукраїнської системи наголошування, за якою склади є координовані на ту нову білорусько-російську систему, за якою склади субординуються одному з великою експіраторною силою наголошеному складові (порів. Herm. Güntert: Grundfragen der Sprachwissenschaft, Leipzig, 1925, 19. Karl H. Meyer: Slavische und indogerm. Intonation, Heidelberg, 1920, 43).— Отак живе є зародком іншого нового життя. А що сплодила, що зродила, чому дала життя праруська мова? — Це мали б перш усього доказати ті, що обстоюють її існування, бо аж це був би доказ її існування. Такого доказу дати не можна і тому праруська мова — це тільки фікція, яку крайня пора вже раз викорінити в нашій науці.

В тім-то і лежить головна хиба методу Фортунатівської школи, що він і для тієї частини мовних явищ, які очевидячки можуть знайти своє пояснення тільки із самої системи належної мови, бо є витвором виключно тільки тієї живої мови, шукає зародку і пояснення поза нею аж в праслов'янському, або навіть аж в позапраслов'янському стані мови (Brückner: Die Erforschung, 52). Шукати причинового і генетичного зв'язку там, де його ніяк не може бути, це марна праця, яка не веде до розкриття наукової правди. Треба нам, отже, добре відрізняти дві фази розвитку кожної слов'янської мови: 1. як говору самостійної живої праслов'янської мови в праслов'янській добі, який назагал партиципує (враз з іншими говорами цеї мови) на напрямах і тенденціях розвитку цієї живої мови; 2. як зіндивідуалізованого такого говору в самостійну мову, яка від хвилі перетворення колишніх говорів праслов'янської мови в самостійні слов'янські мови і зірвання між ними тісніших зв'язків, та від виразного зарисування свого окремого розвитку — тим праслов'янська мова кінчить своє індивідуальне самостійне життя — напрямом і тенденцією того свого власного розвитку не зв'язана вже далі з іншими так само зіндивідуалізованими самостійними мовами, а живе своїм власним життям, з своїми власними говорами, які назагал партиципують на напрямі і тенденції вже тільки її власного розвитку. Відповідно до того одні явища мови знаходять своє пояснення в причиновому і генетичному зв'язку з такими ж явищами інших слов'янських мов в праслов'ян-

ській добі, другі — в самостійному її розвитку, т. зн. в тій питомій системі, яка в ній витворилася в самостійному її розвитку. Нема найменшої підстави установляти якусь ще третю фазу розвитку н. пр. у вигляді праруської мови. Тому противляться всі дані і знані нам мовні факти.

В цім змислі і з того становища більше зрозумілим і виправданим стає погляд М е й є т а, висловлений в згаданій вже праці De l'unité slave (1921), що д е ф і н і т и в н и й розпад мовної єдності слов'янської є на кілька століть пізніший, ніж розселення слов'янських племен, та що ще в дев'ятому столітті існувала мовна спільність між слов'янами. Хоч і розійшлися — значить — слов'янські племена вже в п'ятому і шостому столітті, то їхні мови опановували ще довго н а п р я м і т е н д е н ц і ї мовного розвитку, винесені ще з слов'янської прабатьківщини; в них довершуються в тім часі — на свій лад — зміни, започаті в г о в о р а х праслов'янської мови в праслов'янській добі і вже тим самим кладеться н о в а о с н о в а для дальшого їх самостійного розвитку.

43. Надаремне, отже, силуються Л.-Спл-ий і Тр-ой вдержати цю фікцію. Даремна також праця Тр-го установити сакраментальну добу 1164—1282, в якій нібито праруська спільність дорешти розпалася. Вона в тій добі не могла розпастися, бо її ніколи не було*. Не врятують її придумані ad hoc звукові норми, ані всякі дуже замотані комбінації, нічим не підперті здогади. Детально розбирати пояснення Тр-го таких мовних явищ, як 1. *s u d j a* — *s u ď ď a*, 2. *m ò j u, s l ĕ p ó j,* — *š è j a, k o s t è j* — *m u j u, s l i p y j, š y j a, k o s t y j;* 3. *k y* > *k i* і т. д. тут не місце. Скажу тільки одно: На перепоні правильному розумінню і поясненню таких явищ стоїть фікція праруської мови. Нехай би Тр-ой спробував пояснити їх в кожній мові окремо і з з в у к о в о ї с и с т е м и, п и т о м о ї і р і д н о ї к о ж н і й м о в і, без всякого огляду на фіктивну праруську мову, без всякого упередження сакраментальною добою, тоді, певно, дійшов би до іншого і правильного результату. Це ж явища — крім точки 2-ої, яку треба пояснювати в зв'язку з розвитком *ъ, ь*, виходячи з праслов'янської мови,— які зросли на іншому ґрунті в кожній мові окремо і тільки з самої тої мови можуть бути правильно пояснені.

В усякому разі зазначити можемо, що в голосі оборонців праруської мови не чути вже такої самопевності, як то бувало у Соболевського, Ягіча і Шахматова. Вони ще тільки слабо боронять позиції перед неминучою її здачею. А Лер-

* Історія її не знає.

Сплавінський, зовсім нехотячи, своєю критикою Шахматівської теорії та своїм власним поділом праруської мови перш усього на дві групи підкопав її дорешти. Показується як на долоні, що люди не знають, як вивести із праруської мови теперішні мовні комплекси, як побороти всі труднощі, які ставить при тому та ж сама праруська мова. Всі штудерні конструкції, всі бистроумні комбінації і вигадки нічого не помагають, треба буде нарешті таки відкинути саму теорію, а тим-то відкинути і ту велику колоду, що затарасовує дорогу до пізнання наукової правди.

44. Тут місце зазначити висловлений в згаданій вже критиці на Кульбакіна «Украинскій языкъ» засадничий погляд Ляпунова, бо в нім при всій вірі Л-ва в праруську мову очевидячки пробивається слід якоїсь еволюції думок в напрямі до нашого становища. «Мнѣ кажется, однако,— каже Л-ов,— что не слѣдуетъ придавать значенія безусловной точности теоріи «родословнаго дерева»: необходимо не упускать изъ виду, что пограничные говоры восточно-славянскаго праязыка на западѣ и югѣ могли уже издревле переживать зачатки тѣхъ языковыхъ явленій, которые въ историческое время характеризуютъ западно-славянскую и южно-славянскую языковыя области. Въ этомъ смыслѣ я предпочитаю говорить не о различныхъ вѣтвяхъ, выдѣлившихся изъ единаго праславянскаго языка, а объ объединенныхъ рядомъ фонетическихъ и морфологическихъ признаковъ «языковыхъ областяхъ», примыкая въ этомъ отношеніи ко взглядамъ проф. Бодуэна-де-Куртэнэ, при чёмъ отдѣльные общіе признаки діалектическихъ областей могутъ совпадать съ отдѣльными общими или частными признаками другихъ, различаясь въ подробностяхъ историческаго развитія. Но — какъ поимать появленіе или древнее существованіе той или другой діалектической черты въ какой-нибудь небольшой части цѣлой языковой области, другія части которой характеризуются именно отсутствіемъ данной черты, требуетъ в каждомъ отдѣльномъ случаѣ спеціальнаго изслѣдованія: въ одномъ случаѣ это можно приписать заимствованію изъ говора сосѣдней языковой области, въ другомъ — общему переживанію въ извѣстную болѣе или менѣе отдаленную эпоху, въ третьемъ — совпаденію результатовъ разныхъ звуковыхъ процессовъ, въ четвертомъ — независимому развитію въ сходномъ направленіи вслѣдствіе сходства или тожества фонетическихъ условій. Такіе вопросы возникаютъ, напр., при сужденіи о бѣлорусскомъ

и діалектическомъ великорусскомъ дзеканьѣ, о бѣлорусскомъ и сѣверо-малорусскомъ отвердѣніи мягкаго *р*, о звуковых сочетаніях *гл, кл* въ говорахъ старой псковской области соотвѣтственно западнославянскимъ *dl, tl*, о количественномъ и качественномъ измѣненіи *о* и *е* въ новыхъ закрытыхъ слогахъ въ малорусской языковой области, подобномъ такому же при тожественныхъ или сходныхъ условіяхъ, съ индивидуальными для отдѣльныхъ языковъ ограниченіями, въ языкахъ западно-славянской языковой области».— Хто очевидячки заперечує «різні галузі», визнає тільки «об'єднані низкою фонетичних і морфологічних познак мовні області», а при тім добре розуміє, що «отдѣльные общіе признаки діалектическихъ областей могутъ совпадать съ отдѣльными общими или частными признаками другихъ»; хто визнає можливість «заимствованія», споконвічного «общаго переживанія» мовних явищ спільних з іншими мовними областями, «совпаденія результатовъ разныхъ звуковыхъ процессовъ», «независимаго развитія въ сходномъ направленіи»,— той мусить визнати за такі мовні області: українську, російську і білоруську мову; той мусить нарешті рішучо заперечити фікцію східнослов'янської прамови, бо вона зовсім противиться висловленим засадам, а трьома «ознаками» ця фікція врятувати не дасться.

45. І коли Л-ов покликується на Бодуена-де-Куртене, то і ми не можемо краще закінчити цього огляду, як вказуючи на його важливе слово в тій справі в останній праці: J. Baudouin de Courtenau: Kilka ogólników o objektywnej i subjektywnej odrębnosci «Ukrainy» pod względem językowym, plemiennym, narodowym i państwowym в Ювілейнім Збірнику наукового тов. ім. Шевченка, Львів, 1925.— «Dzięki zastosowaniu nazwy Rus, ruski zarówno do Wielkorusów czyli Rosjan wraz z Białorusami, jako też do Małorusów czyli Rusinów, czyli dzięki sugiestji ze strony terminologji, przeciwstawia się wszystkie te plemiona, ludy i narody, razem wzięte, jako całość, rozmaitym innym plemionom, ludom i narodom slowiańskim. Tymczasem jest to niedokładność klasyfikacyjna i wogole logiczna... Jeżeli mówimy o Słowianach ruskich czyli o «Rusach» wogóle, to jedynie w tym sensie, że nazwa «Rusowie» jest dla nas synonimem terminu «Slowianie wschodni», w róźnicy od «Słowian zachodnich», «południowo-zachodnich i polnocno-zachodnich». Na tem wspólnem tle zbiorowisko językowe ukrainskie wybitnie się odróżnia od zbirowiska językowego wielkoruskiego z białoruskiem włącznie... W każdym razie jest to różnica bardzo znaczna,

każąca nam u z n a ć o s o b n e p l e m i ę u k r a i n s k i e, o s o b n y l u d u k r a i n s k i, a... t a k ż e o s o b n y n a r o d u k r a i n s k i».

Так учить славіст, загально знаний з своєї незвичайної об'єктивності, своєї незвичайної логічності думання, і зазначивши, що на т. зв. спільних ознаках східнослов'янських, яких наводить п'ять, не можна опирати tego rodzaju z e s p o ł y z b i o r o w i s k j ę z y k o w y c h s ł o w i a ń s k i c h, бо це противилося б логіці і історії, подає в'язанку мовних ознак, які відрізняють українську мову від усіх інших слов'янських мов, або спільні українській і іншим слов'янським мовам з виїмкою росіян і білорусів: 1. «jednoczłonowość» палатальності, 2. цілковитий брак впливу наступних шелестівок на диспалаталізацію попередніх голосівок, 3. «swoiste, sobie tylko właściwe kontynuacje» праслов'янських півголосівок ъ і ь, 4. dążność do zwężenia samogłosek nieakcentowanych, 5. wzdłużenie wtórne samogłosek *(o, e)* kontynuuje się dotychczas jako rozróżnianie jakościowe і т. д.

46. Моїм ідеалом в науці є досліди без упереджень, без апріорних дороговказів, які мають хіба ту силу, що плутають дослідників і зводять їх на манівці. Спостерігаймо спокійно і якнайсумлінніше мовні факти, гуртуймо їх докупи, порядкуймо хронологічно і систематично, робім з того строго логічні висновки, а так самі мовні факти покажуть нам усю наукову правду. Це і є наука (порів. Jespersen: Die Sprache, Heidelberg, 1925, стор. 2, 24, 53, 61). Все інше — пусті видумки, а більш нічого.

Велика праця чекає ще славістів. Безперечно, бачимо поступ, але мусимо освідомитися також і з хибами, щоб можливим став дальший поступ. Нехай же славістика розпочне друге століття свого існування як науки докладною перевіркою своїх хиб, означить докладніше свої завдання і постарається зорганізувати всі сили до якоїсь більш планової праці, щоб тим забезпечити більший успіх нашої науки.

Нехай і україністика, де все лежить ще облогом, сповнить також своє велике завдання, якого ніхто не в силі виконати так, як самі україністи, бо живе чуття мови незвичайно важливий чинник в наукових дослідах мови.

УКРАЇНСЬКА ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНЩИНА

Знамениту монографію про твір Добровського з нагоди його столітнього ювілею видав проф. др. Мілош Вайнґарт в Збірнику філософічного факультету університету ім. Коменського в Братиславі, число 16 і 38 (Prof. Dr. Miloš Weingart: Dobrovského Institutiones, část I. 1923. Církevněslovanské mluvnice před Dobrovským; část II. 1925. Rozbor institucí; стр. 232). Вона визначається незвичайним багатством змісту і особливо знаменитою методою опрацювання предмету. Тому захвалюю її як найгарячіше нашим молодим славістам і україністам. Там знайдуть вони також дуже докладний огляд перших граматик, виданих на українській території, особливо славної граматики Мелетія Смотрицького з 1618-го р.

Але якраз з тої причини не можу мовчки поминути одної важкої хиби твору Вайнґарта. «Технічним причинам», отже, чистому випадкові, завдячуємо, що розкрились нам в усій наготі помилкові погляди Вайнґарта — та не тільки його самого — на деякі речі, які в славістиці мають засадниче значення. Транскрипція латинкою текстів наших граматик виявила:

1. Що і такі визначні славісти, як Вайнґарт, не вміють їх як слід читати. Усім славістам треба би вже раз знати, що на Україні в 16-му і 17-му столітті — розуміється: перед тим і потім — зовсім напевне читали і церковнослов'янські тексти не з російською, а українською вимовою. Так їх читали і тепер читають галицькі, буковинські і прикарпатські українці, так їх читав і Смотрицький, так треба читати і Зборники Святослава, і Архангельське Євангеліє і т. зв.

Несторову і Київську, і Волинську Літопись і т. д., і такій українській вимові церковнослов'янських текстів дав він внраз в своїй граматиці. Тому у нього а) *г* = *h* не *g*; на *g* має він окремнй знак *ґ*, або на означення того звука ужнвалн у нас також *кг* (порів. цнтовану ним вндану в Вільні 1586 граматнку, яка має в заголовку «Кграматика» = Gramatyka). Отже, незгідне з дійснм станом речей є твердження Вайнґарта, що Смотрнцький мав «два знаки для *g*». б) *и* зовсім не *i*, а українське *и*, яке найліпше може б транскрибувати латинським *y*. Отже, н. пр. Hramatyka, а не Gramatika. Треба мати завжди на увазі, що *и*, згідно з українською вимовою, де воно злнлося докупн з *ы*, і в церковнослов'янських текстах не м'якшнло на Русі-Україні попередніх шелестівок. в) *е* це чеське «pouhé e», яке не м'якшить попередньої шелестівки. г) *ѣ* треба читати як *i*, що м'якшить попередню шелестівку, якщо вона може м'якшитнся. д) *щ* внмовляється на Русі від прадавна тілько як *šč*, отже, зовсім фальшиво транскрибувати його *št* і т. д. (порів. Смаль-Стоцький і Ґартнер. Граматика української мовн, 1914, стор. 192; Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache; І. Огієнко. Як треба вимовляти букву *ѣ* в церковнослов'янських текстах, 1921 *. Транскрипція Вайнґарта показує, що за буквами не чує він мови і представляє мову фальшнво.

2. Нехай Вайнґарт і інші славісти не баламутяться тим, що Смотрицький свою мову називає руською, нехай тому не днвуються. Українці від часів Київської Русі називали себе завжди і правильно русинами, а свою мову руською. Так називали себе ще донедавна звичайно галицькі і буковинські українці, так називають себе ще і тепер українці Підкарпатської Русі, розуміючн докладно — як і за часів Смотрнцького — відрубність своєї руської мовн від російської (московської). Звідси-то і поляки з давен-давна та ще і тепер уживають внразів Rusin, ruski на означення (бодай галицькнх) українців і їх мови. А те, що чехи розуміють під словом ruský, називається не відтепер московським (див. цитовану Вайнґартом Граматику з р. 1706: Руководеніе въ граматнку во славено-россійскую или Московскую ко употребленію учащихъ ся языка Московскаго). Вайнгарт відчуває суперечність між наведеними ним фактами і своїми поглядами (стор. 31), але пояснює її дуже незручно, так що може постати нове баламутство. «Tento ruský jazyk, jejž Smotrickij míní, není ovšem ruský literá-

* Порів. також: *Ів. Огієнко.* Українська вимова богослужбового тексту в XVII віці. Варшава, 1926, що появилася під час друку цеї праці.

rní jazyk (všeruský či velkoruský), nýbrž jeho vlastní živá mluva, kterou je proniknuta hlavně jeho předmluva, a která probleskuje místy i ve výkladech mluvnice samé... Tato vlastní mluva Smotrického není ovšem nic jiného, nežli m a l o - r u š t i n a, ukrajinský dialekt kraje podolského». Це не так. Ця «vlastní mluva Smotrichého» — це є фактично тодішній «ruský literární jazyk» — очевидячки, не «všeruský», якого ніколи не було, ані не «velkoruský», якого тоді властиво ще не було, а саме р у с ь к и й, т. зн. літературний язик Русі, яка була в державному зв'язку з Литвою і Польщею, яка одна завжди називалася Руссю, яку одиноку всі знали як Русь, яка мала свої школи, свою багату літературу і свою р у с ь к у — не інакшу, а таки руську, в великій мірі вироблену літературну мову. Бо літературною мовою Московщини аж до Ломоносова була властиво церковнослов'янська мова з московською вимовою і з деякими пристосуваннями до московської народної мови і називалася в самій таки Московщині, як ми от хоч би з цитованої Вайнґартом граматики знаємо, московською, а не руською. Здивування Вайнґарта, що Смотрицький «nikde neužívá terminu «ukrajinský» ani «maloruský», показує тільки, як він зовсім не знається на цих справах. Уже сам факт (цитований ним з праці (Макарушки), що «teprve v pozdějších přetiscích moskevských z r. 1684 a 1721 jsou jeho překlady označeny jako maloruské» повинен би йому отворити очі. Терміни «Україна», «український» замість давніх термінів «Русь, Русин, руський» почали більше вживатися аж від часу злуки цієї Русі Смотрицького з Московщиною після Переяславського договору 1654, щоб так зазначити свою етнічну різницю від Московщини.

3. Як Вайнґарта баламутить на кожнім кроці слово «ruský» — він все має на умі чеське його значення, а не те, яке це слово мало у Смотрицького — виходить прямо як на долоні із цих його слів (стор. 38): «S pochvalou třeba připomenouti, že zejména tvary s druhou palatalisací u fem. a-kmenových (v l á z ě, s n o s ě a pod.) jsou uvedeny náležitě v l i v s o u d o b é m l u v y r u s k é m o h l s v á d ě t i k u ž i t í t v a r ů a n a l o g i c k ý c h». Та на Русі Смотрицького, цебто на Україні, ніколи не вживалися такі р о с і й - с ь к і аналогічні форми, як лок. н о г ѣ, р у к ѣ. Смотрицький їх навіть не знав. І чому тут дивуватися?

4. На основі цих непорозумінь виникли у Вайнґарта ще інші непорозуміння. Н. пр. невірно сказано (стор. 30): Jeho (цебто Смотрицького) církevněslovanský jazyk... je, jak uvidíme, r u s k á f o r m a c í r k e v n í s l o v a n š t i - n y, a tedy zde Smotrickij mluví vlastně na prospěch

domácího, starého literárního jazyka zemí ruských". Замість ruská, ruskych мусило б і тут, щоб оминути в науці всяке непорозуміння, або правильно стояти ukrajinská, ukrajinských, або треба би якимсь іншим способом зазначити, що в тім разі чеське слово ruský ужито в іншому, не звичайному значенні, бо нормально всі розуміють під чеським словом ruský тільки, що російський, московський.

5. І в словах «slovanština Smotrického náleží t. zv. redakci ruské» (стор. 48) є велика недокладність. Треба вже раз знати, що та «слов'янщина» Смотрицького є «руська» тільки в змислі Смотрицького, а це значить — українська. Українізми в церковнослов'янщині Смотрицького не обмежуються тільки на форми тыхъ, тыми, двома і т. п., а на звуки і їх безперечно українську вимову, на мову граматичного викладу, на акцент, синтаксу і т. д. Це розуміли тоді в Московщині дуже добре і сам Вайґарт констатує, що «mluvnice z r. 1648 (видання московське) byla podrobena russifikaci»! А ще більше і всі дальші видання граматики Смотрицького в Московщині. Якби мова Смотрицького була «ruská», то пощо в Московщині мали б її «русифікувати»? — Треба вже раз перестати говорити про «руську редакцію церковнослов'янщини», бо всі факти цієї мови виразно свідчать, що від прадавна, від первопочатку мусимо відрізняти не одну, а дві і ще більше «руських» редакцій на Русі, цебто київську, новгородсько-псковську, московську, галицько-волинську... Одним словом: всякі «теорії» про одну «руську» редакцію церковнослов'янщини і т. п. мусять вже раз зникнути в науці. Науку треба будувати на кріпких підвалинах мовних фактів.

ІЛАРІОН СВЄНЦІЦЬКИЙ

НАРИСИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

***Іларіон Свєнціцький** (1876—1956) — філолог, мистецтвознавець, музеєзнавець. По закінченні Львівського університету (1939) продовжував студії у Петербурзі і Відні. Доцент (з 1913), професор (з 1921) Львівського університету. Дійсний член Наукового товариства ім. Тараса Шевченка (з 1914), організатор і директор Національного музею у Львові (1905—1939). Очолював відділ мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР (з 1945).*

Відомі його дослідження мови рукописних пам'яток (Бучацьке євангеліє XIII ст., Лаврашівське євангеліє поч. XIV ст., Новосадський апостол XIV ст., Галицько-Волинський літопис, дипломатика старокиївських договорів з греками тощо), фонетичних особливостей окремих діалектів. Видав «Нариси з історії української мови XI—XVIII ст.» (1920), граматики української мови для поляків (1922) та російської мови для українців (1902) і поляків (1915, 1931).

Автор літературознавчих робіт «Винниченко, спроба літературної характеристики» (1920), «Шевченко в світлі критики й дійсності» (1922), «Суспільне тло творчості І. Франка 1856—1916 рр.» (1930), нарисів з історії російської (1902—1905), болгарської (1957), сербо-хорватської (рукопис) літератури.

Подав «Опис рукописів Народного дому з колекції А. С. Петрушевича» (1906—1911), «Опис кириличних рукописів Національного Музею. Пергамінові рукописи XII—XV ст.» (1933) тощо.

Друкується із скороченням за виданням: *Свєнціцький І.* Нариси з історії української мови. К., 1920.

Опублікував мистецтвознавчі дослідження «Прикраси рукописів Галицької України XVI в.» (1922—1923), «Початки книгопечатання на землях України» (1924), «Іконопись Галицької України XV—XVI ст.» (1928), «Ікони Галицької України XV—XVI в.» (1929), «Розвиток українського мистецтва в Західній Україні» (1944). Вивчав історію відродження Закарпаття («Материалы по истории возрождения Карпатской Руси», 1905—1909), фольклорно-етнографічні матеріали («Різдво Христове в поході віків», 1933). Окрему сторінку діяльності присвятив музейній справі (описав численні мистецькі твори, зорганізував галерею українських модерних картин).

II

ПРИНАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ДО ІНДОЄВРОПЕЙСЬКОЇ МОВНОЇ ГРОМАДИ

А) 10. Порівняння української мови з іншими європейськими виказує, що вона належить до т. зв індоєвропейської громади мов, з якими її лучить певна стала спільнотарізнота у звучні й видозміні, невідома в даному складові мовам інших груп. Одночасно свідчить воно й про постепенний розвиток живої мови з доби на добу, з місця на місце, від одиниці до одиниці.

§11	1. укр.	2. церк-слов.	3. литов. 4. ст. прус.	5. готське 6. німец.	7. латин.	8. грецьке	9. ст. іранське 10. ст. індійське	примітки
частини тіла	1. око — очі	очы	akis	augo Auge	oculus	ὄμμα (ὄπμα)	ákši	
	ухо	ȣши	ausis	auso Ohr	auris	οὖς— ὠτὸς	uši	
	ніс	носъ	nósis	Nase	nares		nása	
	зуб	ꙁѫбъ	dantis	tunpus Zahn	dens — ntis	οδούς, -όντος	dán	
	5. рамено	рамѧ	4. irmo	arms Arm	armus		irmás	
	ніготь	ногȣть	nágas	Nagel	unguis	ὄνοξ -χος	nakhás	
	губи, уста	ȣста	4. austin		os, oris		as, óštas	
	серце	сръдьцє	szirdís	haírto Herz	cor, dis	καρδία, κῆρ	hrd	
	кров	кръвь, кры	kraujaš		cruor	κρέας (мясо)	9. cru asrk, krurás	

	1. укр.	2. церк-слов.	3. литов. 4. ст. прус.	5. готське 6. німец.	7. латин.	8. грецьке	9. ст. іранське 10. ст. індійське	примітки
рідня	10. батько			fadar Vater	pater	πατήρ	pitar pita	
	тато				tata	τάτα ἄττα	tatás	
	отець	отьць					a (i) thech	кельт. otikós
	неня, мама		máma		mamma	μάμμα	naná	
	мати	мати, -ере	mote (жінка)	Mutter	mater	μήτηρ	mata	
рідня	15. син	сынъ	sunus	sunus Sohn		υἱός	sunúš	
	донька, дочка	дъшти, -ере	dukté	dauhtar Tochter		δυγάτηρ	duhitá	
	брат	братръ	brólis	Bruder	frater		9. brathir bhrata	
	сестра	сестра	sesû 4. swestro	swistar Schwester	soror	ἔορ	svása	
своїна	свекор	свекръ	szezuras	swehur	socer	ἑκυρός	śváśuras	
	20. дівер	дѣверь	deveris		levir	δαήρ	deva	
	зовиця	ꙁълъка			glos	γαλόως, γάλως		
	ятрівка	ѩтры	inte		janitrices	ἐ(ι)νατέρες	yataras	
	зять	ꙁѧть	žéntas		gener	γαμβρός	jamata	
	вуйко	ꙋи	3. avýnas 4. awis		avunculus			
	25. жінка	жена	3. mote 4. genna	qino		γυνή, -αιχός	jániš, gana	
оселі	тин			ст. н. zun Zaun	міста: Lugdunum, Sigindunum	—	9. dun твердиня	англ. (місто): tun-town
	город	градъ	gardas	gards (дім) Garten	hortus (огород)			
	куча, хижа	кѫшта		Hütte				
	вівця	овьца	avis	ст. н. ouwi	ovis	ὄϊς	áviš	
	30. ягня	агнѧ, овьнъ	éras		agnus, aries	ἀμνός, ἔριφος	9. uan	
	вовна	влъна	vilna	wulla Wolle	lana	λῆνος, λᾶνος	urna	

	1. укр.	2. церк-слов	3. литов. 4. ст. прус.	5. готське 6. німецьке	7. латин.	8. грецьке	9. ст. іранське 10. ст. індійське	примітки
звірина домашня	бик, тур	тȣръ	3. tauras 4. tauris	stiur Stier Ochs	taurus	ταῦρος	ukšá	кимврійс. ych, кельт. boukkô (корова)
	свиня	свиниы		ст. н. swin Schwein	sus	ὗς, σῦς	sukarás	
	порося	прасѧ	parszas		porcus	πόρκος	9. porc	
	35. гусь	гѫсь	3. žąsis 4. sansy	Gans	(h)anser	χήν	9 geis лебедь hąsas	
	утка	ѫты	ántis	Ente	anas	νῆσσα	atíš	
рільництво	овес	овьсъ	aviža		avena		yávas ячмінь	
	зерно	зрьно	3. žirnis 4. syrna	kauru Korn	granum		9. gran	
	полова	плѣва	3. pelai 4. pelwo		palea		palávas	
	40. орю	орѭ	ariu	arja pflüge	aro	ἀρόω	9. airim	
	рало, плуг	рало	árklas	Pflug	aratrum	ἄροτρον	9. arathar	
рільництво	сію	сѣѭ	séju	saia säe	sero	ἵημι		
	сім'я	сѣмѧ	3. sémens 4. semen	ст. н. samo Same	semen		9. sil	
	мелю	мелѭ	malu	mala mahle	molo	μύλλω	9. melim	
	45. серп	срьпъ	лит. sirpe	ст. н. sarf	sarpo ріжу	ἅρπη	9. serr	
всяка живина	миша	мышь		ст. н. mus Maus	mus	μῦς	muš	
	блоха	блъха	blusa	Floh	pulex	ψύλλος		вірм. lu
	гнида			ст. н. hniz (вош)		χονίς (вош)		
	49. муха	мȣха	3. muse 4. muso	ст. н. mucca Mücke	musca	μυῖα		вірм.
	муравель	мравии			* mormica formica	μύρμηξ		mrjimn

	1. укр.	2. церк-слов.	3. литов. 4. ст. прус.	5. готське 6. німец.	7. латин.	8. грецьке	9. ст. іран-ське 10. ст. ін-дійське	примітки
всяка живина	бджола	вьчела	3. bitis 4. bitte	ст. н. bini Biene	fucus		9. bech	
	мід	медъ	medus		mel	μέλι, μέϑυ	9. mid 10. mád-hu	
	(в)оса		vapsa	ст. н. wefsa Wespe	vespa			
	заєць	ꙁаѩць	4. sasins	Hase			sáśás	
	55. видра	въıдра	údra	ст. н. ottar Otter		ὕδρα	udrá-	
	бобер	бебръ	bebrus	ст. н. bibar Biber	feber, fiber			авест. bawra-
	їжак	ѥжь	ežys	ст. н. igil Igel		ἐχῖνος		вірм. ozni
	вовк	влъкъ	vilkas	wulfs Wolf	lupus	λύκος	vikas	
	рись		lúszis	ст. н. luhs Luchs		λύγξ	9. lug	
	60. вепр	вепрь		ст. н. ebur Eber	aper			
	олень	ѥлень	élnis	ст. н. elho Elch лось		ἐλλός ἔλαφος		вірм. eln кимвр. elain
	білка, вивірка	вѣверица	vovere	Eich-horn				кимвр. gwy-wer
	верблюд	вельб(л)ждъ		ulban-dus Elefant	elephas			
	тетеря		teterva		turtur (тур-кавка)	τετράων τατύρας	tittiri	перс. tadarv
	журавель	жеравь	gérve	ст. н. cranuh Kra-nich	grus	γέρανος		вірм. krauk
	66. орел	орьлъ	erelis	ara Adler		ὄρνις (птах)		
	крук	крѹкъ		Krähe	corvus	κόραξ	9. cru	

	1. укр.	2. церк.-слов.	3. литов. 4. ст. прус.	5. готське 6. німец.	7. латин.	8. грецьке	9. ст. іран-ське 10. ст. ін-дійське	примітки
всяка живина	лин		linas	slio Schlei		λινεύς (мор. рнба)		
	мень, мнюх		menke	ст. н. mune- wa		μαίνη (мала рибка)		
	70. вуж	жжь	angis	Aal (угор)	anguis	ἔγχελυς (угор)	9. escung (угор)	
збіжжа	лен, льон	льнъ	linas	ст. н. lin Lein	linum	λίνον	9. lin	
	конопля	коноплин		ст. н. hanaf Hanf	canna- bis	κάνναβις	śanás	вірм. kanaph перс. kanab
	біб	бобъ	4. babo	Bohne	faba			
	горох	грахъ	3. keke 4. ke- ckers		cicer	κριός		вірм. siseru
	75. ріпа	рѣпа	rope	ст. н. raba бурак Rübe	rapa бурак	ῥάπυς		
деревина	жолудь	желждь	gile		glans, -ndis	βάλανος		вірм. kalin
	яблуко	ꙗблъко	3. óbulas 4. wobu	Apfel	malum	μῆλον	9. aball	кельт. aballos
	черешня	чрѣшьнꙗ		Kirsche	cera- sum	κέρασος		
	дерево	дрѣво	derva			δρῦς (дуб)	9. daur 10. daru	
	80. бере- за	брѣза	beržas	ст. н. birihha Birke		φορκόν біле	bhurjas	
	віт(к)а	вѣтвь	vytis лоза	ст. н. wida Weide	vitex лоза	ἰτέα (лоза)	vaeitiš	
	бук			Buche	fagus	φηγός		
	явір		klevas клен	Ahorn	acer			
	ясень		3. usis 4. woasis	ст. н. ask Esche		ὀξύη (бук)		
	85. ива		3. jeva 4. iuwis	ст. н. iwa Eibe			9. eo	
	вільха	кльха рус. ольха	elksnis	ст. н. elira Erle	alnus	κλήθρη		
	ліс	лѣсь			lucus silva	ὕλη, ἄλσος		

	1. укр.	2. церк.-слов.	3. литов. 4. ст. прус.	5. готське 6. німен.	7. латин.	8. грецьке	9. ст. іран-ське 10. ст. ін-дійське	примітки
поле	лука	лѫка	laukas	ст. н. loh			lokás	
	межа	межда	medis (дерево)	midjis mitten серед	medius (середний)			
метали	100. руда			aruzzi Erz	rudus (сирівець, залізо)		lohás	
	залізо	желѣзо	3. geležis 4. gelso			χαλκός мідь		лет. dselsis
	золото	злато	zelts	Gold		χρυσός		фенік. haruz
	жовтий	жлътъ		gelo gelb				авест. zairiš
	зелений	зеленъ	žalias		helvus	χλωρός	háris	
	105. срібло	сьрѣбро	3. sidabras 4. sirapilis	silubr Silber	argentum	ἄργυρος		
	олово		3. alvas цина 4. alwis		plumbum	μόλιβος (βόλιμος)		
хазяйство	сокира	сѣкыра			securis			
	меч	мечь		mekeis	malleus			
	молот	млатъ		hamar Hammer				
	110. камінь	камы	akmů			ἄκμων (ковало)	áśma	
	віз	возъ	vežimas	wagan Wagen	vehiculum	ὄχος	váhanam	
	вісь	ось	3. aszis 4. assis	ahsa Achse	axis	ἄξων	ákšas	
	дишель	рус. дышло		dihsala Deichsel				
	путь, дорога	пѫть	4. pintis		pons міст	πάτος стежка πόντος море	pánthas	
	115. нагий	нагъ	núgas		nudus	γυμνός	naguás	
	босий	босъ	basas	bar barfuss				
	повсть	плъсть		Filz	pilleus	πῖλος		
	їм	ꙗмь	édmi, édu	itan essen	edo	ἔδω	ádmi	

	1. укр.	2. церк-слов.	3. литов. 4. ст. прус.	5. готське 6. німец.	7. латин.	8. грецьке	9. ст. іранське 10. ст. індійське	примітки
їжа	їда	ыжда, ыдъ		ст. н. as			ádmau	
	120. пити	пити	4. pout		bibo	πίνω	pibati	
	пекти	пешти		backen	coquere	φώγεν	pácati	
	огонь	огнь	ugnis	Feuer	ignis	πῦρ	agniš	
	м'ясо́	масо мазара	3. mesa 4. mensa	mimz	(член) membrum	μηρός удо	9. mir 10. mas	вірм. mis
	юшка	юха	3. jusze 4. juse		jus·	ζωμός	yuš	
	125. сіль	соль	4. sal	salt Salz	sal	ἅλς	9. salanu	вірм. al
	солодкий	сладъкъ	saldus	süss	suavis	ἡδὺς	svaduš	
	вино	вино	vynas	Wein	vinum	Foῖνος		вірм. gini
час в природі	ніч	ношть	naktis	nahts Nacht	nox, -ctis	νύξ, -κτός	9. nocht naktam (acc.)	
	день	дьнь	dena	dags Tag	dies		dinam dina	
	(завтра)	утро	раиня зірниця auszra	ст. н. ostar схід Osten	півден. вітер auster	ран. зірниця αὔως -ἠώς	ušas	
	131. вечір	вечеръ	vakaras		vesper	ἕσπερα		
	місяць	мѣсяць	minesis	mena Monat	mensis	μήν(η)	9. mi 10. mas (as)	
	зима	зима	zema		hiems	χειμών	heman (зимою)	
	весна	весна	vasara літо		ver	ἔαρ	vasantis	
	135. сніг	снѣгъ	3. snegas 4. snaygis	snaiws	nix, -vis	νιφετός	9. snechta	
	сонце	сльнце	sáule	sauil Sonne	sol	ἥλιος	sawel	
	міняти	мѣнити	mainas (заміна)		muto міняю munus дар		máyate	

	1. укр.	2. церк-слов.	3. литов. 4. ст. прус.	5. готське 6. німец.	7. латин	8. грецьке	9. ст. іранське 10. ст. індійське	примітки
	ціна	цѣна нены̆			poena кара	κοινή спільна ποινή кара	9. cain 10. kaena	
	139. вира			wair (муж) Wergeld	wir муж		virás муж	
	вмерти	мрѣти		Mord вбивство	morior		mriyáte	вірм. meranim
	імення	имѧ	4. emmeus	namo Name	nomen	ὄνομα	9. ainm 10. nama	
	віно	вѣно		ст. н. widumo		ἕδνα		
	вдова	вьдова	4. widdewu	widuwo Wirtwe	vidua		vidháva	
	144. дим	дымъ	dúmai (pl.)		fumus	θυμός' (настрій, відвага)	dhumas	
	дух, душа	д8хъ	dvasé (дух) devas бог		deus	θεός (бог)	9. dia бог devas бог	
	святий слово	свѧтъ	szventas		sanctus	κλέϝος	śrávas слава	авес. sravo
	звати	ʒвати					hávate	ав. zavaiti
	віщий відун	вѣдати	4. waidelotte 4. waidewut	wait (знає) wissen		οἶδα	véda знаю	
	150. бог	богъ					ст. перс. baga авест. baγa	
	лікарь повний	плънъ	pilnas	lekeis fulls voll	plenus	πολύ багато πύμπλημι	9. liaig	
	я	ыʒъ	esz -asz	5. ik 6. ich	ego	ἐγώ	aham	
	є, есть	єсть, єсть	esti	ist	est	ἐστίν	asti	
	155. один	кдинъ, инъ		eins	unus	(οἰνός) εἷς		
	перший	нрьвъ	pirmas	erster	primus			

	1. укр.	2. церк.-слов.	3. литов. 4. ст. прус.	5. готське 6. німец.	7. латин.	8. грецьке	9. ст. іранське 10. ст. індійське	примітки
числівники	два	дъва, кторый	dvi, antras	twai zwei -ter	duo, secun-dus	δύω, δεύτερος	duvan, dviti-yas	
	оба, обі	ока, окѣ	abu, abi	bai beide	ambo	ἄμφω	ubhán, ubhé	
	три, третій	трьк	treji, treczias	drei dritter	tres, tertius	τρεῖς	tráyas	
	чотири, четвертий	четыре	keturi	vier -ter	quat-tuor quartus	τέτταρα	catvaras	
	161. п'ять	пѧть	penki	fünf	quin-que	πέντε	pánca	
	шість	шесть	szeszi	saihs sechs	sex	ἕξ	šaš	
	сім	седмь	septyni	sibun sieben	septem	ἕπτα	sapta	
	164. вісім	осмь	asztûni	ahtau acht	octo	ὀκτώ	aštaú	
	дев'ять	девѧть	3. devyni. 4. newints	niun neun	novem	ἐννέα	náva	
	десять	десѧть	deszim-tas	taihun zehn	decem	δέκα	dáša	
	сто	съто	szimtas	hundert	centum	ἑκατόν	šatám	
	168. тисяча	тысѫшта		tau-send	mille	χίλιοι		

Примітка. В стовпцеві 3, 4 неозначені поодинокі слова з литовського, в стовпцеві 5, 6 верхнє слово наліво — готське, нижнє направо ново-німецьке; в останньому стовпцеві одиничні неозначені слова староіндійського походження.

12. З повищого зіставлення можна зробити ось такі висновки:

а) звуковий склад слів, взятих з різних царин життя людства, свідчить про ту первісну близькість мови української до інших мов індоєвропейської громади, одиноко яка могла позіставити оцей тривкий слід з прадавньої доби життя людства в живій мові народній сучасності. Прикладів цьому можна би набрати ще більше й з інших царин життя, але це вже належить до етимологічного словаря української мови.

б) звукова спільното-різнота між українською й іншими індоєвропейськими мовами виражається рівноважністю голосівок-самозвуків:

укр.	ц. сл	лит.	гот.-нім	лат.	грец.	ст.-інд.	приклади з § 11.
a, ja	a, ja	ů, o	o, a, u	o, a, u	ω, ου, α, η	a	11, 14, 17, 18, 77, 115
ja	(j)ę	en, in	en	an, en	εν, αμ	a, am	22, 23, 123, 146, 158, 165
e	e, ь	e, i, a	e, a	e, a	ε, ω	a, i	44, 52, 57, 60, 64, 71, 89, 121, 129, 131, 134, 162, 163
i	jě, i	e, y, o	ai, ae a, i, ei	e, a i, oe	α, η ι, οι	e, á ai, ae	20, 42, 43, 75, 81, 85, 118, 132, 135, 138, 142, 149, 151
o	o, e ъ	a, e, o n	au, a i au, o	o, e a, i	o, εα	a, u u	1, 3, 6, 12, 37, 40, 53, 55, 61, 66, 71, 73, 111, 112, 116, 122, 125, 150, 159, 16
u, ju	u, ą, ją	au, u an	au, o, u un	au, o, u en, u	ω, αυ, η ον, υ	u, a, o an	2, 7, 32, 36, 49, 82, 88, 100, 130, 145, 4, 70, 114
y	y i	u i, y	u, o i, ei	u i	ι, υ ι, οι, ει	u i, e	15, 26, 46, 55, 59, 144, 68, 120, 127, 133, 139

в) в складах з голосовими співзвуками r (р), ł (л) — замітна така рівноважність:

укр.	ц.-слов.	литов.	гот.-нім.	лат.	грецьке	ст.-інд.	приклади з § 11.
er, ro	rъ	ir, ra	ir, er	or, ru, ra, ri	αρ, ρε	r, ra, ru	8, 9, 38, 156
ere	rě	er	ir	er, or	ερ,ρυ,ορ	ar, ru, ri	78, 79, 80, 140
ra, ka	ra, ka	ar, ak		ar	αρ, αχ	ar, oš	41, 110 -ка
oro	ra	ar, er	ar	or, er	ορ, ρι	or	27, 34, 74
ru				or	ορ	ru	67
oło	lě, la	el, al	ol	al, ua	η	ala, va	39, 102, 109, 126
ow	łъ	il	al, ol, el	la, lů, il, ol	λα,λυ,ιλ	r	31, 58, 103, 117, 136, 152
sło —	slo —				κλε—	sra —	147

13. В області співзвуків української мови замічаємо перемінну рівноважність індоєвропейських тихих губних дзвінкими і дзвінких тихими, появу протяжного тихого горлового (h) на місці індоєвропейського дзвінкого хвилевого горлового (g), та появу передньоязикових зубних і середньоязикових піднебінних на місце індоєвропейських задньоязикових горлових.

укр.	ц-слов	лит.	гот.-нім.	лат.	грецьке	ст.-інд.	приклади з § 11.
b	b	b	f, b	p, f	π, φ	p	10, 73, 82
p	p		f	b	β	(b, f)	72
g	g	g, k	g	h, c, g	ϰ	(s), g	27, 74, 122, 135
bdż-	bьč	bit-		fuc-		bech	51
ž	žeъ	g'ᵉ, ž	k, g	g	γε, χα	ka	65, 76, 101, 103
č	št, č	kt	ki, ch	ce, ct	ϰε, γ, ϰτ	c, kt	78, 121, 128, 131, 160
c	c				ϰ	c	138
z	z	z, z, sz	k, g, ch	h, g	ϰ, χ, γ	j (ж), h	30, 102, 104, 133, 148, 153

14. На основі всіх вище розгляиених рівноважників звукових в словотворі, як також значних спільнот у видозміні, наука мовознавства зачислила сучасну мову українську до громади індоєвропейських мов.

З огляду на це, що згадане спорідне́ння лучить сучасну мову українську з дуже віддаленими часами життя людства, засвідченими книжною мовою: староіндійською Рігведи XX віку перед Хр., грецькою Іліади X віку, латинською Риму V в., староверхньонімецькою VIII—IX в., церковнослов'янською IX—X в., литовською і пруською XVI—XVII в., мовознавча наука тим сміліше може висказати гадку про первісну ще більшу злуку мови української з іншими індоєвропейськими, себто про її колишнє спільне з ними походження з одного мовного осередку.

Література питання

Delbrück A. Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen. Leipsig, 1904.

Brugmann K. Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. Strassburg, 1904.

Meillet A. Einführung in die vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. Leipzig. 1909.

Feist S. Kultur, Ausbreitung und Herkunft der Indogermanen. Berlin, 1913.

Б) Українська звучня в світлі балто-слов'янських взаємин звучні й словотвору

15. На основі великої кількості спільнот у звучні, словотворі, видозміні і словництві між мовами слов'янськими враз з українською та мовою литовською, летською і колишньою пруською (XVII. в.) ми мусимо прийняти думку про балтослов'янську спільноту мовну, що задержалася довгий час

після обласно-мовного відокремлення балтів і слов'ян від прамовного осередку.

16. а) слов'яно-українському **о** відповідає литовське **а**: *abażas — обоз, abu abi — оба обі abrozas — образ, akis — око, asilas — осел, dvaras — двір (двора).*

б) сл.-укр. **а** = лит. **о**: *boba — баба, brólis — брат, dovyti — давити, gromata — грамота.*

в) укр. **у, ю, я** (ст. слов. **ж, ѧ**) = лит. **an, ů, u, en, ai, in, ë**: *lanka — лука, ranka — рука, usti — нюхати, mundras — мудрий, szventas — святий, minksztas — мягкий, minti — мяти.*

г) укр. **і** (слов. **ѣ**) = литов. **ai, a, e, i**: *vainikas — вінок, maina — заміна, krãse — крісло, grëkas — гріх, svëtas — світ, lipti — ліпити.*

д) слов. **и, і** = лит. **ai, ei, ë, y (i)**: *laizýti — лизати, skaityti* — (рус. *считать*) укр. *щитать, véidas — вид, meilé — милість, mëlas — милий, lëpa — липа, sëtas — сито, pyvas — пиво.*

е) укр. **и, у** (слов. **ы**) = лит. **e, u, ui**: *nérti — нуряти, plusti — плисти, buti — бути, udra — видра, urvas — вирва, smuikas — смик.*

ж) сл.-укр. **у** = лит. **au, u**: *sausas — сухий, plauti — плю(ва)ти, ausis — ухо, smutnas — смутний.*

з) укр. говірне **уо, уе, уі** = лит. **ui**: *kuinas — кінь куонь куынь, ugnis — огонь.*

17. а) На місце слов. глухих **ъ, ь** = укр. **о, е** — стрічаємо в лит. **u, i**: *blusa — блъха, migla — мьгла, stiklas — стькло, turgus — търгъ.*

б) укр. повноголосові із слов. **ра, ла, рѣ, лѣ** — в литовськім відповідають: *akmu — камы, -інь,* baltas — блідий, поруч з говірним гал. *балта* — болото покрите водою при берегу ріки, *galva — голова, palszas — половий, saldus — солодкий, valdýti — володіти, velku — волочу, vartai — ворота, maldá — мольба, garsas — голос (гласъ).*

в) укр. **г (h), х, ж, з** — відповідають лит. **g, ż**: *gadytis — годитися, gadýnė — година, час, gaius — той що гоїть, geguże — зегзиця зазуля, geleżis — желізо, girna — жорна, gysla — жила, gyvas — живий, gudrus — хитрий, ząsis — гусь.*

г) укр. **ч, ш** (перед і, и, е) = лит. **k**: *aki — очи, mokëti — мочи, naktis — ніч, skaitýti — считати, skylé — щілина, vãkaras — вечір.*

д) укр. **х** = лит. **s**, укр. **с** = лит. **k**: *blusa — блоха, sausas — сухий, paklusnus — послушний, pukus — пух, tyka — тиш(ин)а.*

е) укр. **с, з** = лит. **sz, ż**: *kuszkis — кусок, szis — сесь, szlove — слава, zlużyti — служити, żãlias — зелен, żëma — зима, żinóti — знати, żоле — зілля, zveris — звірь.*

18. Порівняння мови української з давніми індоєвропейськими вказує тільки на певне споріднення в словотворі, звучні та видозміні, виражене рядом спільноторізнот. Значно більше і ближчого споріднення у звучні, словотворі та видозміні находимо через порівняння мови української з литовською і балтійськими, що й дало привід до теорії про колишню приналежність української мови до мовної спільноти слов'яно-балтів.

Література питання

Porzeziński W. Die baltisch-slavische Sprachgemeinschaft (Rocznik, Slawistyczny 1911, IV, стор. 1—26, пересказано в Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка т. 114, ст. 226—8).

Rozwadowski J. O pierwotnym stosunku języków słowiańskich i bałtyckich (R. S. 1912, V).

III

СЛОВ'ЯНСЬКА СПІЛЬНОТА МОВНА

	східно-слов'янське			західно-слов'янське		південно-слов'янське		
§ 19.	укр.	в.-рус.	б.-рус	польське	ческе	срб.-хрв.	болгарс.	цер.-слов.
ę (ен) ą (он)	рукá дуб (в)уголь			ręka dąb węgiel	rûka dub uhel	рука дуб угаль	рѫка дѫбъ вѫглень	рѫка дѫбъ ѫгль
	святий мягкий мясо	святóй мя'гкій	святы'й	święty miękki mięso	svatý měkký maso	свети мек месо	свѧтъ мѧкъ мѧсо	свѧтъ мѧгъкъ мѧсо
б'п'м'в' — l ж,д, шт'	піч(ка) свіч(к)а межа чужий	печь свѣча чужой		piec świeca miedza cudzy	pec svíce meza cizí	пеħ свеħа међа туђ	пештъ свѣшта межда чуждъ	пештъ свѣшта межда чꙋждъ
	люблю земля ставлю			lubię ziemia stawię	libim země stavim	љубим земља стављам	любя земя ставя	любльѭ ꙁемлꙗ ставлѭ
дл, дн	мило рало вянути		вянуць	mydło radło więdnąć	mýdlo radlo vadnouti	— рало венути	— вѣхна	м'ыло кѧнѫти
повноголос	борода голова берег молоко			broda głowa brzeg mleko	brada hlava břeh mleko	брада глава бр(иј)ег мл(иј)еко	брѣгъ млѣко	
	сон день торг кров вовк слеза	кровь волк		sen dzień targ krew wilk łza	sen den trh krev vlk slza	сан дан трг крв вук суза	сънъ денъ търгъ кървъ влъкъ сълза	сꙋнъ дьнь трꙋгъ крꙋвь влꙋкъ сльꙁа
о + ѥ	один олень озеро			jeden jeleń jezioro	jelen jezero	један јелен језеро	единъ еленъ езеро	ѥдинъ ѥлень ѥꙁеро

20. Велика кількість рис мовної спільноти слов'ян у звучні, словозміні і словарі дала привід до широко прийнятої в мовознавстві теорії про походження слов'янських мов із спільної праслов'янської мови, що об'єднувала всіх слов'ян в добу після відокремлення від балтів.

21. Подібно одначе, як якась прамова об'єднувала в прадавні часи племена індоєвропейців, а згодом частину цих племен об'єднала прамова балто-слов'ян, опісля же всіх слов'ян об'єднала слов'янська прамова, так само мала колись, вже значно ближче до нашого часу, об'єднати деякі племена, слов'ян східної Європи спільна прамова східнослов'янська, з якої згодом вийшли мови — українська, великоруська і білоруська.

Риси спільното-різнот, виражені в цих мовах однородними рівноважниками замість — носових звуків, складових шт, жд, дл, дн, і початкового je, та явищами повноголосу, враз з цілим рядом спільних особливостей словозміни, наголосу і словаря — дали привід не тільки до думки про спільне походження згаданих східнослов'янських мов, але й про їх колишню тотожність.

Література питання

Шахматовъ А. Очеркъ древнѣйшаго періода исторіи русскаго языка, (Енциклопедія Славян. Филологіи Т. II, I, Спб. 1915).

Ильинскій Г. А. Праславянская грамматика, Нѣжинъ 1916 (багата бібліографія поодиноких питань).

Berneker E. Slavisches etymologisches Wörterbuch I—II, Heidelberg 1908—1914 (до слова morъ.)

V. Jagić Zur Enstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache, Wien 1900 (Denkschriften d. kais. Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl. XLVII;) 2-е вид. Berlin 1913.

И. И. Срезневскій. Мысли объ исторіи русскаго языка и другихъ славянскихъ нарѣчій Спб. 1849 і 1887 не стратили й сьогодні свого значіння в розглядові питання про розвиток української мови.

З огляду на постепенний розвиток слов'янства з межи инших спорідених племен, та на внутрішній розділ слов'ян на поодинокі племінно-мовні громади дуже важною є праця:

L. Niederle Slovanské starožitnosti, I—II, Praha 1902—4, особливо ж I, 1, стор. 111—131 про початки розвитку слов'янського народу.

IV

ТЕОРІЯ ПРО МОВНУ СПІЛЬНОТУ

22. Піддержуючи постійно думки про мовну спільноту індоєвропейців, балто-слов'ян, слов'ян усіх і східного слов'янства, основані на дійсних даних порівнюючого мовознавства, наука не може промовчати явищ, що свідчать про індивідуальний розвиток поодиноких мов вже з первоначалу. Вона видить джерело індивідуального розвитку мов перш за все в різних мовних організмах людей, а там в ходові суспільного і

міжплемінного (народного) життя поодиноких груп людства. З ростом, сказати б, первісної мовної громади мусила поширитись площа побуту, отже, маліла доосередня сила мовної сполуки між складовими частями племені. Постепенне віддалення від спільного осередку, зміна місця побуту, способу життя, стріча і схрещення з новими сусідами, отже, життя в різних умовинах — не тільки ослабляли давні спільноти мовні, але новими зв'язками навіть основно зміняли їх.

Життя племені, як мовного організму, ставало джерелом особливішого життя мови, що переносила з одної доби в другу тільки сліди попереднього стану і тим робом ставала сама живим лучником з давноминулим часом.

Приміру ради візьмемо вирази: *вепрь, верблюд, біб, меч, лікарь*, що близькоріднять українців і слов'ян з німецьким світом, отже, свідчать про значно пізнішу появу в мові слов'янській, як числівники, або назви частин тіла та інші вирази, спільні переважній частині індоєвропейських мов. Ще яркіше виступає оце споріднення в мовах балтів і слов'ян, а там слов'ян взагалі, та східних в осібності.

Дані спільноти мовної поодиноких груп індоєвропейців піддержують ще явища спільноти в області людової словесності, археології, та місцевих назв, з чим мусить числитись історія кожної національної мови.

23. Спираючись на все це, мовознавство тим сміливіше послугується теоріями про спільноту індоєвропейської, балтослов'янської, слов'янської і східнослов'янської мовної групи, бо свідоме того, що вони є тільки виразами порядку і поділу безлічі особливостей різних мов, зведених таким робом до певних родових груп, що зовсім не заперечують індивідуальному розвиткові поодиноких національних мов.

Спільнота не виключає різноти, бо враз з нею вона є основою розвитку мовних груп, мов, говорів, підговорів і говірок в кожній прамові й мові.

24. Згадані вище теорії про спільне походження мов можна виразити математичним образом, що стверджує функціональну залежність мови від первістків доосередних, об'єднуючих різні мови (С) і рівночасно чинних відосередних первістків індивідуальної окремішності даної мови S

$$\text{Мова} = f\begin{pmatrix} C_1C_2\ldots Cn \\ S_1S_2\ldots Sn \end{pmatrix}.$$

В образові цему належить усе пам'ятати про таке: первістки початкової спільноти і окремішності даються означити тільки умовно в дуже загальних рисах, наприклад, *очі* — *ákši*, *зять* — *jamata*, *ціна* — *kaena*, причому українські вирази взяті з історичного часу, не вчасніше XI в. по Христі за по-

середництвом старослов'янщини, а староіндійські майже на 30 віків старші!

Наколи спільною була основа C_1 = ak—, то окремішнім могло бути щось такого, що $f(C_1S_1)$ під впливом якихось зовнішніх чинників (§ 22) мусіла дати слідуючу ступінь розвитку C_2, як вислід видозміненого C_1 під впливом S_1. Нехай в цій старій добі слов'янобалтської спільноти ми знали C_2=aki' —, то це могло діятись не пізніше кінця дохристиянської доби і початків християнства.

25. Кожним С ми стверджуємо тільки стан якоїсь громади мовної на певному щаблеві розвитку. Чинниками індивідуального розвитку S ми стверджуємо очевидний слід відокремлення, розвитку на нових основах звучні, видозміни, слово-твору, наголосу і т. д. Наприклад, нехай в прамові східних слов'ян були: gorodъ, lesъ, z'el'enyi, s'in'ii і т. п. спільними, то в XII в. вже можна говорити про рівнолежність висловів gorod — horod, les — lis, z'el'enyi — zelenyi, s'in'ii — sinii, яким в XIV—XV в. відповідають gorot — goroda — lesa — z'elonyj||horod, horodu, lisu, zelenyi, synij. Тож особова різнота веде обі мови з праслов'янського пня різними галузями зовсім самобутнього розвитку.

Але вже сьогодні докладно означити отсі первістки спільното-різноти між мовами східного слов'янства в добу їх ступньового розділу на мовні громади — на основі нашого знання про мову й життя племен, що заселяли тоді-то землі сучасної України — ще не легко.

ІВАН ОГІЄНКО

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Іван Огієнко, митрополит Іларіон *(1882—1972) — мовознавець, редактор, видавець, поет, перекладач, православний митрополит, історик церкви, громадський, державний і культурний діяч.*

Закінчив Київський університет (1909), де потім був приват-доцентом на кафедрі мови і літератури, з 1918 р.— професор цього університету. З 1919 р.— організатор і ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету. З 1918 р.— міністр освіти в уряді УНР. У 1919—1921 рр.— міністр віросповідань. У 1926—1932 рр.— професор церковнослов'янської мови й палеографії православного факультету Варшавського університету. 1940 р. хіротонізований, стає архієпископом холмським і підляським (з 1943 р. з титулом митрополита). З 1947 р.— у Вінніпезі. Голова Української греко-православної церкви в Канаді (з 1951).

Автор численних праць з українського мовознавства, славістики, історії церкви, культури, канонічного права: «Огляд українського язикознавства» (1908), «Українська граматична література» (1909), кілька розвідок про Іоаникія Галятовського (1910—1914), «Українська культура» (1918), «Український стилістичний словник» (1924), «Історія українського друкарства» (1925), «Wzory pism cyrylickich» (1927), «Костянтин і Мефодій...» (1—2 тт., 1927—1928), «Пам'ятки старослов'янської мови X—XI вв.» (1929), «Українська літературна мова XVI-го ст. і «Крехівський апо-

---

Друкується із скороченням за виданням: *Митрополит Іларіон.* Історія української літературної мовн. Вінніпег, 1950.

стол 1560 року» (1930), «Складня української мови» (1—2 тт., 1937—1938); «Українська церква» (1—2 тт., 1942), «Слово про Ігорів похід» (1949), «Історія української літературної мови» (1950), «Український літературний наголос» (1952), «Іконоборство» (1954), «Українська церква за час Руїни» (1956), «Кн. Костянтин Острізький і його культурна праця» (1958), «Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови» (1961). Переклав Святе Письмо та багато богослужбових книг українською мовою. Писав також художні твори (цикл драматичних поем «Вікові наші рани» (1960), історична епопея у двох книгах «Наш бій за державність» (1961), «Філософські містерії» (1957) тощо), був редактором і видавцем журналів «Рідна мова» і «Наша культура» у Варшаві (1933—39) та «Слово істини», «Наша культура», згодом «Віра і культура» в Канаді.

I

ПОСТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Ця моя праця присвячена історії розвою української літературної мови, але про неї годі говорити, коли перше належно не висвітлимо, що таке сама українська мова взагалі, як вона постала й який її стосунок до інших слов'янських мов. Тільки знаючи це, ми зможемо належно й всебічно зрозуміти й сам тисячолітній процес розвою нашої літературної мови.

Праіндоєвропейська доба. Десь за п'ять тисячоліть до Христа усі теперішні так звані індоєвропейські народи говорили ще більш-менш однією спільною мовою, яку ми умовно звемо праіндоєвропейською. Мова ця скоро почала розпадатися на окремі говірки, які довгий час різнилися між собою дуже мало, а пізніш дали початок окремим індоєвропейським мовам, сьогодні існуючим головно в Європі й частині Азії. Серед багатьох говорів цієї індоєвропейської мови була й мова слов'янська, цебто вже на індоєвропейській прабатьківщині існував, як окрема етнічна одиниця, і той народ, що дав початок народу слов'янському, а з ним разом існувала й мова, яка стала, так сказати, матір'ю для мов слов'янських.

Прабатьківщину чи правітчизну індоєвропейської мови перше шукали в Азії, за Біблією — поміж річками Тигром та Єфратом, але ця азійська теорія скоро була відкинена. Тепер наука встановила, що прабатьківщина індоєвропейських народів знаходилась в Європі й займала дуже великий простір, а слов'яни жили приблизно на тих землях, де живуть вони й тепер.

Мови балтійські,— литовська, латиська та пруська,— в давнину належали до однієї групи разом із мовою слов'ян, творячи одну балтійсько-слов'янську мовну спільноту. Що це було дійсно так, показує нам порівняння мов слов'янських з балтійськими, а головно порівняння старослов'янської з мовою литовською як найголовнішою представницею балтійської сім'ї.

Десь за дві тисячі років до Христа індоєвропейська прамова остаточно поділилася на окремі сучасні мови, ще досить близькі одна до одної, а литовсько-слов'янська спільнота розпалася пізніш, десь у першому віці по Христі, а може й давніше, на дві мовні групи: балтійську та слов'янську, і кожна з них пішла своєю дорогою дальшого життя.

Теорії постання мов. Як постали всі теперішні індоєвропейські мови, в тому й мови слов'янські, перший вияснив німецький учений Шлейхер. Він добре знав природничі науки, й року 1865-го застосував природний розвій і до постання людської мови. Він дав т. з. ґенеалогічну чи родословну теорію постання всіх мов. Бо мова — це організм живий, який родиться, живе й зникає; як постають люди покоління з поколінь, так постають і мови з мов. Ця родословна теорія сильно була защепилася в науці й сильно поширилася, бо вона блискуча з педагогічного погляду, справді легко й ясно показуючи постання всіх наших мов. Але глибше вивчення й час показали, що ця теорія нічим реальним не доведена, а в своєму продовженні довела до постання чисто розумових теорій про прамови, ні на чому реальному не опертих, які тільки збаламутили мовознавчу науку. Остаточно Шлейхерова родословна теорія, скажемо, в германістиці вже впала, але часом ще тримається в славістиці.

Сильнішою й більш науковою була теорія хвиль чи групова теорія німецького вченого Йогана Шмідта, виставлена ним в 1872—1875 роках. За цією теорією всі мови розвиваються спільно, рівнорядно, й кожна мова непомітно переходить в другу мову, тому разючої межі між сусідніми мовами нема, вони завжди близькі. Кожна мова на обидва боки є ніби мостом до мови сусідньої. Як кинути каменя в воду, то від нього розходяться на всі сторони хвилі, які з часом і щодалі все меншають,— отак живе й мова, чому цю теорію й названо теорією хвиль. За цією теорією сусідні мови завжди мають багато спільного між собою, як то бачимо по всіх мовах, напр. українці західні нахиляються своєю мовою до поляків, а східні до росіян. І навпаки: східні поляки близькі мовно до західних українців, а росіяни до східних українців. Й. Шмідт розклав слов'янські народи в крузі так, справа на ліво, зі сходу на захід: Русь, поляки, серби (полабські слов'я-

ни), чехи, словінці, серби, хорвати, болгари. Шмідтова теорія в своїй істоті противна якому-будь поділу слов'янських (і інших) мов на групи, чим наука займалася до того часу.

Поділ мов на групи. Слов'янське мовознавство ще з 1822-го року, за чеським славістом Йос. Добровським, ділило всі сучасні слов'янські мови перше на дві групи, пізніше стали ділити на три. На дві групи (біпартиція) ділили: чеський учений Добровський, Шафарик, Копітар, Шлейхер і ін. Але в науці сильніш защепився поділ на три групи (трипартиція), а саме: 1. Слов'яни східні: росіяни, українці, білоруси, 2. Слов'яни західні: поляки, полабські слов'яни, лужичани, чехи, словаки, і 3. Слов'яни південні: болгари, серби, хорвати, словінці. Цей груповий поділ усіх слов'ян є поділ головно географічний, за границями державними, а не мовними, і вже тому він не витримує сильнішої наукової критики. Наукова критика відкидає тепер, при світлі нових даних життя й постання мов, усякі групові поділи, бо ділити мови можна на основі даних тільки мовних. Поділ слов'янських мов на дві чи три групи безпідставний, бо тепер наука міцно встановила, що кожна мова — це окреме ціле, в собі самому самостійне. Поділ мов на групи завжди буде штучний, а значення має хіба тільки практичне, але не наукове.

Праслов'янська мова. Наука встановила, що всі слов'янські мови постали з т. зв. праслов'янської мови, яка виділилася з мови індоєвропейської. Де саме знаходилася прабатьківщина слов'янських народів, про це між ученими нема ще єдності. Деякі вчені, напр. російські історики Ключевський, Платонов і інш., твердять, що слов'янською прабатьківщиною були Карпати. Славний російський мовознавець Олексій Шахматов доводив, що ця правітчизна лежала на півночі, в басейні Західної Двіни й Німана. Чеський археолог Нідерле колискою слов'ян уважає головно Полісся, ті землі, де тепер живуть білоруси: десь від Вісли на схід до Дніпра. Польський учений Ян Розвадовський шукає колиску слов'ян десь на сході від Німана й Дніпра. Наш історик М. Грушевський доводить, що слов'яни по виділенні з індоєвропейської спільноти засіли територію від Карпат до Валдайської височини, по горішньому й середньому Подніпров'ї та між Вислою й Німаном, цебто головно на землях пізнішої України. Український учений Степан Смаль-Стоцький бачить слов'янську прабатьківщину на великому просторі «від Вісли далі в глибину східноєвропейської низини менше-більше до Дніпра; слов'яни сягали на північ до фінів, а на південь, здається, аж до Дністра, а може й до Прута, але ніде до Дунаю, не сягали ще до Чорного моря, а так само ніде не переступили Карпат» («Україна». 1928 р. Кн. 3. С. 6). Для окреслення

слов'янської прабатьківщини багато й корисно працює тепер слов'янська філологія та слов'янська археологія.

Отож, на слов'янській прабатьківщині була т. зв. слов'янська прамова, чи спільнослов'янська мова, яку легко розуміли всі слов'янські племена. Ця праслов'янська доба була дуже довга, тривала довгі віки, десь 2000 літ, і в ній наука розрізняє три доби: 1. початок її, цебто доба виділення з індоєвропейської мовної спільноти, 2. доба розвитку її, і 3. кінець її, доба перетворення в окремі слов'янські наріччя.

Територія слов'янської прабатьківщини була дуже розлегла, а слов'янські племена не сиділи спокійно на одному місці, але часто рухались, шукаючи вигідніших просторів, й звільна посувалися на всі боки. Якоїсь однієї влади над ними ніколи не було, а це не вело їх до створення однієї спільної мови.

Розміщення слов'ян на своїй прабатьківщині Ст. Смаль-Стоцький описує так: «В осередку прабатьківщини (так десь на теперішній Волині) жили племена — для ліпшого розуміння дамо їм теперішні назви — в меншій часті від заходу польські, в більшій часті від сходу, а може, трохи ще й з півдня від польських — українські (бужани, волиняни, дуліби, лучани, деревляни, тиверці). З польськими племенами на північ межували поморяни (кашуби, словінці); вони сягали аж до балтів (особливо прусів). Полабські племена були західними сусідами поморян, а ще в більшій мірі західними сусідами польських племен. Лужицькі серби межували на північ із полабськими, на схід із польськими племенами. З ними ж та польськими на північ, а з українськими на схід межували чеськословацькі племена. З українськими племенами, з якими з заходу, а може, також почасти і з півночі стикалися, як уже сказано, польські, а на заході чеськословацькі племена, межували на північ білоруські племена (особливо дреговичі над Прип'яттю) та за ними кривичі, за якими далі на північ ішли великоруські племена (радимичі й в'ятичі), так що з заходу всі вони ще стикалися з польськими племенами. На самім північнім сході в сусідстві з поморянами на захід, а з балтами й далі з фінами на північний схід сиділи словіни» *.

На окраїнах своєї території слов'яни межували з неслов'янськими народами, а саме: на півночі й північному заході з балтами (литовцями, латишами й прусами), на півночі й північному сході з різними фінськими племенами, а на заході — з племенами германськими. Про все це виразно свідчить мова та археологія.

Праслов'янська, ясніше — спільнослов'янська мова, це

---

* Східні слов'яни//«Україна». 1928. Кн. 3. С. 20.

реальний факт, це мова, що колись дійсно існувала, як мова спільнослов'янського народу, але подробиці якої ми мало знаємо. Праслов'янська мова — це та мова, що на світанку слов'янського життя виділилася від зв'язку індоєвропейської мовної спільноти, й жила аж до часу, коли в ній постали окремі слов'янські наріччя. Цю мову ми пізнаємо до певної міри порівнянням усіх сучасних слов'янських мов, і спільне між ними відносимо до мови праслов'янської *.

Уже на своїй прабатьківщині праслов'янська мова стала виразно розпадатися на окремі говори, спочатку дуже близькі до себе. Говорів цих було багато, в головному стільки, скільки пізніш постало слов'янських мов. Якогось поєднання цих говорів на окремі групи не було, бо історія не показує групового поєднання племен. Розміщені були вони в головному приблизно так, як уже й за історичної доби розмістилися слов'янські мови, що розвинулися з них.

Праслов'янська доба тяглася дуже довго, яких 2000 літ. Як свідчить історія, слов'яни ще й у віках I—IV по Христі уявляли з себе одну цілість. Так було до готських часів, а з цього часу зачався сильний слов'янський рух, викликаний просуванням готів.

Готи, плем'я германське, сиділи в Прибалтиці, над гирлом річки Вісли, і на початку III-го віку по Христі з боєм перейшли через слов'янську прабатьківщину, прямуючи на південь, і досягли долішнього Дунаю та берегів Чорного моря. Вони підбили під себе слов'ян і запанували над ними на яких 100—150 літ. Готи позоставили в слов'янській культурі багато слідів, також і в мові, напр. від них позосталися такі слова, як піст, піп, хрестити, й ін., відомі по всіх слов'янських мовах, бо слов'яни тоді були ще цілістю. За готами на південь посунулися й слов'яни.

Але на готів зо сходу кинулося монгольське плем'я гунів, і виперло їх з-над Чорного моря й з-над Дунаю, й подалося далеко на захід, захоплюючи з собою й слов'янські племена. Гуни запанували над західними германськими племенами, наводячи страх на всю Європу, як «бич Божий». Але по смерті Аттили 453 р. його держава помалу розпадається й зникає, а слов'яни тиснуться до Дунаю та Чорного моря. В половині VI-го віку, з року 558-го, насунулися зо сходу знову нові монголи, авари (обри), й також заволоділи слов'янами й подалися далі на захід. Слов'янами вони володіли яких 150—200 літ, але раптом зникли, розбиті франками

---

* *І. І. Mikkola.* Urslavische Grammatik, Heidelberg, 1913; *Г. А. Ильинскій.* Праславянская грамматика. Ніжин, 1916 р.; *Д. П. Джуровичъ.* Говоры общеславянскаго языка. Варшава, 1913.

797-го року, тому й склалася в нас давня поговірка: Зник, як обри.

З аварської доби, з VI-го віку зачинається розпад досі суцільного слов'янського народу, який починає розходитися з своєї прабатьківщини на всі сторони, і з цього часу, з VI—VII ст. формально закінчується праслов'янська доба. Слов'янам стало затісно на їхній землі й вони почали сунутися на всі сторони, де було для них місце, часом беручи його боєм. Увесь слов'янський рух провадиться в напрямку з півночі на південь, і зо сходу на захід. Може, десь під кінець V ст. передові слов'янські племена досягли Дунаю, але тут їх затримали готи; історики VI-го ст. Йордан та Прокопій свідчать, що за їхнього часу словіни й анти вже сиділи над долішнім Дунаєм і над Чорним морем. І вже в VI ст. деякі слов'янські племена, що пізніш дали народи болгарів, сербів, хорватів і словінців, перейшли Дунай і поволі подалися на Балкани.

Проф. Ст. Смаль-Стоцький так уявляє собі *розхід слов'ян* зо своєї прабатьківщини: «Під кінець V в. бачимо південних слов'ян аж над долішнім Дунаєм і над Чорним морем. Західні слов'яни посунулися вже в намічених теперішнім їх розміщенням напрямах аж за Одру й до Лаби. Північно-західні слов'яни досягнули вже Балтійського моря. Не помилимося, коли скажемо, що так само й північно-східні слов'яни протягом VI й VII вв. дійшли аж до Ільменського озера, чим перервався їх колишній зв'язок із північно-західними слов'янами (кашубами й словінцями). Ані одні, ані другі не могли посуватися прямо на північ, де сиділи все-таки близькі їм балти, отже, обходячи балтів, знайшлися перші на захід від них, а другі на схід від них. Так само радимичі й в'ятичі «от ляхов» пустилися в східнім напрямі над Сож і Оку, бо на них напирали кривичі й дреговичі, які не тільки зайняли їхні місця, але й собі посувалися ще далі в північнім напрямі за словінами і в східнім за радимичами й в'ятичами. Маємо повну підставу думати, що і сіверяни, і поляки знайшлися тоді вже за Дніпром. Інші ж українські племена йшли вслід за ними (деревляни), то знов поширювалися вслід за південними слов'янами не тільки на південь у напрямі ген до Дунаю й до Чорного моря (тиверці, угличі), але й до Карпат, ї звільна навіть через Карпати на їх південний спад (тиверці, дуліби), тим більше, що південно-східні (українські) слов'яни знайшли і на сході, і на полудні для свого дальшого поширення непереможні перепони, а все поширення слов'ян на всі сторони відбувалося на загал по лінії найменшого спротиву, хоч цим не хочемо сказати, що відбувалося воно без боротьби,— південнослов'янське поширення на Балкани й україн-

ське на схід і південний схід сполучене було навіть із завзятими боротьбами» (там само, ст. 20—21).

Отже, з VI-го віку розпочалася в житті праслов'янської мови нова доба, доба перетворення намічених говорів на окремі слов'янські мови. Доба ця тривала кілька століть, і остаточно покінчилася десь у IX—X віці.

На історичну арену слов'яни виходять досить пізно, але вже в I віці по Христі про них пише грецький письменник Птоломей, звучи їх венедами. Далі слов'яни звалися різними назвами, а історики VI в. готський Йордан та візантійський Прокопій звуть їх антами та словінами.

Праслов'янська мова вже на початку своїм не була зовсім однакова, бо ввесь народ жив окремими родами. А пізніш ці роди почали гуртуватися в окремі більші племена, і тим самим і праслов'янська мова почала ділитися на окремі говірки, що потім, у процесі свого розвою, виросли в окремі слов'янські мови. Таким чином праслов'янська мова, особливо під кінець свій, не була вже мовою суцільною, бо в ній виразно зарисувалися початки будучих мов.

Постання української мови. Переходимо тепер до опису постання нашої української мови. Усе вищесказане дало нам правдивий малюнок дороги цього постання. Українська мова як така зарисувалася ще на слов'янській прабатьківщині, від якої відірвалася вже з виразними своїми рисами, як поставала й кожна інша слов'янська мова. Усі згідності й спільності в слов'янських мовах легко виясннюються з їхнього давнього сусідства на слов'янській прабатьківщині, а різні форми одного й того мовного явища були вже в самій праслов'янській добі.

У слов'янській прабатьківщині українці сиділи приблизно на тих самих землях, на яких пізніш застала їх історія, цебто, українці автохтони на своїх землях, як це удоводнив М. Грушевський; так само й чеський археолог Нідерле твердить, що українці й білоруси найбільш автохтонні на своїх землях. «Середнє Подніпров'я було правдоподібно правітчиною нашого народу», твердить М. Грушевський (т. I,ст. 5, 45). Таким чином Подніпров'я — це центр нашої найдавнішої території, де поставала наша історія, де витворювалась наша мова. Але народ український займав розлогу землю, куди входили — вживаю пізніших назв — й Галичина, Закарпаття, південна Волинь, а також Подоння.

Українська земля й український народ. Українська земля, як доводять археологічні розкопки, була заселена з найдавнішого часу, ще з часів палеоліту, цебто старшої кам'яної доби. Київ постав ще з початком людського життя на Дніпрових пагірках; на його терені знайдено найдавніші сліди люд-

ського життя в Східній Європі. Дніпро (Бористен) з глибокої давнини був головною торговельною дорогою. Він має широку систему допливів, сам простий, спокійний, а тому дуже надавався на водний шлях, і Київ став його найкращим пристанком при різних зносинах.

Археологія й мовознавство тепер сильно розвинулися, й вони освітили початки українського народу й його мови ще в доісторичних часах. Археологія показала, що на наших землях, підбиваючи під себе тубільну людність, жило багато різних народів, напр. кімерійці (1000 літ до Христа), скити (VII ст. до Хр.), сармати (IV—III віки до Хр.), роксолани чи алани, готи (II—III в. по Хр.), гуни (IV—V віки), болгари, авари. Народи ці позоставили на наших землях, а також у нашій мові багато своїх слідів. Цим пояснюється, що дуже багато, понад 600 різних топографічних назв, напр. річок, пагірків, осель і т. ін. чужого походження,— готських, сарматських, аланських і ін.

Уже з IV-го віку по Христі безперечно вирисовується перед нами український народ (М. Грушевський: Історія України — Руси, І., 15), а вже з VI-го віку бачимо його зовсім ясно. Так званих а н т і в, що жили по берегах Чорного моря, наука сприймає за предків українців, і про цих антів розповідають уже грецькі джерела VI-го віку *. І вже в той далекий час росла мова цього давнього народу, з неї пізніш постала мова українська. Звичайно, ця мова розросталася тією дорогою, на яку вступила ще на своїй слов'янській прабатьківщині.

Але під тиском кочовників, що заливали українську землю, українцям часом доводилося відступати, але пізніш вони знову верталися на свої споконвічні оселі, як було це, скажемо, по готах. Був час, коли українські племена мусили відступити на Дунай, і пробули там немалий час, чого в нашій мові позостався цікавий слід: слово «дунай» у наших старих пам'ятках і піснях визначає взагалі велику воду; це бачимо, напр., у «Слові про Ігорів похід», нашій пам'ятці 1187-го року **. Пригадую тут, що наш Початковий Літопис взагалі виводить слов'ян з-над Дунаю: «По мнозіх временіх сіли суть словени по Дунаєві, где єсть нині Угорськая Земля і

---

* Проф. Ст. Смаль-Стоцький вважає антів за південних слов'ян. За свідченнями VI в. Йордана й Прокопія анти сиділи між Дністром і Дніпром аж до Чорного моря. За Шахматовим анти — це східні слов'яни, предки руських. М. Грушевський твердить, що анти — це племена тільки Київської Русі. Для Нідерле анти — це волиняки, що перші утворили були свою державу. Як бачимо, одиної думки про антів ще нема. Див.: *М. Грушевський.* Анти. Львів, 1898 р., ЗНТ, т. 21.

** Див. мою працю про це «Слово» 1949 р., с. 164 і 185.

Болгарськая. От тих же словен розідошася по землі, і прозвашася імени своїми».

Українські племена. Уже на своїй прабатьківщині слов'яни ділилися на роди, а роди почали гуртуватися в окремі племена. Коли на Схід потягла частина слов'ян, то вона рано зайняла свої землі, й тут довго жила окремими племенами. Наш Початковий Літопис подає такі слов'янські племена, що лягли в основу народу українського: 1. поляни — над Дніпром, у теперішній Київщині, 2. деревляни — в лісах по Горині, Прип'яті й Дніпру, 3. сіверяни, сівера — по Десні й лівих допливах середнього Дніпра, 4. уличі — між Дністром та Бугом, 5. тиверці на південний захід від уличів, над Дністром, аж до моря, 6. дуліби, волиняни — над горішнім західним Бугом, і 7. хорвати й лучани — в Галичині, їх року 981-го князь Володимир прилучив до своєї держави. На жаль, Літопис подає не про всі племена, напр., мовчить про донців, що заселяли Подоння й пізніше злилися з українцями. Археологія цілком підтвердила ці дані Початкового Літопису про розселення східної групи слов'ян.

Одірвавшися від спільнослов'янського життя, східнослов'янські племена довго жили родами, мало єднаючись між собою, бо й добрих шляхів для єднання не було тоді, та й саме родове життя від того стримувало. Наш Початковий Літопис сильно підкреслює окремішність наших племен, і твердить, що кожне з них жило своїми звичаями й обичаями. На формування окремих племен із родів сильно впливали такі фактори: географічне положення, економічний стан, стан політичний і сусідство з іншими племенами. Процес формування племен українського народу, а тим самим і української мови затягнувся на довший час, головно ж на віки IX, X і XI, коли остаточно створилися українські племена, а з тим і говори української мови.

Територія розселення українських племен, а тим і української мови, була дуже розлога. На півночі її йшла лісова полоса,— густі ліси, що залізною заслоною відділювали українські племена від тих племен (словен, в'ятичів, фінів), що пізніше склали народ москвинів чи великоруський. Ліси й Залісся були мало придатні до хліборобства, й українських племен до себе не манили. На заході нашої землі були Карпати, далекі від центру на Подніпров'ї. На півдні тягнувся широкий степовий пояс,— середньоазійський степ, що заходив на нашу територію великим клином. Це центральне Подоння, долішнє Подніпров'я й Подністров'я. По цьому степу постійно товклися різні азійські кочові орди, головно монгольські, з якими ми ввесь час мусили входити в певні стосунки, а це позоставило виразні сліди і в нашій культурі, і на нашій мові.

Справа в тому, що безмежні рівнини Азії йшли без перепон в Європу аж до Атлантійського океану, тому азійські кочовики легко сунулися далеко на захід. В Азії відбувалися різні фізичні та геологічні зміни, які гнали азіатів на захід.

Різні кочові монгольські орди, що товклися по нашій землі, довший час не давали змоги нашим племенам тісніш об'єднуватися в державну спільноту. Але коли на півдні та сході від нас постала сильна й культурна Хозарська держава, то вона в VI—IX віках стала для українських племен охоронним валом, за яким вони змогли об'єднуватися й створити міцну державу. Це була половина IX-го віку, коли з племен почав складатися український народ і коли з племінних говірок стала творитися українська мова.

Чужинців на українській території було мало, але з часом вони закріпилися на наших пограниччях; це були: поляки, москвини, білоруси, литовці, словаки на заході й півночі, і всі вони позоставили свої сліди на нашій мові, як і ми на їхній. Взагалі на заході українська територія немало тратила на користь поляків, угрів, волохів та словаків, зате далеко посунулася на південь та схід, по Крим та Кавказ.

Постання мов білоруської й російської. На слов'янському Сході постала не одна українська мова, але три мови: українська, російська й білоруська, і всі три вони, одірвавшися від мови праслов'янської, постали рівнорядно однаковим способом, і всі вони мови окремі, самостійні.

В основу білоруського народу лягли племена: полочани — по горішній Двіні, західна частина кривичів при Дніпрі, радимичі — по середньому Дніпру й Сожу, дреговичі — в Поліссі. Білоруські племена рано опинилися в українському державному об'єднанні, мали українську княжу династію в своїх пізніших князівствах: Полоцькім, Мінськім і Смоленськім. На Сході защепилася навіть українська вимова в назві міста Мінськ замість білоруського чи російського Мєнск *.

Треба мати на увазі, що слово «білоруський» дуже давнє слово, і в'яжеться з Руссю українською, а не московською. Довгі віки Білорусь зв'язана була з Україною єдністю державною, церковною та культурною. Ось тому по-німецьки кажемо Weissruthenie, а не Weissrussland.

Російські племена посіли північну землю на Сході. Це були племена: словени — біля озера Ільменя, на самій

---

* Див. монографію: *Проф. Іван Огієнко*. Розмежування пам'яток українських від білоруських // «Записки Чину Св. Вас. Вел.». 1934 р., т. VI і окремо с. 1— 32.

півночі, східні кривичі — над горішньою Волгою, в'ятичі — по горішній Оці (Ока). Племена ці, прийшовши на східну північ, застали там багато різних степовиків, малих фінських племен монгольської раси: чудь, весь, мурома, меря, мордва, черемиси, вотяки, зиряни й ін. І розпочалася тут уперта й довга боротьба слов'янських племен з племенами фінськими. Фіни були слабкі й спокійні, тому легко піддавалися рущенню, а в кінці підпали їм зовсім. Слов'янщення чи рущення фінів розпочалося дуже рано, може, ще з VIII-го віку (див. проф. С. Платонов: Учебник русской истории, 1945 р., ст. 10) і тяглося дуже довго, цілих п'ять віків. Взагалі, всі новітні російські вчені доводять, що росіяни, як народ чи нація, постали з мішанини з підбитими фінами, й постали дуже пізно, десь у XII—XIII віці *. Звичайно, ця велика фінська домішка сильно відбилася як на російській мові, так і на самому народному житті. Про це проф. С. Платонов пише (с. 60): «Смешение русских поселенцев с финскими туземцами не прошло бесследно для русских. Они восприняли некоторые физические и духовные черты того племени, с которым роднились на новых местах. Изменился их чисто-славянский тип и характер, получилось как бы новое славянское племя. Это племя, в состав которого вошли славяне разных областей и племен и некоторая примесь финов, называется великорусским племенем». Ось тому й сама російська мова складається під впливом і своїх східних сусідів, різних фінських племен, чому в ній, особливо в топографічних назвах та в мові живій, так багато різних фінських слів **, чого не було й нема в мові південній, українській.

Російська мова, як і мова українська та інші слов'янські мови, намітилася ще на слов'янській прабатьківщині, і то не тільки сама, але в двох своїх головних наріччях: північноруське й південноруське. Від племен українських ці російські племена були відгороджені густими величезними лісами, тому обидві ці мови розвивалися незалежно одна від одної, розвивалися кожна своєю дорогою, без якоїсь спільної доби, для якої нема місця в нашій історії.

До цього треба ще раз підкреслити, що південний кочовий степ робив життя на українській землі дуже небезпечним, тому ввесь час була певна колонізація з півдня на північ, в Залісся, в Суздальське князівство. Українці (як це бачимо тепер у Канаді) попереносили на північ свої південні назви міст, напр.: Переяслав, Звенигород, Стародуб, Вишгород,

* *Проф. Прѣсняковъ.* Образование великорусскаго государства, 1918; *Любавский.* Образование основной государственной территории великорусской народности, 1929.

** Див. монографію Веске.

Галич і т. ін. Попереносили також і поширили свої старші билини князівської доби й т. ін. Звичайно, вся ця українська еміграція на північ винародовилася, та й була вона, певно, не надто великою, хоч сліди її в російській мові полишилися надовго.

Спільної «руської» мови ніколи не було. Говорити про єдність давніх східних племен північних і південних не маємо жодних наукових підстав,— такої єдності ніколи не було, й ніколи не було якоїсь однієї спільної руської мови на Сході слов'янства. Так, Україна, що тоді звалася Русь, під своєю державою об'єднала в IX—X віках увесь слов'янський Схід, цебто народи український, російський та білоруський, але це було об'єднання виключно державне, політичне і в жодному разі не етнічне й не мовне. До нашого державного об'єднання належали й неслов'янські племена. Дійсно, з України, з Русі (це була головно Київщина) пішла наша князівська династія Рюриковичів на північ, так що московські князі аж до 1613-го року були, як знаємо, тільки з цієї династії. Але спільність князівської династії (в дійсності варязької) аніяк не свідчить про спільність племінну чи мовну,— український народ і українська мова пов'язана з народом російським і його мовою так само, як і з іншими слов'янськими народами й мовами. Державна єдність для розвитку мови — це чинник великої ваги, але не вирішальний, тим більше, що й сама ця єдність не була довгою, і в 1125 році, по смерті великого князя Володимира Мономаха назавжди порвалася. Українська династія занесла з півдня на північ і свою державну назву Русь, а спільність держави зробила цю назву спільною для півночі й півдня вже в давнину. Русь — це була тільки державна назва, до того можливо й не своя, політичний термін, спільний спочатку на Сході для півдня й півночі, але головно для півдня, а не термін якоїсь племінної чи мовної спільноти.

Що не було якоїсь спільної мови «руської» чи «праруської», про це рішуче твердить проф. Ст. Смаль-Стоцький у своїй вищецитованій праці «Східні слов'яни» 1928 р. ст. 21: «Не було (спільного) центра або колиски східних слов'ян на середньому Дніпрі. Словіни новгородські, радимичі, і в'ятичі, і кривичі та й дреговичі середнього Дніпра ані не бачили, в тій колисці ніколи не лежали, і з неї в свої нові оселі ніколи не розходилися, тільки прямо із свого первісного осідку в прабатьківщині, так би сказати, найкоротшою дорогою направці, посуваючися навкруги балтів, ішли до нового осідку. Так само й бужани, і волиняни, і дуліби, і тиверці не вилігувалися в колисці над Дніпром. Якоїсь єдності й спільності східних слов'ян з одним якимсь центром не бачимо навіть ще далеко пізніш, а не то в цих давніх часах. Східні слов'яни,

т. зв. їх частини (племена) стикалися в тих часах однаково і з північними, і західними, і південними слов'янами, т. зв. з поодинокими їх племенами, ніякі спільні інтереси супроти інших груп їх тоді до купи тісніше не в'язали, так що про якийсь окремішній спільний їх розвиток у суперечності до південних і західних слов'ян ані сліду ніде не бачимо».

В 988 р. вел. кн. Володимир охрестив Київ, а потім почав хрещення й усієї своєї величезної держави. Тоді ж розпочалася в Києві й наша літературна мова, і кн. Володимир далі ширив по всій своїй державі не тільки православну Віру, але й літературну мову. І на півночі запанувала та сама літературна мова, що й на півдні, і вся ця літературна мовна спільність довго накидала в науці мильний погляд ніби й про однаковість народних мов. Церковнослов'янська мова була тоді літературною мовою для всього слов'янства, але з цього ніхто не стане твердити, що й народні мови були однакові. Літературне, скажемо, вѣра на півдні вже в X—XI віці вимовлялося віра, а на півночі вєра.

Відмінність української мови й раси. Пам'ятки української мови дійшли до нас тільки з XI-го віку, але й вони свідчать, що вже тоді наша українська мова мала свої основні риси, відмінні від рис мови російської *. Проф. Є. Тимченко випустив цінну працю: «Історичний словник українського язика», Київ, 1930—1933, т. І (більше не було). Коли б цей словник брав матеріал починаючи з XI-го ст., відразу було б видно, що вже тоді українська мова була самостійна, від російської мови відмінна. Та совєтська російська влада дозволила друкувати цього словника тільки з матеріалом, з XIV-го віку починаючи **. Але й без цього за останні часи сильно розвинулася наука про людину, антропологія, і вона незбито доказала, що українці й росіяни,— це два різні народи; див., напр., працю проф. Хв. Вовка: Студії з української етнографії та антропології, Прага, 1927 р.

Політика в обороні «исконного единства русских наречий». Те, що державна назва Русь перейшла з України також і на північ, а також те, що спочатку, в X—XII віках усі східні племена були в одній державі, та що з 1654 р. українці підпали під московську політичну владу, це поставило російських учених на ложну путь, ніби народи український і російський — це один і той народ, а мова їх спільна, чи власне українська мова — це наріччя мови російської. І ось це почали російські учені боронити в своїх наукових працях, але робили це

* Див. мою працю: «Пам'ятки старослов'янської мови X—XI віків, 1929 р., 494 с.,— тут я докладно вияснив риси старої нашої мови.

** Див. про це в «Prace Filologiczne» (1931 р., т. XV, ч. 2, с. 241—264) мою рецензію.

з чисто політичних поглядів: коли признати українцям окремішність їхньої мови, то, виходить, і народ окремий, а це вже накидає думки і про окремішність державну. Таким чином російська наука стала проповідувати «исконное единство русскихъ нарѣчій», а це довело тільки до наукового баламутства.

Такі «політичні українці» по першій світовій війні появилися й по інших державах слов'янського світу. Серби захопили хорватів, і їх наука стала всіма силами доводити, ніби хорватська мова, це тільки наріччя сербської, що є тільки одна сербохорватська мова. Так само чехи захопили Словакію, і так само їхня наука стала доводити, ніби є одна чехословацька мова. Більше того, росіяни, серби й чехи тихо подали один одному руки й спільно доводили, що нема окремих мов ані української, ані хорватської, ні словацької. Польська наука, так само політично заінтересована в своїх українських підданцях, стала робити те саме, напр.,проф. А. Брюкнер. Учений світової слави В. Ягіч у своїх німецьких писаннях в Австрії зве українську мову окремою самостійною мовою, а в російських писаннях — тільки за наріччя. Покійний наш проф. С. Смаль-Стоцький, що ревно боронив самостійність української мови, живучи в Чехах, не визнавав ані словацької, ані хорватської мови за мови самостійні *.

На такій же політичній основі постала була 1856-го року й відома теорія російського професора М. Погодіна, що ніби поляни — то були великоросіяни, яких татарський погром Київської землі погнав на північ, а в XIII—XIV віках опустілі українські землі зайняли галичани. За цю теорію зав'язався довгий спір, і в кінці багато вчених як українців, так і росіян, глибоко довели, що українці автохтони на своїх землях, і по татарському погромі позосталися так само вдома, а втекла тільки незначна частина **.

Необґрунтованість теорій російської школи. За останні часи, в кінці XIX-го й на поч. XX-го ст. сильно була поширилася наука т. зв. російської школи, академіка Ф. Фортунатова та його учнів О. Шахматова, Поржезинського й ін. Ці вчені встановили науку про т. зв. прамови, праформи, празвуки й т. ін. В історії постання мов вони вводили загальні чи пра-доби, встановлені не на основі фактів, а виключно на голих до-

---

* Див. його працю «Розвиток поглядів про сем'ю слов'янських мов». Прага, 1927 р., с. 7, 13, 15 і ін. Цікаво, що «Відозва до українців» 1846 р. Київського Кирило-Мефодіївського Братства зве словаків і хорватів окремими народами.

** Про теорію Погодіна й зв'язаний з нею спір докладно подаю з відповідною літературою в своїй праці «Українська культура». Прага, 1923 р., с. 254—261.

мислах. Так, напр., О. Шахматов доводив, ніби була загальна праруська доба в житті східнослов'янської мови, і тільки десь у XII ст. з неї постали мови українська, російська й білоруська.

Ця теорія Шахматова про спільну праруську добу була, може, бистроумна, але малодоказова. Багато вчених прийняли її, й ідуть за нею й тепер. Але генеологічна теорія Шлейхера давно вже впала, і помалу почала падати й теорія про праруську добу Шахматова, як постала на родословній теорії. Сильніші вчені західні не раз виступали проти теорій Шахматова, напр., А. Брюкнер, В. Ягіч і ін., а Міклошич взагалі не визнавав прамов. Сумнівалися в правдивості далекойдучих гіпотез Шахматова й деякі вчені російські, напр., Істрин. Особливо гостро виступив проти теорії Шахматова наш проф. Степан Смаль-Стоцький, пишучи, що вона «фантастична, штучна, скомплікована й до неможливості замотана, нереальна... Праруська мова — це тільки фантазія, яку крайня пора вже раз викорінити в нашій науці... Російська школа (Фортунов, Шахматов, Поржезинський) признає ще взагалі велике поле фантазії, й любується в комбінаціях і теоретичних конструкціях, які, на наш погляд, переступають межі науки й сягають в область поезії» *.

Як я вище показав, слов'янські племена з прабатьківщини порозходилися в різні місця, й ніякого праруського народу ніколи не було, а тим самим не було й праруської мови. Українська й російська мови започаткувалися ще на слов'янській прабатьківщині, а вийшовши звідти, розвивалися кожна окремо й самостійно.

Українська мова, а не наріччя. Наукове мовознавство тепер довело власне такий погляд на життя й постання мов взагалі. Мови розвиваються рівнобіжно одна одній, а не генетично, не одна з одної. Уже Копітар у своїй праці 1836 року показав, що всі слов'янські мови — то сестри одна одній, незалежні одна від одної. Так само й Міклошич справедливо навчав, що всі мови самостійні. Так, сусідні мови завжди мають багато спільного, але все-таки кожна мова індивідуальна окрема одиниця.

З бігом часу ніби спільні мови розходяться, мовні різниці стають ясніші. Взагалі, на розвій кожної мови сильно впливає час, історія, її сусіди.

Багато російських учених твердили, ніби українська мова — то тільки наріччя мови російської, а польських — наріччя польської. Це чисто суб'єктивні політичні твердження, на науці не оперті. Народ чи нація постає з племен, племена з

---

* *Др. С. Смаль-Стоцький.* Розвиток поглядів, 1927, с. 52, 72, 61. Олексій Шахматов нар. 1864 р., пом. 1920 р.

родів; так само постає й мова зо своїх племінних говірок. Зрештою, термін язик-мова, наріччя, говірка — це все умовні терміни, для окреслення яких нема сталого змісту, нема й ясної межі між ними. Російська мова, скажемо, є окрема самостійна мова, але супроти своєї праслов'янської мови, з якої вона розвинулась, вона тільки наріччя. Життя й культура з бігом часу ведуть племена до об'єднання, так само й говори об'єднуються в мови. Свого часу російський проф. Будилович у Варшаві, намагаючись довести, що поляки не мають окремої мови, твердив, що язиком звемо ту мову, що налічує щонайменше 20 мільйонів народу, коли ж народу менше, то це не язик, а тільки наріччя, мова, жаргон. До цього допроваджує політичне осліплення й суб'єктивне бажання обернути мови конче в говірки іншої мови!

За новішого часу глибоко вивчаються окремі мовні явища, й творяться т. зв. ізоглоси, ізофони й т. ін., а вони ніколи не пробігають рівнобіжно в одній мові, а перетинаються й перехрещуються по різних мовах. На основі власне цього можна давати зовсім інші поділи слов'янських мов, і це певно незабаром буде зроблене. І взагалі сусідні мови сильно збігаються між собою, і їх відокремити так же трудно, як трудно відокремити окремі кольори в райдузі: колір існує, але неможливо окреслити, де він починається, а де кінчається.

Антропологія ясно й докладно довела, що расово українці, росіяни й поляки — це різні окремі народи. Так само різні в них мови, кожна сама в собі самостійна, а для досліду цього треба брати мову в цілому: в фонетиці, в формах, в складні, словнику, наголосі й т. ін.,— тоді тільки випливе перед нами кожна мова як цілість у самій собі, як мова самостійна. Початок багатьох мовних явищ треба шукати не з впливу панівної мови, а ще на прабатьківщині. Як я вже підкреслював, наші пам'ятки сягають XI-го століття, і в них уже знаходимо багато основних рис української мови. Але треба тут підкреслити, що в мовознавстві ще й сьогодні подибується неправильне тільки російське читання староукраїнських пам'яток, а це веде нас до повної наукової плутанини. Навпаки, коли старі наші пам'ятки читати так, як вони справді читалися на наших землях, тоді перед нами випливає правдива наша фонетика *.

Російські вчені тільки з політичних міркувань натягують українську мову до мови російської. А між тим глибше вивчання нашої мови показує, що вона багатьма своїми ознаками наближується скоріш до мови сербської, а не російської.

---

* Див. мою працю «Українська вимова богослужбового тексту в XVII віці». Варшава, «Елпіс», 1926 р., т. I, с. 9—32.

І це відомий факт, що українець, який не знає російської мови, легше порозуміється з сербом, аніж з росіянином. Та й расово українець ближчий до серба. І цілком можливо, що на прабатьківщині в українців було трохи інше сусідство, аніж воно тепер. У всякому разі в дунайську нашу добу ми сусідували з сербами, а не росіянами.

А вже коли українські племена закріпилися остаточно на своїх місцях, то в них ніколи жодної тяги на північ не було,— там було гірше життя, та й ліси непрохидимі. Про це правдиво пише російський учений Ростовцев: Київська Русь «по своїх попередниках одержала в спадщину всі риси, притаманні для держав, що постали на її території в класичну добу й добу переселення народів: їх військовий і комерційний характер, їх стремління наблизитись, скільки можна, до Чорного моря, їх орієнтацію на південь і схід, а не на північ і захід. Як культура скитів і сарматів, як культура готів, так само й київська цивілізація є південною цивілізацією, просякнутою східними елементами» *. При такому стані нема й мови про якусь там спільну праруську мову: мови українська й російська розвивалися окремо й самостійно, одна від одної незалежно.

Ось таким шляхом постала українська мова, і серед слов'янських мов завоювала собі окреме становище як мова самостійна. Науковий світ європейський скоріш визнав українську мову за мову самостійну, напр.: чех Палацький 1830 р., Копітар, Шлейхер, Ф. Міклошич, Шмідт, Гірт, Бодуен-де-Куртене й багато інших **. Російські вчені вперто звали українську мову наріччям російської, але багато з них також здавна пішли за правдою, й визнавали нашу мову мовою самостійною, напр.: П. Лавровський, Даль, Срезневський, Ф. Корш і ін. А року 1905-го й уся Російська Академія Наук своєю Запискою визнала українську мову за мову самостійну ***.

Вороги української мови часом твердили, ніби вона — це «видумка австро-польської інтриги» (М. Юзефович). Подібну думку ця Записка Академії Наук зве «плодом неуцтва або злобної видумки».

---

* *М. Ростовцевъ.* Еллинство и иранство на югѣ Россіи, Спб., 1918 р. Див. іще: *Проф. Готьє.* Очерк по истории материальной культуры Восточной Европы. Ленинград, 1925 р. *Б. Д. Греков.* Культура Киевской Руси.

** *А. Животко.* Чужинці про красу й багатство української мови // «Холмський Православний Народній Календар на 1944 р.». Холм, с. 80—82; *Ілько Борщак.* Європа про українську мову XVII—XVIII ст. // «Рідна Мова». 1933 р., ч. 2 і 8.

*** Див.: Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова. Спб., 1905 р., видання Академії Наук.

Література

Подаю тут тільки головніше з літератури історії нашої мови. Проф. Іван Огієнко. Історія української мови, т. І. Вступ до історії української мови. Кам'янець-Подільський, 1919 р., 88 с.; П. Житецький. Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія. Київ, 1876 р., IV+376 с.; В. Шимановскій. Очерки по исторіи русскихъ нарѣчій. Черты южнорусскаго нарѣчія въ XVI—XVII вв. Варшава, 1893 р.; И. И. Огіенко. Курсъ украинскаго языка, вид. 2. Київ, 1919 р., 325 с.; вид. 1-е 1918 р.; Проф. С. М. Кульбакинъ. Украинскій языкъ. Краткій очеркъ исторической фонетики и морфологии. Харків, 1919 р. 104 с.; І. Свєнціцкий. Нарнси з історії української мови. Львів, 1920 р., 100 с.; Проф. П. О. Бузук. Коротка історія української мови. І. Вступ і звучня. Одеса, 1924 р.,60 с.; Проф. Др. Ол. Колесса. Погляд на історію української мови. Прага, 1924 р., 43 с.: А. А. Шахматовъ. Краткій очеркъ исторіи малорусскаго (украинскаго) языка // «Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ». Спб., т. 11, 1916 р.; Акад. Ол. Шахматов — Акад. Аг. Кримський, Нариси з історії української мови. Київ, 1924 р., IV+208 с.; А. А. Шахматовъ. Очеркъ древнѣйшаго періода исторіи русскаго языка. Петр. 1915 р. // «Энциклопедія славянской филологіи», в. II; Його ж. Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій. Варшава, «Р. Ф. В.», 1894; Його ж. Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей // «Журналъ Мин. Нар. Просв.» 1899 року, кн. 4.,с. 324—384; Його ж. Курсъ исторіи русскаго языка, ч.ч. I-II-III. Спб., 1909—1911, літогр. видання, нове видання 1911—1912 р.; Його ж. Введеніе въ курсъ исторіи русскаго языка, Спб., 1916 р.; Проф. Петро Бузук; Нарис історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія. Київ, 1927 р., 96 с.; К. Німчинов. Український язык у минулому й тепер. 1925 р., 2 вид. 1926 р.; Проф. Є. Тимченко. Курс історії українського язика. Вступ і фонетика. Київ. 1927 р., 170 с.; вид. 2-е, 1930 р.; Ст. Смаль-Стоцький. Українська мова, її початки, розвиток та характеристичні прикмети // «Дзвони», Л., 1933 р.; А. А. Шахматовъ. Введеніе въ курсъ исторіи рускаго языка. Историческій процессъ образованія русскихъ нарѣчій. Петр., 1916 р.; Проф. М. К. Грунський — Доц. П. К. Ковальов. Нариси з історії української мови. Львів, 1941 р., 355 с.; Проф. Іван Огієнко. Українська літературна мова XVI-го ст. Вступ, фонетика, морфологія, складня. Варшава, 1930 р., т. I—II, 520+192 с.

II

НАШІ НАЗВИ: РУСЬ — УКРАЇНА — МАЛОРОСІЯ

Найстарша назва українського народу й його першої держави — **Русь.** Так звали ми себе довгі віки, так звали нас сусіди й чужинці. Назва ця не нашого походження,— її принесло нам одне шведське, варязьке племя, Русь, що захопило в IX ст. владу над східними слов'янами й заклало тут першу державу. Що Русь це справді були варяги, найсильнішим доказом цього є те, що й тепер західні фіни Швецію звуть Ruotsi. Крім цього, в давній Україні було чимало імен варязького походження, напр.: Рюрик, Олег, Ігор і т. ін.; може, й

Володимир (у нас українізоване), багато варязьких прізвищ згадує наш Початковий Літопис; у давнину Дніпрові пороги мали й варязьку назву поруч нашої. Додам до цього, що грек Костянтин Багрянорідний у X ст. ясно відрізняє в своїм творі русів від слов'ян.

Але багато вчених не приймають цієї варязької теорії походження слова Русь, виставляючи теорію слов'янську: слово Русь місцевого дуже давнього походження, пор. наше русий, або назву річки Рось. Варяги, прийшовши на Київщину, до полян, застали вже там Русь, і незабаром і самі стали русами, як їх звуть греки. Уже Густинський Літопис XVII в. твердить, що назва Русь походить «от рѣки, глаголемыя Рось». Були варяги й на півночі, в землі Новгородській, а проте та земля за давніх часів Руссю ніколи не звалася, а це переконлива ознака, що назва Русь пристала до варягів на Київщині. Самої Русі в скандинавських сторонах і досі не відшукано. Ось тому й Іпатіїв Літопис під 898 роком рішуче заявляє: «а словѣньскъ языкъ и рускый — одинъ» *.

Варяги скоро в нас зовсім зукраїнізувалися й перестали бути чужинцями. А сама назва Русь спершу защепилася тільки племені полян, а вже від тих вона поширилася на всю державу. Що назва одного племені передається всьому народові, всій державі, це в історії звичайне явище. Так, назва «слов'яни» була спочатку назвою тільки одного малого племені, а пізніш стала назвою всіх подібних близькомовних племен. За болгарами й уся їх держава, навіть слов'янська, була названа Болгарією.

Отож Русь — це перше назва самих полян, а потім всієї наддніпрянської держави. Назва ця панувала головно на півдні, а на півночі вона рідка й мало знана. Русь спочатку й у нас — це головно Київська земля (Ключевський I. 126); але наші племінні назви незабаром призабулися, й уся південна держава стала зватися Руссю.

Іпатіїв Літопис ясно свідчить, що на півночі росіяни відділяли себе від Русі: «Ростовці, і суждальці, і переяславці с'їхалися к Володимеру (на Клязьмі) і ріша: Князь наш убьєн, синок єго мал в Нові Городі, а братья єго в Р у с і» (ст. 404),— тут ясно виділяється Русь від північних країн.

Назва Русь з центру посунулася по всіх окраїнах і міцно там защепилася, напр., в Галичині, на Закарпатті, де вперто тримається ще й сьогодні. Князі Рюрикової династії, а також українська колонізація рано занесли назву Русь і на північ (пор. Старая Русса в Новгородщині), де вона спочатку мало

* Багато доводів проти норманської чи варязької теорії подає проф. М. Грушевський в своїй Історії, т. I, вид. 3, 1913 р.

защепилася й була чужою. За XIV—XVII віки під словом «руський» часто розуміються українці й білоруси, а в XVI—XVII віках словом білоруси часто звали українців *.

Сусіди й чужинці, напр., греки, араби й інші вже з VIII—IX віків звуть поляи або всю центральну Київську землю Руссю. Так само наші князі, пізніш князі литовські звуть себе князями руськими.

На півночі, в Московії назва Русь, Россія защепилася головно за часів Петра І (1672—1725), в чому цареві допомагали виходці з України.

Слово **Україна,** що заступило в нас Русь, відоме з давнього часу. Спершу визначало воно пограниччя, див. Іпатіїв Літопис ст. 439, 447, 490, 586; так само україною звали пограниччя поляки й росіяни. Коли українська земля, головно Київщина, стала небезпечним пограниччям з татарами, назва Україна зростає й міцніє як окреслена назва.

Іпатіїв Літопис під 1187 р. з приводу смерті князя переяславського Володимира Глібовича додає: «Плакашася по нем всі переяславці, бі бо князь добр і кріпок на раті, і мужеством кріпком показася, всякими добродітелми наполнен, о нем же Україна много постоиа». В якому саме значенні вжито тут слово Україна, трудно сказати,— може, так названо граничну Переяславську землю; але не виключено, що тут це назва й ширша — й землі Київської. Взагалі в давнину слово «україна» визначало якусь землю, староиу, край. Другу згадку про Україиу цей же Літопис подає під 1213 роком, розповідаючи, що князь Данило «прия Берестий, і Угровеск, і Верещин, і Столпє, Комов і всю Україну». Тут Україна визначає певне окреслений край.

Зазначу ще, що церковнослов'янське «пріиде в предѣлы (грецьке огіа=краї) іудейскія» Пересопницька Євангелія 1556 р. перекладає: «пришол в україни иудейския».

Ось тому нема підстав звати стародавню нашу державу конче тільки Руссю, а мову нашу тільки руською, коли вже тоді була й друга назва, Україна, що пізніш запанувала над іншими. Напр., росіяни пишуть по своїх наукових працях: Русская історія, або: Историја Россіи, зовсім відкидаючи, що аж до Петра І їх держава звичайно звалася Московією. В праці М. Грушевського «Історія України-Руси» слово Руси було безумовно недоречне й зайве, й воно викликало немале баламутство в назві нашої землі, бо за Грушевським довго робили й роблять те саме й інші.

За пізніших часів вживання слова Україна в розумінні

* Див. мою монографію: Розмежування пам'яток українських від білоруських. 1934 р.

всієї української землі стає все частішим, цебто назва малої місцевості перенеслася на всю країну, що в історії явище звичайне. За Богдана Хмельницького ця назва часта вже й по офіційних актах. Починаючи з XVII-го ст. чужинці дуже часто звуть нашу землю Україною. Так,напр., французький інженер Боплан, що 17 літ (1630—1647) прожив на нашій землі, зве її завжди Україна, а народ її українським. Так само звуть нас в віках XVII—XVIII і різні інші чужинці: посли, подорожні, купці й т. ін. Цікаво, що в Галичині та в Закарпатті часто звали Наддніпрянщину також Україна, українці, а себе звали русинами; видно, нова назва нешвидко ширилася по окраїнах нашої соборної землі. На старих мапах XVII ст. вже маємо Україна.

У наших народних піснях, особливо дуже давніх, а надто з віку XVI—XVII, часто вживається слово Україна, але звичайно як назва Землі Київської чи Землі Козацької. Напр., в Галичині співають:

Ой Морозе, Морозенку,
Ти преславний козаче,
Гей, за тобою, Морозенку,
Вся Україна плаче!

Те саме й по багатьох інших піснях, напр.:

Козаче-соколе, візьми мене з собою
На Вкраїну далеку.

Але вже з XIX-го століття, з початком нашого національного відродження, слово Україна защіплюється все міцніше й глибше, і тепер тільки деякі закарпатські українці ще вперто звуть себе карпаторусами. Зміна назви Русь на Україна не проходила в нас легко й викликала помітне баламутство (напр., спочатку стояв за вдержання слова Русь навіть М. Драгоманів).

З XIV-го ст. входить в ужиток нова назва нашого краю, **Мала Русь,** Малоросія. Постання цієї назви приписується грекам, які знали вже дві Русі, північну й південну, й стали Україну звати Малою Руссю, Mikra Rosia, цебто Русь старша, початкова, основна, давніша, бо Русь північна була для них новою. Уже Юрій II (пом. 340 р.), князь Галицько-волинський, підписувався: «З Божої ласки природжений князь усея Малия Росії» (Аркас, ст. 89). На грамоті 1335 р. він підписався: Dux totius Russiae Mynoris. У грамотах царгородських Патріархів, починаючи з 1347 р., галицько-волинське князівство часто зветься Малою Росією, в протиставлення московським землям. Така термінологія була добре знаиа греками,

бо в них були Мала й Велика Азія, Мала (на Балканах, стара) й Велика (в Італії, нова) Греція.

По 1654 р. Росія часто зве вже нас Малою Росією; трохи пізніше ця назва защіплюється за Гетьманщиною, а польське Правобережжя зветься по-давньому Україною. Звичайно, в цей час уже забулося, що слово «Мала» визначає старіша, основна, початкова, як прототип.

Отож, наша мова здавна звалася мовою руською, тепер ми її звемо українською. Назви Малоросія, малоруський, малорос теперішній українець сприймає як образливі для себе.

Північно-східні слов'яни, як казав я вище, за старих часів часом також звали себе Руссю, але це була для них чужа, не істотна, з півдня занесена назва. Тут скоро постала назва **Московія**, народ московський. Місто Москва вперше згадується в Літопису в 1147 році. І з того часу Москва все розростається, стала сильним князівським уділом, а пізніше й великим князівством. І власне коли розросталася Москва, то вона накинула свою назву всій півночі, всім тим уділам, які попідбивала під свою владу. І вже в XVI—XVII—XVIII віках чужинці: посли, подорожні, купці й ін. завжди звуть цю державу Московія, а її мешканців — московіти, але Подніпров'я вони звуть Руссю або Україною. У південних слов'ян ще з давнього часу закорінилося «москова», «московец», у турок «москов» (Пипін, Етногр., III, 306).

І тільки з Петром I помалу змінюється стара назва Московія на стару українську назву Росія, в чому допомагало Петрові його українське оточення. З XVIII ст., з часів цариці Катерини II ця назва — Россія, руський, російський, росіянин — уже сильно закріпилася й стала вседержавною.

Росіяни здавна звали українців по-різному, найчастіше русами, руськими; пізніше, в XVI—XVIII віках звали малоросіянами, черкасами («черкасішки»), а то й білорусами, а з часу Петра I звали згірдливо й хохлами,— від того чуба, що його козаки, наслідуючи давніх монахів, носили на виголеній голові. По повстанні гетьмана Мазепи 1708 р. росіяни стали звати українців мазепинцями, а українці росіян кацапами, цебто різниками (від татарсько-арабського kassab — м'ясник, різник). Поляки звичайно звали українців русинами. Часте в українській мові «москаль» визначає не тільки московця, але й військового, солдата-українця; а це свідчить, що українці впізнали росіян головно через їхніх вояків.

Доісторичну назву нашого краю Сарматія в XVII віці воскресили були турки, називаючи Юрія Хмельниченка князем сарматським. В XVII ст. нерідка була й назва Роксолянія.

В науковій російській літературі звали Україну ще юго-западний край, або край южно-русскій.

Література

Б. Барвінський. Звідки пішло ім'я Україна. Відень, 1916; Л. Цегельський. Звідки взялися і що значать назви «Русь» і «Україна». Львів, 1907 р.; В. Січинський. Назва України. Авгсбург, 1948 р.; D. Dorosenko. Die Namen Rus, Russland, Ukraine in ihrer historischen und gegenwärtigen Bedeutung // «Записки Українського Наукового Інституту в Берліні». Т. III, 1931 р.; Пр. С. Шелухин. Слово «україна» в Пересопницькій Євангелії. Див. «Науковий Збірник в 30 річницю наукової праці Проф. Д-ра Івана Огієнка». Варшава, 1937, с. 190--205; М. Грушевський. Велика, Мала і Біла Русь // «Україна», 1917 р., Київ.

ЛЕОНІД БУЛАХОВСЬКИЙ

ПИТАННЯ ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Леонід Булаховський *(1888—1961) — мовознавець, славіст, педагог.*

Закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету (1910). З 1916 р.— приват-доцент кафедри слов'янської філології Харківського університету, екстраординарний професор кафедри слов'янської філології Пермського університету (1917—1921). Працював у Харківському технологічному інституті, Всеукраїнському заочному інституті освіти, Інституті педпрофосвіти, Харківському університеті, завідував секцією слов'янських мов Харківського філіалу Інституту мовознавства АН України. З 1936 р.— доктор філологічних наук, 1939 р. обраний дійсним членом АН України. Під час евакуації до Уфи Академії наук України був заступником директора Інституту мови і літератури (1942—1944). В 1943 р. тимчасово викладав лінгвістичні дисципліни в Московському університеті.

З 1944 р.— директор Інституту мовознавства АН України, заступник академіка-секретаря відділення суспільних наук АН УРСР, завідувач кафедр української мови та слов'янської філології Київського університету, завідувач об'єднаного відділу російської мови, слов'янських мов і загального мовознавства Інституту мовознавства АН України. З 1952 р.— член президії АН України, голова Українського комітету славістів (1957—1961). Член-кореспондент АН СРСР (з 1946).

Друкується із скороченням за виданням: *Булаховський Л. А.* Вибрані праці в 5-ти т. К., 1977. Т. 2.

Автор численних досліджень з історії української та інших слов'янських мов, етимології, акцентології, загального мовознавства, стилістики тощо. Головніші з них: «Український літературний наголос» (1947), «З історичних коментарів до української мови» (1946—1952), «Введение в языкознание» (1953; 1954), «Нариси з загального мовознавства» (1955; 1959), «Питання походження української мови» (1956), «Русский литературный язык первой половины XIX века» (т. I, 1941; 1957; т. II, 1948, 1954) тощо.

Досліджував українсько-російські, українсько-білоруські мовні взаємини, акцентологічні паралелі в українській, сербохорватській, словенській, словацькій, чеській мовах, а також проблеми мовно-діалектних контактів, мови фольклору тощо. Ряд студій присвячено лінгво-текстологічному аналізу «Слова о полку Ігоревім», а також творчості Тараса Шевченка, Олександра Пушкіна, Антона Чехова, Максима Рильського... Опублікував праці про таких видатних філологів, як О. Потебня, О. Шахматов, О. Білецький, М. Грунський, Є. Тимченко та ін.

Автор багатьох підручників і посібників для середньої і вищої школи. Розробляв питання лексикографії і пунктуації, методики викладання мови.

У 1975—1983 рр. побачило світ академічне видання «Вибраних праць у п'яти томах».

Українська мова, як і всяка інша, становить, звичайно, продукт тривалого розвитку, і питання про її походження вимагає врахування і пізніших явищ, які треба відшарувати, щоб уявити собі те, чим була вона на початку свого існування, стаючи одмінною від споріднених з нею мов, і того, що початки цієї одмінності треба шукати в сивій давнині, віддаленій від нас довгим рядом століть. Ця давнина залишила нам тільки бліді відбитки своїх специфічних рис, і, навіть озброєні порівняльно-історичним методом, ми не можемо змалювати вихідного стану досліджуваної мови з тією виразністю, якої вимагає як своєї ідеальної мети думка науковця-дослідника. Разом із тим, шукання на цій ділянці не безнадійні, і не безнадійні насамперед через факт безперервності розвитку живої мови. Як відомо, мова розвивається й удосконалюється протягом усього існування народу, життя суспільства. Зрозуміло, що різні зміни в історії народу, як-от народження і ліквідація базисів і надбудов, не позначаються на мові такою мірою, щоб змінювалась її структура, щоб виникав новий словниковий склад і нова граматична будова. Цього в історії мови не буває. Звичайно, зміни в історії наро-

ду, в розвитку виробництва, культури та ін. певною мірою позначаються й на мові, насамперед на зміні її словникового складу.

Що є в розпорядженні мовознавчої науки для того, щоб дати, хоч і не вичерпну, але принаймні більш-менш задовільну відповідь на те, коли і якими саме рисами проти її сучасного стану заявила про своє існування як відокремленого цілого українська мова?

Питання про положення української мови серед інших слов'янських має і досить довгу історію, і чималу літературу. Для ряду висловлювань з приводу нього, звичайно, таких, де фігурували хоча б деякі моменти наукової аргументації, а не самі чиїсь уподобання, характерні й виразні тенденції: великодержавницькі в одних, націоналістичні в інших (типова щодо цього фігура — західноукраїнський австрійський учений С. Смаль-Стоцький), і у випадках, де є підстави визнавати певну добру волю до об'єктивності,— сказати б — деякі традиційно-компаративістські передсуди.

Представники великодержавницької тенденції, ігноруючи всю виразність мовного обличчя сучасної української мови, розглядали її просто як наріччя єдиної російської і спиралися при цьому в основному на спільні українській з російською східнослов'янські риси, що походять уже з сивої давнини. С. Смаль-Стоцький, підкреслюючи все, чим сучасна українська мова відрізняється від російської, і порівнюючи окремі, взяті ізольовано, поза цілою мовною системою, її особливості з окремими ж мовними рисами інших слов'янських мов, доходить навіть до висновку, що ближча за російську родичка української в сім'ї слов'янських мов — це мова сербська (див. про це нижче).

Більшість учених-компаративістів, і російських, і західноєвропейських, перебуваючи в полоні традиційних концепцій і прийомів порівняльної граматики індоєвропейських мов, тобто прямо виходячи з теорії так званого родовідного дерева, хоч і не визнаючи її, але практично в своїх мовних конструкціях діючи так, ніби мови в своїй історії тільки розпадались, власне обмежувалась констатацією в давньому минулому східнослов'янської єдності, протиставленої єдностям — південнослов'янській (мови болгарська з македонською, сербохорватська, словенська) і західнослов'янській (мови польська з кашубською (поморською), чеська і словацька, лужицькі, полабська), і мало цікавилась численними процесами наступного історичного часу. Констатація, в основному правильна для сивої давнини як концепція положення української мови взагалі, тобто характеристика її на протязі століть, була надто однобічна і через це, безперечно, невірна. Отже, коли

вона не раз використовувалась в інтересах великодержавництва, мовляв, українська мова — це, власне, те саме, що й російська, і літературна мова обох (а білоруської і поготів) має бути та сама, тобто російська, певна доля вини за це падає і на метод компаративістики в працях «молодограматиків», яка обмежує свою проблематику тільки найдавнішими епохами і приділяє мало уваги, якщо не ігнорує їх зовсім, процесам інтеграції, зближення мов між собою. Додати ще треба, що компаративістика в основному оперувала фактами фонетичними (звуковими ознаками) і морфологічними, цікавлячись, сказати б, мовним кістяком, і порівняно мало приділяла уваги мовному тілу — лексиці та нерозривно з лексикою зв'язаній величезній ділянці словотвору.

Для правильного уявлення, яке саме місце українська мова посідає серед слов'янських мов, треба, отже, порушити питання не в межах самої фонетики і словозміни і не тільки в аспекті найдавніших зв'язків і стосунків слов'янських мов, а підійти до нього в аспекті історичному, дивлячись на українську мову (так і на всяку мову) як на складне ціле з різними в різні часи напрямами розвитку, залежними від великого впливу історичних чинників. До того ж треба не спускати з ока й факт неабиякого значення: звичайна манера характеризувати положення однієї мови відносно другої — найбільше цікавитись тим, що́ в кожній належить до спадщини — найдавнішого стану і що́ до запозичень наступних часів, і мало враховувати або не враховувати зовсім історичної самостійної творчості певної мови, її лексичних новотворів, праці народу над збагаченням засобів передачі своєї думки і почуттів,— ховає в собі велику і небезпечну хибу: мова, ця, за висловом Маркса і Енгельса, «практична свідомість» народів, визначається в таких характеристиках як щось переважно пасивне, без творчої виразності справжнього історичного процесу.

Серед тих, хто заперечував право української мови на самостійне місце серед слов'янських і розглядав її тільки як діалект російської, був поширений аргумент на користь тієї думки, ніби її індивідуальне обличчя зумовлюють власне іншомовні домішки (в першу чергу, польські). Українська мова, справді, особливо в певних говірках, зазнала чималого іншомовного впливу, але, насамперед, у народній мові він менший, ніж звичайно гадають, надто в говірках на сході української території (на Лівобережжі) [1], а до того ж, враховуючи певною мірою роль історичних чинників, що вплива-

---

[1] Румунський і угорський вплнвн відбиті в південно-східннх говірках лнше окремими словами.

ли на українську мову, асимілюючи її іншим (щодо лексики — головно польській), не можна спускати з ока велику стійкість мови, здатність її чинити опір насильній асиміляції.

Маючи свою виразність, своє цілком певне обличчя, українська мова разом з тим у сім'ї слов'янських мов має близьких родичів.

Звукові (фонетичні) особливості української мови недвозначно свідчать, що всіма тими елементами, які належать до найдавніших рис, вона найближче зв'язана з білоруською і російською мовами. Ці найдавніші риси східнослов'янської мовної групи, що відбилися і збереглися в усіх говірках української мови протягом століть, виразно виступають при порівнянні як з групою південною, так і з західнослов'янською.

До них належать:

1. Рефлексація (відображення) звукових груп найдавнішої слов'янської мови, реконструйованих як *tj, dj*. Ці групи, як відомо, приймаються у випадках, де на їх існування вказують або інші мови, або, наприклад, самі факти відміни відповідних слів: лат. medius «середній» — *межа* з колишнього medja (пор., наприклад, болгарське *межда*, польське *miedza*), *свічка* (1-а особа однини *свічу* — пор. *світити*, основа *світи-*) — відповідний іменник звучить у російській *свеча* (але в болгарській *свешта*, у польській *świeca*, у чеській *svice* і т. ін.).

2. Так зване повноголосся — рефлексація колишніх груп *or, er, ol, el* між двома приголосними як *оро, ере, оло*. На існування груп *or, er, ol, el* і подібних указують і інші мови так званої індоєвропейської системи, і відповідні факти самої слов'янської мови, пор. лит. *barnà*; сх.-сл. *борона* при болгарському *брана*, пол. *brona*; лит. *barzdà*, нім. Bart, сх.-сл. *борода* при болг. *брада*, пол. broda; нім. Berg «гора», сх.-сл. *берег* при болг. *бряг*, пол. *brzeg*; лит. *saldùs*, укр. *солодкий* при болг. *сладък*, пол. *słodki*; лит. *pelnas*, сх.-сл. *полóн* при болг. *плен* та ін.[1]

3. Найдавніші слов'янські дифтонгічні сполучення ***telt*** і ***tьlt*** виявили спільну тенденцію до заступлення власне голосної частини переднього ряду голосними заднього ряду — ***o*** і **ъ**, внаслідок чого відповідно до давніх звучань, паралельних литовським та інослов'янським: лит. *pelnas*, ст.-сл. **плѣнъ**

---

[1] До відносної хронології цієї риси див., наприклад, *K. B u g a*, Die litauischweißrussischen Beziehungen und ihr Alter. // «Zeitschrift f. slav. Philol.», I, 1925, стор. 29; *E. S c h w a r z*, Zur Chronologie der slavischen Liquidenumstellung in den deutsch-slavischen Berührungsgebieten. // Т а м ж е. IV. 1927. С. 361—369.

із *pelnъ;* лит. *velkù* «тягну», ст.-сл. **влѣкѫ** із *velko;* лит. *vilkas* «вовк», ст.-сл. **вльkъ** із *vьlkъ*, пол. *wilk*; лит. *ilgas* «довгий» (із dilgas), ст.-сл. **дльгъ** із *dьlgъ*,— на східнослов'янському грунті виникли рос. і т. д. *полон, волоку;* **вьлкъ** > *волк* (пізніше укр. *вовк*, білор. *воўк*), **дългъ** > *долг* (укр. *довгий*, білор. *доўгі*) та ін.

4. Початкове *о* в позиції перед складом із *і*, *е* тощо відповідно до *je*, *е* в інших слов'янських мовах: сх.-сл. *озеро*, пор. серб. *језеро*, пол. *jezioro; олень*, пор. серб. *јелен*, пол. *jeleń* та ін.

5. Носові голосні *(ǫ, ę)*, означувані в старослов'янських пам'ятках літерами **ѫ, ѧ** (так званими юсами), за доби східнослов'янської спільності змінились відповідно в *и(у)* і *'а(я)* — *а* з пом'якшенням попереднього приголосного: ст.-сл. **сѫдъ, дѫбъ, гѫба** в усіх східнослов'янських мовах відповідають: *суд, дуб, губа;* ст.-сл. **мѧсо, пѧть, сѧдѫ** — рос. *мясо*, укр. *м'ясо*, білор. *мяса*; рос. *пять*, укр. *п'ять*, білор. *пяць*; *сяду*[1].

Примітка. Досі не вдалося, хоч такі спроби й робилися, вкласти в рамки фонетичного закону факти, що стосуються східнослов'янських відповідностей голосному *ѣ* перед приголосними *м* і *н* у вигляді *'а(я)*, але ці факти, як би не тлумачити їх постання[2], становлять все ж таки деякою мірою характеристичну рису східнослов'янської групи: *прямо, прямий:* ст.-сл. **Прѣмъ,** чес. *přímo*, *přímý (з prēm-);* суфікс прикметників *-ян-ий*: *рум'яний* (рос. *румяный*, білор. *румяны*, але й *румены*), *глиняний* (рос. *глиняный*, білор. *гліняны*), *костяний* (рос. *костяной*, білор. *касьцяны*) та ін.: ст.-сл **роумѣнъ, глинѣнъ** і под.; суфікс іменників *-ян-ин*: *островитянин, дворянин, египтянин* та ін.: ст.-сл. **галилѣане, самарѣне, солоунѣнинъ** і под. Під їх впливом і *полоняник* (із *полонен-икъ*).

---

[1] Для встановлення часу заступлення голосного *ǫ* звуком *и(у)*, а *ę* — *'а(я)* на східнослов'янському грунті важать такі дані. На початку IX ст. східні слов'яни угрів ще називали ǫgr-ами (з носовим звуком цю назву зустрічаємо в гр. οὔγγαροι, οὔγγροι, тобто ungar-, ungr-, в середньовічних лат. ungari, hungari, в нім. Ungarn).

На середину X ст., як свідчать назви дніпровських порогів у творі візантійського царя Костянтина Багрянородного «Περιετνων» (Про народи, або, як частіше його називають, «Про управління державою»), Νεασητ —*Неясыть* (**неѧсыть**), Βερούτζη — *Вьручи* (Вьржшти), носові вже були заступлені чистими голосними (докладніше див.: *А. И. Соболевский.* Лекции по истории русского языка. С. 20).

[2] Вважаємо їх явищами аналогійного походження, але дуже давніми й тому аж ніяк не байдужими для порушеного питання. *Прямо* виникло із *prēmo*, мабуть, під впливом кореня *prav-*. Шлях такого ж уподібнення досить виразно розпізнається ще в сербській мові, де поряд із фонетичними формами *према, спрема* існують і контаміновані *прам, прама, спрам, спрама* (пор. *право* «recht; recte»). Паралельно східнослов'янському суфіксу із значенням матеріальних прикметників *-ян-* спостерігаємо *'а* так само в обох лужицьких мовах; у них, як і в східнослов'янських, внаслідок, мабуть, узагальнення *-an-* із слів, де цьому суфіксу передували *j* або шиплячі приголосні. Mutatis mutandis той самий момент діяв і відносно східнослов'янського *-ян (ин)*.

Докази фонетичності переходу ẽm>'am, що наводились у лінгвістичній літературі, як-от *грянути, помянуть (пом'янути)*, абсолютно непереконливі. Щодо *грянути* немає надійних підстав його **я('а)** виводити з **ѣ**, а не з **ę**: в значенні «гримнути» слово пов'язане з *грьм-*, тобто з групою з носовим звуком, у значенні «надійти» і споріднених — із **грѧсти, грѧдѫ** — напевне, саме з **ę**. В *пом'янути* **я** сходить на споконвічне **ę**, пор. найдавніше сл. pamẽtь: ст.-сл. **Помѧнѫти** (ст.-сл. **мѣнити** є утворенням іншого типу). Щодо рос. *застрять*, укр. *застрягти*, білор. (діал.) *застряць*, то проти припущення зв'язку цього слова із *strě-*, нічим надійно не підтвердженого, свідчить надійна етимологія К. К. Буги (Kalba ir senove, Kaunas, 1922, стор. 287), прийнята й Р. Траутманом у «Baltisch-slavisches Wörterbuch» (1923, стор. 290): лит. stringù: strîgti «застрягати» (латис. strîegu, strigt «зав'язую, зав'язати»); отже, **я** в цьому слові сходить, імовірно, на споконвічне **ę** системи теперішнього часу.

Проти припущення фонетичності переходу на східнослов'янському ґрунті ĕn>ęn виразно промовляють слова: *мѣна, пѣна, сѣно* і под.[1]

6. Про належність української мови до східнослов'янської групи свідчать і такі важливі рефлекси, як заміна колишніх слов'янських голосних **ъ** і **ь** там, де вони не відпали або не випали, відповідно голосними **о** і **е**: *мох, сон, пень, день* (ст.-сл. **мъхъ, сънъ, пьнь, дьнь**). Це явище пізніше за згадані вище, його можна простежити за пам'ятками мови ще в XII ст., і це свідчить про той важливий факт, що навіть у XII ст. розрив між східнослов'янськими говірками не був ще такий великий, як у пізніші часи, і звукові явища, що виникли спочатку лише в певних пунктах східнослов'янської території, могли далі порівняно вільно поширюватись на всю цю територію.

Як і інші мови східнослов'янської групи, українська мова в ряді своїх фонетичних особливостей збігається з південнослов'янськими і відрізняється від західнослов'янських,— свідчення про дуже давні мовні зв'язки тих племен, з яких утворилися східнослов'янські, з тими, які пізніше стали південнослов'янськими, в час ще до того, як східнослов'янська група набула своїх окремих рис.

Імовірно, що проти фонетичних рис схожості з південнослов'янськими мовами те, що зближує східнослов'янські з західнослов'янськими (в цьому відношенні серйозне значення

[1] До питання заслуговують на увагу також матеріал і міркування О. Брюкнера (A. Brückner) у статті «A und u -Dubletten im Slavischen» // «Zeitschr. f. slav. Phil.». VIII. 3—4. 1931. С. 439

має, власне, тільки рефлексація початкових ***ort, olt*** — див. нижче), становить наслідок пізнішого зближення, викликаного подіями другої половини VI ст. (див. нижче) [1].

Не робимо застережень щодо спеціальних випадків відхилень і щодо явищ на межах між окремими слов'янськими мовами і їх групами (відсутність у сучасній болгарській мові пом'якшення губних; ***tl, dl*** у західних говірках словенської; muse, sose тощо в словацькій та ін.). Переважна більшість відповідних фактів порівняно легко дістає задовільне пояснення: укр. *бидло, квітка,* мабуть, запозичення з польської [2], рос. *для, метла, седло* мають **тл, дл** внаслідок пізнішого випадіння **ь** між **т, д** і **л,** та ін.

Про закінчення ***-мо*** в 1-й особі множини, яким саме українська мова зближується з сербохорватською, див. нижче.

Із західнослов'янськими мовами східнослов'янські зближуються в таких основних рисах:

Початкові сполучення ***ort, olt*** при циркумфлексовій (спадній довгісній) інтонації найдавнішої слов'янської мови відбились в обох групах мов як ***ro (ро), lo (ло)*** при ***ra (ра), la (ла)*** в південних: укр. *робота, парубок* із *паробок* [3], чес. robota, пол. robota (болг. *работа,* серб. *работа*), пор. нім. Arbeit; рос. і білор. *лодка,* чес. lod' «корабель», lod'ka, пол. łódź łódka (ст.-сл. **ладии**), серб. лађа.

---

[1] Основні фонетичні і морфологічні риси близькості східнослов'янських мов з іншими слов'янськими і розходження з певною частиною південних або західних такі:

З південнослов'янськими східнослов'янські мови зближуються в фонетиці наявністю виразних рис заступлення давніх (найдавніших слов'янських) груп ***tl, dl*** > **l**: укр. *мило, сало, шило,* рос. *мыло, сало, шило,* болг. *сало, шило,* серб. *мило, сало, шило* (пор. чес. mýdlo, sádlo тощо).

Губні + **j** перетворились у середині слова на пом'якшені губні: сх.-сл. *земля:* ст.-сл. **землга**, серб. *земља* тощо: чес. zeme, пол. ziemia і т. д.

*** Ku, * gu** в позиції перед ***ě*** з ***oį, aį*** рефлексуються як cu̯, dzu̯: рос. *цвет,* укр. *цвіт,* білор. *цвяток,* ст.-сл. **цвѣтъ**, болг. *цвят,* серб. *цвет (цвијет):* пол. kwiat, чес. kvet і т. д.: kuoi̯t-; рос. *звезда,* укр. *звізда* (заст.), білор. (діал.) *звязда,* ст.-сл. **ѕвѣзда**, болг. *звезда,* серб. *звезда (звијезда):* чес. hvězda, пол. gwiazda і т. д.: gu̯oi̯zd-.

Ch перед рефлексами ***oį, aį*** виступає як s: укр. дав.-місц. відмінок одн. *мусі, сосі,* білор. *мусе, сасе:* ст.-сл. **моусѣ, сосѣ**, серб. *муси, соси.*

Продуктом «третьої палаталізації» s (s в позиції за голосним переднього ряду не перед складом із ***ъ, у, ў***) є м'яке **s**, а не **š**, як у західнослов'янських мовах: ˉvьša: рос., укр. *вся (уся),* білор. *ўся,* рос. *все,* білор. *ўсе,* укр. *все (усе):* болг. *вс-ичкия, вс-ичко,* серб. *сва* (із *сва*), *све* (із *все*).

[2] Так, проте, думають не всі. О. О. Шахматов, наприклад, припускав для цього слова вплив дієслова **квѣтнжти** *«цвісти»* (Очерк древнейшего периода..., § 187). Непевно висловлюється А. Вайян (Grammaire comparée des langues slaves, I, 1950, § 20).

[3] Рос. *работа* — церковнослов'янизована форма під впливом акаючої вимови.

У відміні типу *земля* (із zemja) родовий однини та називний — знахідний множини мають у східно- та західнослов'янських мовах закінчення **ѣ** *(ě)* при *'ę (ę)* з пом'якшенням попереднього приголосного) в південних: д.-рус. *землѣ*, ст.-пол. z ziemie і под.: ст.-сл. **ѕемлѧ**.

Ця ж відмінність існує й щодо *jo(je)*-основ у знахідному відмінку множини: д.-рус. *конѣ*, ст.-пол. *meze, strzelce:* ст.-сл. **конѧ** тощо.

У чоловічій відміні колишніх **о**-основ, за свідченням східнослов'янських пам'яток, у формі орудного відмінка однини узагальнилось під впливом колишніх **ъ**-основ перед закінченням **-мь, ъ** замість *о* (відповідно *ь* замість **е**): *братъмь, молотъмь*.

Принципово те саме виявляють і західнослов'янські мови, де в цій формі виступає *е* як рефлекс **ъ** чес. bratrem, mlatem, пол. bratem, młotem тощо.

Давньоруське закінчення форм називного відмінка однини чол. роду дієприкметника теперішнього часу *-а* збігається із закінченням у західнослов'янських мовах і відрізняється від *-ы,* засвідченого старослов'янською: *неса,* чес. *nesa:* **несы** [1].

Не заглиблюючись у питання, коли саме виникли ті, переважно фонетичні, риси, що більш-менш виразно відрізнили східнослов'янські діалекти від споріднених їм південно- і західнослов'янських, можна, проте, зауважити на підставі досить певних даних, що найтиповіші з них, як-от повноголосся, велярнзація голосних у групах *telt, tьlt,* заступлення носових голосних відповідно звуками *и (у)* і *'а (я), tj>ч (č), dj>ж(ž),* становлять риси, які треба відносити до часу, безперечно ранішого за створення Київської держави. При всій феодальній роздробленості Володимирової держави, її «клаптевості», тільки на короткий час переможеної силою зброї, і міцної в своїй потенції спорідненості племен — кістяка «імперії Рюриковичів»,— ще й у XII ст., як свідчить аналіз саме мовних фактів, східні слов'яни політично не становили такого єдиного державного тіла, яким вони тимчасово стали при великому князі Володимирі Святославичі. Інтеграційні тенденції, протилежні тому, що спостерігалось на поверхні політичного життя з його князівськими і боярсько-дружинницькими намаганнями, сварами і війнами і боротьбою за свої привілеї станів певних міст і лише слабими виявами

---

[1] Імовірно, що старопольські форми типу rzeka не становлять запозичень з чеської мови і можуть, отже, бути свідченням про це закінчення як взагалі західнослов'янське. До питания див.: *А. И. Соболевский.* Мелкие заметки по морфологии // «Русский филол. вестник». LXIV. 1910. С. 166—167; *J. Łos.* Gramatyka polska. III. 1927. § 548.

інтересів поневолених народних мас, переважали над тенденціями до розриву, до розпаду існуючої, хоч і відносної єдності. Процеси консолідації, зміцнення зв'язків між землями, стирання мовних і, що натурально припустити як паралельний процес, багатьох відмінностей побутових діяли в цей час ще досить міцно всупереч чинникам, якими зумовлювалась політична історія східнослов'янських племен, об'єднуваних незаперечною свідомістю мовної близькості, але роз'єднуваних суперечностями панівного феодального ладу. Мовні риси, які виникали в одній частині величезної території, за порівняно короткий час ставали здобутком інших частин її з тією самою в основі мовою, і те, що сформувалось як мова племен східнослов'янського типу, в X—XII ст. виявило більше рис зближення, певного мовного обличчя, ніж розходження — нових відмінностей [1]. До таких рис слід насамперед зарахувати повноголосся, рефлекси колишніх носових голосних і заступлення зредукованих (глухих) як *о* і *е*. Звичайно, інтеграційні процеси, про які йдеться, не були безперебійними, і не всі вони протікали без виявлення певних тенденцій протилежного характеру. Досить сказати, що найважливіша риса східнослов'янського зближення, яку тільки що згадано, рефлексація зредукованих голосних у закритих складах, однакова, якщо не говорити про порівняно незначні деталі, але доля *ъ* і *ь* в усіх говірках східнослов'янської території стала разом із тим приводом для появи найхарактеристичнішої специфічно української (історично південноруської) фонетичної особливості: відпадіння і випадіння зредукованих голосних викликало на південноруському грунті подовження голосних *о* і *е* у відповідних складах, а пізніше — якісні зміни цих звуків, відмінні в різних говірках і притому дуже специфічні, в певних особливостях без будь-яких точних паралелей в інших мовах, слов'янських і неслов'янських.

Далеко спірніше те, що наводиться як морфологічні ознаки колишньої східнослов'янської спільності. Дозволимо собі з даного питання обмежитись короткими критич-

[1] Т. Лер-Сплавінський, який, на нашу думку, як і О. О. Шахматов, занадто піддається спокусі відносити до найдавнішого часу фонетичні риси, що можуть бути і результатом пізнішої конвергенції (паралельного збігу), разом із тим принципіально вірно констатує, що існування давніх діалектних відмінностей, «проте, не послаблювало мовного зв'язку (spójni), що об'єднував усі руські наріччя в одну цілість. За цей зв'язок красномовно свідчать численні і виразні риси фонетичні (та інші), належні всій мовній руській просторові і не виявлювані в такій сукупності ніде в слов'янстві, крім Русі. Із цих рис досить згадати розвиток сполучень tj > č, dj > ž, r, r', l, l' > or, er, ol, ȩ > о і т. д.» (Сб. статей в честь акад. А. И. Соболевського. С. 376).

ними зауваженнями лише до рис, зазначених О. О. Шахматовим [1].

1. «В орудні́м однини кінцівку *-омь* в іменнях чол. роду з первісним пнем на *-о-* виперла кінцівка *-ъмь,* запозичена з іменнів з первісним пнем на *-у-:* д.-руське *городъмь, братъмь,* укр. *городом, братом* (з *о,* яке пішло з *ъ*)».

Імовірно, що цей характеристичний аналогійний вплив **ъ(и)-** основ на *о*-основи в орудному відмінку однини східні слов'янські мови здійснили в контакті із західними слов'янськими (див. вище).

Форми типу *-ъмь* замість *-омь,* до того не тільки чоловічого роду, а й середнього, становлять виразну особливість східнослов'янських мов проти південнослов'янських з самих початків східнослов'янського письменства: *вълкъмь, мостъмь, селъмь, сѣнъмь* та ін.

Свідчення пам'яток стоїть у згоді з тим, на що вказують дані української мови і діалектів російської в порівняльно-історичному аспекті. Так, українське **о** в формах, як-от: *вовком, мостом, селом, сіном,* фонетично справді не може сходити на колишнє **о,** бо в такому разі відповідні форми мали б звучати з *і,* а не з *о* за відомим законом українських закритих складів, а російські говірки, в яких фонетично по-різному відбились колишні *о* і *ъ*, виразно свідчать, що вже за часу переходу *ъ* в *о* в закритих складах відповідним формам властивим був саме звук *ъ*, а не *о,* пор. у лекинській говірці кол. Єгор'євського повіту Рязанської губернії, описаній О. О. Шахматовим в «Изв. Отд. русск. языка и словесности» (т. XVIII, кн. 4, 1914): *кругом, кулаком, платком,* але *урωк, паклωн, гатωф* (=*готов*), *галωф* (род. мн. *голов*) і под. (ω — звук, середній між *у* і *о*).

У західнослов'янських мовах, як зазначено вище, так само відмінно від південнослов'янських мов [2], форми орудного відмінка однини твердої відміни чоловічого та середнього роду виступають саме з рефлексом колишнього **ъ**, тобто в згоді з фонетикою західнослов'янських мов — з **е,** пор. чес. vlkem, mostem, пол. panem, mostem, чес. selem, senem, пол. siolem, sianem та ін. [3].

---

[1] Акад. *О. Шахматов* і акад. *А. Кримський.* Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI- XVIII вв., К., 1924. С. 22 -23.

[2] Окремі відхилення, наприклад, вже в старослов'янській мові (пор. хоча б *W. Vondrák.* Vergleichende slavische Grammatik. II. 1928. С. 11) з тим самим напрямом аналогії не міняють суті загальної констатації.

[3] Щодо словацьких форм на *-om*, то вони становлять окреме питання. Можливо, що в них *о* є рефлекс не *о*, а колишнього *ъ*. Пор. *W. Vondrák,* зазнач. праця. С. 13.

2. «Кінцівку 3-ї особи однини та множини ***-тъ*** виперла кінцівка ***-ть*** (у спільнослов'янській прамові відомі обидві кінцівки): д.-руське *несеть, ходить,* укр. *шумить, просить,* півд.-великор. *несеть».* За цілком виразним свідченням давньоруських пам'яток, дійсно, давньоруська мова знала тільки закінчення ***-ть,*** отже, північноросійське **-т** становить пізніший факт. Проте значення спільносхіднослов'янського ***-ть*** [1] для припущення його як ознаки саме руської спільності до деякої міри послаблюється насамперед тим, що це ***-ть*** є, мабуть, тільки пряме продовження попереднього стану — все індоєвропейського ***-ti*** [2], по-друге, тим, що це закінчення не було, слід гадати, чуже також і старослов'янській мові і відоме з її пам'яток (див., наприклад, **вѣсть, ѥсть, дасть** та ін. у Савиній книзі — випадки майже виключно атематичного класу дієслів).

3. «Кінцівку **ы** [3] в дієприкметниках тепер. часу виперла кінцівка **а:** давньоруські, південні і північні *крада, дада, пека, река,* сьогочасні укр. *мога, куди-змога,* великорус. *как мога».* Риса ця справді характеристична і виразно засвідчена староруськими пам'ятками, але, по-перше, немає переконливих даних, щоб визнати, ніби вона «виперла» кінцівку ***ы,*** тобто що остання існувала як рефлекс кінцевого ***ōn (ōnts)*** не паралельно з нею ***(а*** з ***ō),*** а раніше її, по-друге, довідність закінчення **-а** в цій формі в питанні про східнослов'янську єдність послаблюється тим, що воно є характеристичною рисою і для чеської (пор. і ст.-пол. rzeka).

Майже цілком довільно до спільних східнослов'янських морфологічних явищ О. О. Шахматов зараховує те, ніби «кінцівку 1-ї особи однини тепер. часу ***-амь*** виперла кінцівка ***-аю:*** укр. *знаю, граю, маю».* Хоча переважна більшість слов'янських мов у цій категорії дієслів дійсно має закінчення ***-м (-m),*** його поява тут легко пояснюється пізнішим поширенням на інші класи, у першу чергу — на клас ***-аіе-*** після стягнення цих голосних у довге ***-а-,*** закінчення атематичного класу. Східнослов'янське ***-аю*** (з **-аѭ**) не новотвір (останнє припущення вимагало б складних і малоймовірних гіпотез), а пряме продовження спільнослов'янської давнини, точно відбитої щодо цього також у староболгарській (старослов'янській) мові. Окремий випадок становлять лише рос. *имею,* укр. *маю* і т. д. замість давнього «имамь», але він не дає права на ширше припущення.

Невелике значення мають аргументи — посилання на «за-

[1] Імовірно, як закінчення тільки певних класів дієслів,— безсумнівно, класу ***-i-*** та атематичного.

[2] Навпаки, старослов'янське закінчення ***-ть*** є давнім новотвором.

[3] О. О. Шахматов цю рису зазначає як 7.

непад допоміжного дієслова *ѥсмь* у значінню зв'язки, між іншим і в утворенню минулого часу: д.-руське *велъ* замість *велъ ѥсмь, велъ ѥси, велъ ѥсть»*; на те, що «форми сильного аориста випиралися формами зложеного сигматичного аориста: *ведъ, несъ* замінилися д.-руськими *ведохъ, несохъ»*; на те, що «у зложеній одміні прикметників кінцівки ***-аго*** (з ***-аѥго***), ***-уму*** (з ***-уѥму***) випиралися кінцівками ***-ого, -ому,*** запозиченими з займенникової відміни: *нового, новому* при д.-сл. *новаго (новааго), новоумоу (новоуоумоу)»*. В усіх таких випадках залишається ймовірною можливість паралельного (незалежного) розвитку в тому самому напрямі.

Із явищ с л о в о т в о р у О. О. Шахматов зазначив як спільну східнослов'янським мовам «заміну многократних на ***-ати*** новотворами на ***-ывати, -ивати*** з незвичним для спільнослов'янської прамови наголосом на пні (пор. сербське утворення на ***-ивáти,*** а звідсіля згодом ***-ѝвати:*** *запитѝвати*), замість ***-ывати, -ивати,*** у малоруській мові пізніше ***-увати, -ювати:*** *засипувати, засиджувати, заряджувати, зарізувати, запрошувати, записувати,* пор. великор. *засиживать, записывать»*.

Крім О. О. Шахматова, на позиції визнання стародавності форм на ***-ива-*** (рос. ***-ыва-***), ***-іва-*** (рос. ***-ива-***) стояв ще, наприклад, П. Г. Житецький (Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке, стор. 111). Цей погляд поділяє і сучасний автор праці про український вид. І. І. Ковалик (див. його статтю в збірнику «Вопросы славянского языкознания», кн. 2, Львів, 1949, стор. 215). Вважаємо, проте, що історичний матеріал, на який спирався Житецький, ненадійний: не кажучи вже про випадки, які він і сам зазначає як «староруські» взагалі (*утьрпывати* в Житії Бориса і Гліба XII ст.— форма, що, імовірно, походить від переписувача північноруса; *посуживати* в грамоті полоцького князя Ізяслава, близько 1265 р., можливо, старий «білорусизм»), нечисленні приклади типу *потверживаѥмъ* в грамоті подільського князя Олександра Коріатовича (1375 р.) та пізніші подібні можуть бути формами, занесеними з західноруської канцелярської мови. Але навіть у них проти відповідних східноруських звертає на себе увагу відсутність випадків заміни ***о*** > ***а*** в корені.

Факти, про які йдеться, складніші, ніж можна гадати на підставі самих наведених зауважень Житецького і Шахматова, і дивитись на ці факти треба інакше. Не зачіпаючи зараз питання про зв'язок відповідних російських форм з формами на ***-ати*** (цей зв'язок дійсно існує, як свідчить заміна **о** на **а** в російських формах на ***-ыва-, -ива-***), щодо українських слід згадати про таке. Ми не маємо певних підстав вважати, ніби

тип російських видових утворень на *-ыва-, -ива-* давніший за українські *-ова-* : *-у-*: паралельні, наприклад, польські pisywać, czytywać, pokazywać, popłakiwać сходять на попередні pisować, czytować тощо і вважаються утвореними під впливом być: bywać, umyć: umywać і под.[1].У самій російській мові є ознаки походження *-ыва-* з колишнього *-ова-* — літературна вимова *отталкивать, запугивать, вспыхивать* (при закінченні кореня на велярні приголосні *г, к, х*) з *ъ* (зредукованим голосним), тобто із колишнього *о* (хоч, ізольовано взятий, цей факт можна було б розглядати також як пізніший новотвір). Старослов'янська мова знає майже виключно тип на *-овати*, до того як тип, що й у ній самій можна розглядати як порівняно пізній (діалектний: у Супрасльському рукописі) [2].

Форми на *-ыва-* в «паннонських» пам'ятках зустрічаються як дуже рідкі (поодинокі) новотвори, і їх кількість збільшується лише в пам'ятках східнослов'янського ізводу, а ще пізніше також сербського [3]. Сербська мова в даному відношенні частково наблизилась до тенденцій, повніше здійснених російською і польською мовами. Отже, сукупність цих даних далеко більше промовляє за те, що українська мова в принципі продовжує в цій видовій ознаці спадщину спільнослов'янської доби, ніж за те, що вона заступила гіпотетичний східнослов'янський новотвір.

Незалежно від тих або інших незгод з О. О. Шахматовим з приводу ваги окремих із зазначених ним рис східнослов'янської фонетики і морфології в питанні про колишню староруську єдність, треба визнати, що його загальні зауваження, подані далі (с. 23—24), в основному справедливі, і з ними слід погодитись. «Помилкою було б гадати,— говорить він,— що тії звукові з'явища, які ми вище навели, могли розвитися окремо в малоруській й окремо в двох інших руських мовах. В користь такої гадки наводяться ось які міркування: значна частина показаних з'явищ не чужа й іншим слов'янським мовам... Не підлягає сумніву, що споріднені мови, які пішли од одного спільного родоначальника, можуть незалежно одна від одної приходити до однакових наслідків у царині звукових значень. Але як порівняти малоруську мову з іншими руськими мовами, то перед дослідником розкривається не випадкова подібність між ними, подібність не в поодиноких з'явищах, а мови ці цілком збігаються геть в усій звуковій системі в найдавніших стадіях свого розвитку. Ми перелічили одина-

---

[1] H. Ułaszyn, Słowotwórstwo (у кн.: *T. Benni* та ін. Gramatyka jezyka polskiego. Kraków. 1923. C. 240); *W. Vondrák*. Vergleichende slavische Grammatik. II. C 211.

[2] Пор. *A. Vaillant*, Manuel du vieux slave, § 241.

[3] Там же. С. 319.

дцять категорій таких звукових змін: із них повнозвучність, переміна **ы** та **el** на **ъл, ол,** зміна сполучень **ьр, ър, ьl, ъl** з дуже короткими **ь, ъ** і довгими **р, л** на сполучення **ьр, ър** з короткими **ь, ъ** і короткими **р, л,** переміна початкового **je** на **о** при показаних вище умовах, переміна споконвічного **dj** на **ж** — це такі з'явища, яких цілком не знають інші слов'янські мови. Зазначимо, опріч того, що всі оті інші слов'янські мови об'єднуються в двох великих групах — південнослов'янській і західнослов'янській. Є декілька таких звукових познак, що через них необхідно визнати, наприклад, сербську й болгарську мову за мови південнослов'янські, а чеську й польську — за західнослов'янські. Отих звукових познак немає в руських мовах; природна річ уже з цього вивести, що руські мови треба противуставляти іншим слов'янським мовам; само собою виринає уявлення про східнослов'янську групу, яка обіймала руські мови. Але як ми візьмемо на увагу й те, що групу цю характеризують не самісінькі негативні познаки, але теж і позитивні, не самісінький брак таких з'явищ, які визначають інші групи слов'янських мов, але теж і наявність спільних з'явищ, чужих і для спільнослов'янської прамови, і для інших слов'янських мов, то ми муситимемо визнати окреме існування східнослов'янської групи, або — а це визнача те саме — визнати існування спільноруської прамови...».

Менш за фонетичні та граматичні виразними є риси, що можуть бути зазначені як спеціально східнослов'янські,-- також у л е к с и ц і цих мов.

Не кажучи вже про основний словниковий фонд і спільні слов'янські запозичення з інших мов, можемо зазначити порівняно мало такого, що є характеристичним саме для східнослов'янських мов і не може бути вказане в інших слов'янських — південних або західних. Звичайно, при такому твердженні не йдеться про слова, які створено через застосування виразно продуктивних морфологічних елементів і які таким чином можуть набувати наближеного вигляду, більшого саме на грунті східнослов'янських мов завдяки більшій близькості їх словотворчої системи. Здатність лексики до поширення робить цілком імовірним припущення, що в цьому відношенні окремі слов'янські мовні групи не становили одна відносно одної чітко відмежованих (замкнених) цілостей і слова могли досить вільно переходити від одного племені до іншого (від однієї народності до другої). Проте і в цій ділянці мови можна констатувати, при всій хисткості відповідного матеріалу, дещо більш-менш примітне. Так, тільки східнослов'янським мовам належать характеристичні слова — числівники *сорок, дев'яносто,* дієслова *гуляти* (рос. *гулять,* білор. *гуляць*), *шугати* (рос. діал., але досить поширене і на півночі *шугать*

«лякати, полохати, полошити», білор. *шугаць* «кидати з шумом»), *щуптати* (тепер тільки діал. «дотрагиваться, касаться» — словник Грінченка), рос. *щупать,* білор. *шчупаць* (курей), прикметники *дешевий* (рос. *дешёвый,* білор. *дзяшовы*), *хороший* (рос. *хороший,* білор. *харошы*), різнорідні іменники: *сім'я* (рос. *семья,* білор. *сем'я,* д.-рус. *сѣмия* «челядь, рабы»), *штаны* (рос. *штаны,* білор. *штаны*), *ківш* (рос. *ковш,* білор. *коўш*), *шовк* (рос. *шёлк,* білор. *шоўк*), *коромисло* (рос. *коромысло,* білор. *каромысел, каромисел,* ст.-рус. (смол.) 1505 р. *коромыслъ*), *собака* (рос. *собака* тільки жіночого роду, білор. *сабака* чоловічого роду), *туман, кишіти* (останнє з незвичайним сполученням **шѣ** досі задовільно не поясненим: *-šē-* мало б фонетично перетворитись на *-š'ā->-ša-*). Але в більшості випадків навіть те із словника східнослов'янських мов, що відрізняє їх від мов інших слов'янських груп, звичайно констатується при цьому в тій або іншій мовній групі або мові.

Не можна щодо цієї групи фактів оминути й того, що принаймні окремі з них можуть бути не здавна спільними, а результатом пізнішого переймання. Серед згаданих слів чимало речово-побутових (*коромисло, штани* і под.), мовного матеріалу, що порівняно легко пересувається, до того за досить виразними ознаками — запозичень з якихось вже тепер невідомих або маловідомих мов. Повчальне в цьому відношенні, наприклад, слово *хазяїн.* Це слово тільки східнослов'янське: рос. *хозяин,* білор. *хаджаін, хадзяін, хазяй.* На нього звичайно дивляться (пор. *E. B e r n e k e r.* Slav. etym. Wörterbuch. I. C. 400) як запозичення через якусь із тюркських мов з перс. xōja «пан, майстер», і це, мабуть, вірно. Зовнішньо це слово ніби можна розглядати як «східнослов'янізм», проте при уважнішому аналізі воно виступає скоріше як властивість однієї мови, найімовірніше, саме великоруської, що його передала іншим. У пам'ятках давньоруської мови його немає (крім співзвучних і близьких за смислом *хозя, ходжа, ходчя,* вживаних щодо східних народів). В українській літературній мові ненаголошене ***а*** звертає на себе увагу як імовірна ознака запозичення слова з південноруських говірок. Підозріла для споконвічності слова строкатість його зовнішнього обличчя в білоруській, навіть коли погодитись, що, наприклад, *хадзяін* справді дістало своє **дз,** як думає Є. Ф. Карський (Русская диалектология. 1924. С. 99), від *хадзіць* «ходити».

Проте зазначимо, що список спільних для східнослов'янських мов лексем, що його подав Т. Лер-Сплавінський у своїй цінній статті «Stosunki pokrewieństwa jezyków ruskich» («Roczn. slaw.», 1921, IX, 1, стор. 37—39), видається нам

складеним трохи поверхово, без належного урахування, що саме треба або можна віднести до найдавнішого часу східнослов'янської спільності і що, іноді явно, становить результат пізніших відносин між східнослов'янськими мовами. В ряді випадків Лер-Сплавінським не враховується територія поширення, «географія» певних слів, які він зазначає як великоруські, і через це в його список потрапляє матеріал досить пізній, мало придатний для серйозних висновків про генетичні зв'язки між мовами, а іноді не враховується навіть інтенсивність пізнішого спілкування (див., наприклад, афективні, легко запозичувані від говірки говіркою і неглибоко засвоювані, випадкові лексичні елементи).

Лише, власне, в історичному аспекті сприймається тепер, після нищівних ударів, яких вона зазнала під час лінгвістичної дискусії 1950 р., концепція походження слов'янських мов взагалі, східнослов'янських зокрема, яку репрезентував М. Я. Марр і його послідовники. Навіть лишаючи осторонь просто-таки дивовижні речі, що писалися з приводу походження української мови самим Марром (пор. хоча б його чудернацький твір, присвячений саме українській мові, «Яфетические зори на украинском хуторе (Бабушкины сказки о Свинье Красном Солнышке)».— «Уч. зап. Ин-та этн. и нац. культур народов Востока». І. 1930), і вже не таке дивовижне, але з фахового погляду (етимології і т. ін.) цілком гідне «школи», з якої вони вийшли, в писаннях його учнів, — ми не можемо знайти в творах марристів, присвячених питанням генезису слов'янських мов і спеціально східнослов'янських, нічого гідного уваги хоча б в аспекті корисної критики звичайного розуміння чи, вірніше, розумінь процесів постання окремих слов'янських мов. Утім повчальна в цьому відношенні праця одного з вірних Маррові в минулому професора Ф. П. Філіна. Серед інших марристів з інтересом до східнослов'янських мов його вигідно виділяла, насамперед, безперечна наявність фахових знань — знайомство з матеріалом історичним і діалектним, переважно з російської мови і, подруге, намагання щось серйозно вивчати, шукаючи обґрунтування тих або інших положень у здобуваних фактах. І цікаво, хоч і сумно, було спостерігати, як безпорадно стояв він перед певними в своїй виразності фактами, що на кожному кроці заперечували ворожу їм концепцію самих схрещень генетично не пов'язаних між собою мов, не кажучи вже про фантастику «сал-бер-йон-рош»-изму, яку розгубленому дослідникові, що не мав мужності її заперечувати, доводилось припускати, відносячи до часу, де «всі коти сірі», до сивої, навіть у своїх контурах вже нерозрізнимої давнини. У виданому Інститутом мовознавства Академії наук СРСР збір-

нику статей «Против вульгаризации и извращения марксизма в языкознании» (ч. I. М., 1951) помилкам послідовників Марра саме в питаннях походження східнослов'янських мов присвячено статтю В. Д. Левіна «Критика взглядов Н. Я. Марра и его последователей на происхождение русского языка» (с. 234—277) і самокритичну статтю Ф. П. Філіна «О некоторых важнейших ошибках в разработке истории русского языка» (С. 351—364).

Можна з задоволенням констатувати, що й самому Ф. П. Філіну ясно тепер, якою мірою факти, саме факти ведуть до визнання колишньої східнослов'янської єдності. У згаданій статті читаємо: «В работе «Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи» (1949) я писал, что «глубоко убежден в том, что в древнерусскую эпоху и тем более в предшествующее ей время устойчивости восточнославянского племенного строя, диалекты в их лексическом составе отличались значительным богатством территориальных, resp., племенных особенностей. И чем ближе к нашему времени, тем больше стираются эти особенности в сложном процессе речевого развития, в котором в общем доминирует языковое схождение, а не расхождение»[1]. «Конечно, каждый из древнерусских племенных и территориальных диалектов имел свою особую лексику, свой особый основной словарный фонд, что до некоторой степени мне удалось показать в упомянутой книге. Однако мне не удалось (да и не могло удаться) доказать мысль, будто бы чем дальше в глубь времен, тем больше расходились между собой русские диалекты в своем словаре. Эта мысль оказалась предвзятой, высказанной лишь на основе ложной марровской «теории». Данные славянского сравнительно-исторического языкознания свидетельствуют об обратном: в эпоху родового строя и в эпоху Киевской Руси древнерусские племенные диалекты, имея в своих основных словарных фондах отличия, в то же время были весьма близки друг к другу. Таким образом, мое прежнее убеждение было не чем иным, как слепой верой в марровские догмы» (стор. 355).

З лінгвістичного погляду немає також жодних серйозних даних для того, щоб прийняти побудовану в дусі маррівських концепцій теорію О. Д. Удальцова про те, що «в своем дальнейшем развитии, переходя от стадии «военной демократии» (I—VII вв. н. э.) к классовому обществу и сложению государств, антская южная ветвь восточного славянства продол-

---

[1] «Уч. зап. Ленингр. пед. ин-та им. А. И. Герцена». Т. 80. С. 277. Пор. також влучну критичну статтю проф. С. Б. Бернштейна «Вопросы изучения славянских языков в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию» // «Уч. зап. Ин-та славяноведения АН СССР». Т. III. 1951. С. 14—15.

жала свое этническое сближение с северной (словено-кривичской) и средней (венетской) ветвями и дала совместно с ними окончательно сложившуюся восточнославянскую народность...»[1]. Не викликає заперечення припущення (за не названим О. О. Шахматовим) трьох галузей східного слов'янства, проте їх історичне життя не полягало в той час, про який ідеться, переважно в зближенні, а, за всіма ймовірностями, більшою мірою — в розпаді, диференціації колишньої мовної і, мабуть, великою мірою етнічної спільності.

[1] *А. Д. Удальцов.* Основные вопросы этногенеза славян // «Советская этнография». VI—VII. 1947. С. 13. За Удальцовим, «антский союз племен возникает в борьбе с готами в течение IV в. н. э... В рамках этого союза идет скрещенне сложившихся уже славян-спалов со славяннзирующимися фракийцами н сармато-аланами н образование южной ветви восточных (русских) славян-антов».

КОСТЬ НІМЧИНОВ

УКРАЇНСЬКА МОВА У МИНУЛОМУ І ТЕПЕР

Кость Німчинов *(1898—193?) — мовознавець, професор Харківського університету, репресований 1937 року; автор праць з історії української мови, історичної фонетики; співавтор «Російсько-українського словника» (1926), «Підвищеного курсу української мови» за ред. Л. Булаховського (1929, 1931). Був прихильником теорії С. Смаль-Стоцького про відсутність праруської мовної єдності.*

VI

ОГЛЯД НАЙГОЛОВНІШИХ РИС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ, ЩО ПОЗНАЧИЛИСЯ В ПАМ'ЯТКАХ XI—XII ст.

Перейдімо тепер до перегляду найголовніших рис староукраїнської мови, що позначилися в пам'ятках XI—XII ст.

1. В пам'ятках староукраїнського письма є поплутання знаків (букв) ***ы*** та ***и***.

Приклади: Ізборник 1073 р.: «глаголетьс*ы*» (зам. глаголетьс*и*), «т*и* ли съмѣеши?» (зам. т*ы*), «неправьд*и*» (зам. неправьд*ы*), «прост*ы* н*и* (зам. прост*и* н*ы*); у Збірнику 1076 р.

Друкується із скороченням за виданням: *Німчинов К.* Український язик у минулому і тепер. К., 1926.

«осырѣю» (=осиротію). Чимало прикладів цього є і в інших пам'ятках.

Пор. у нинішній українській один звук *и* на місці старих *ы* та *и*; в російській стара праслов'янська різниця *ы*—*и* збереглася: укр. м*и*л*ий*, м*и*ло=рос. м*и*л*ый*, м*ы*ло.

Чим пояснюється це звукове явище української мови та які були шляхи його розвитку?

У правкраїнській (як також і в праслов'янській) ці звуки мусили розрізнятися. Вказівку на це дають деякі українські діалекти, що заховали старовинні риси, а серед них і розрізнення старих ***ы*** та ***и***.

В чому ж полягала та різниця насамперед у праслов'янській?

Говоривши вже вище про непом'якшення приголосних перед *е* в українській, наводили ми влучне пояснення чеського лінгвіста Вондрака про умови пом'якшення приголосних наступною голосною. Умовою цією має бути вузька (закрита) вимова голосного. З-поміж звуків ***е*** та ***і*** більший нахил до звуження вже із самої своєї природи мав звук ***і***, тим-то пом'якшення приголосних перед ***і*** наступило в слов'янських мовах у ширшому обсязі, як перед ***е***. Цим можна пояснити ту прикмету чеської мови, що відносно непом'якшення приголосних перед ***е*** вона пішла за «твердою» групою праслов'янських діалектів, а відносно розвитку ***і*** ухилилася в бік «м'якої» групи; цебто приголосні перед чеським ***і*** тепер м'які. Правкраїнська мова щодо розвитку ***і*** пішла цілком за групою «твердою». Інакше кажучи, ми мусимо припустити, що у правкраїнській вимова ***і*** не була такою вузькою, як, напр., у прачеській або праросійській; цим легко пояснюється непом'якшення складів перед звуком ***и*** (=старому ***і***) в сучасній українській.

Звертаючися до праслов'янського звука ***ы***, мусимо також схарактеризувати його вимову на підставі тих даних, які дає порівняльно-історичне вивчання слов'янських мов.

Становище органів вимови для ***ы*** було значно подібним до становища при вимові ***і***. Звук ***ы*** вимовлювано в такий спосіб: середня спинка язика дугасто піднімалася до середнього піднебіння.

При такому становищі язика щілина між ним та піднебінням утворювалася ближче наперед, як при ***у***-звуці, а так само й вужча, як для нього. Та, з іншого боку, щілина ця була більшою, як при ***і***, з більш низьким становищем язика. Звідси зрозуміло, чом цей звук у слов'янських мовах може переходити в ***і***-звук, з ним-бо він надто має й однаковий розтвір губів.

У праслов'янській мові намітилося дві групи діалектів:

одна — з виразною тенденцією заховувати різницю поміж *ы* та *і*, причому в ній вимова *і* прибирала найбільшого ступеня вузькості (що потягло за собою пом'якшення перед ним приголосних), а вимова *ы* характеризувалася нахилом до обниження язика та відтягання його назад; друга — з нахилом до стирання різниці поміж *ы* та *і*. До цієї останньої належала і вкраїнська мова.

З вищенаведеної характеристики вимови *ы* та *і* зрозуміло, чом міг настати такий розвиток: між *ы* та *і* був близький зв'язок щодо вимови. Посувалося звуження (органів вимови) ближче наперед, то робився з *ы*-звука *і*-звук (так і помічаємо в тих слов'янських мовах, що втратили *ы*). Але могло, навпаки, звуження для *і* відтягатися далі назад, так що з *і* розвивався звук подібний *ы*-звукові. Це останнє й зайшло в українській. Подібний же дещо розвиток занотовано і в східноболгарській — дряновському діалекті.

Таким чином, слід визнати, що у правкраїнській ніколи вимова *і* не була остільки вузькою, щоб цілковито пом'якшувати попередні приголосні, так, напр., як у російській. Щоправда, за найстарішої правкраїнської доби це *і* було більш перехідним звуком, як зараз, і, напевне, напівзм'якшувало попередні приголосні. Приняттям такої правкраїнської вимови *і* легко й природно пояснюються всі явища з заступленням звуків *ы* та *і* в сучасних українських діалектах. З'явлення на місці цих двох первісних звуків одного твердого (заднього) *ы* по деяких говірках пояснюється дальшим поступом заднього утворювання *і*, причому разом із цим відсутністю пересування наперед та звужування первісного *ы*. Розрізнення ж первісних *ы* та *і*, ще й надто пом'якшення цим останнім попередньої приголосної (таке явище у незначному числі говірок) так само легко пояснюється другорядним, пізнішим звуженням вимови середнього українського *і* (що звичайно тепер дає *и*). Від середньої вимови правкраїнського *і* виходячи, дуже легко пояснити розвиток його рефлексів (заступлень) у сучасних укр. діалектах в один бік — до твердості, і в другий бік — до м'якості (звужування та пересунення наперед).

Як видно з попереднього, розвиток правкраїнського *и* щодо пом'якшення приголосних нагадує розвиток українського *е*.

2. Правкраїнський особливий двозвук *іе*, що правописним його означенням був знак *ѣ*, почав переходити в однозвук *і*; це *і* м'якшило попередній приголосний.

Цей звуковий процес позначився на пам'ятках тим, що замість правописного знаку *ѣ* починають писати *и*. Приклади: Ізборник 1073 р.: «н*и*ции» (зам. «нѣции»), «н*и*мая»

(зам. «н*ѣ*мая»), «на Купр*и*» (зам. «на Купр*ѣ*»); Ізб. 1076 р.: «пити въ м*и*ру» (зам. «въ м*ѣ*ру»); Слова Григор. Богосл. XI ст. «ст*и*ны» (зам. «ст*ѣ*ны»); пор. сучасні укр.: ст*і*на, м*і*ра, н*і*мий. В графіці значно пізніших українських пам'яток ця зміна спричинилася до того, що знак *ѣ* вживався на означення кожного звука ***і***, навіть з ***о***; можливі були написання, напр., п*ѣ*п (=п*і*п) тощо.

В російській мові звук ***ѣ*** дуже рано (можливо, з XI ст.) почав переходити в ***е*** і в дальшому цілком збігся з цим російським ***е*** (а воно м'якшить попередній приголосний).

3. Після середньонебінних («шиплячих») маємо написання ***о*** замість ***е***. Приклади: «чоловѣка» — Ізб. 1073 р., «жона» — Ізб. 1076 р., «ничосо» — Слова Григор. Бог. XI ст. тощо, порівн. сьогочасні вкраїнські — чоловіка, жона, нічого.

Про явище це та його причини ми згадували вище. Тут до речі буде навести міркування про його хронологію. Воно мало відбуватися, коли ще голосові ***е*** та ***і*** не пересунулися в ряд звуків середньо-заднього утворення, та були ще звуками більш передніми. Так слід гадати ось чому: перехід ***е*** в ***о*** не відбувався перед складами з передніми голосозвуками; на це вказує ціла маса таких прикладів як,— ч*е*пець, ч*е*мний (стара їх форма чепьць,чемьный, цебто в переднім ***ь*** у складі після *че*). А як ми не маємо також переходу ***е*** в ***о*** після середньонебінних перед складом з дальшими ***е*** або ***і*** старим, так це означає, що коли відбувався цей перехід, так приголосні перед ***е, і*** були ще напівм'які (внаслідок більш передньої вимови цих голосозвуків). Пор. такі випадки, як *же*нити, п*ше*ниця, та, одначе, *жо*на, п*шо*но. Як прийняти, що пам'ятки XI ст. свідчать помішаним написом ***ы*** та ***и*** про завершування процесу цілковитого ствердіння приголосних перед ***е, і*** (переходу їх з напівм'яких у тверді), так виходить, що перехід ***е*** в ***о*** після середньонебінних відбувався значно раніше цієї доби.

4. Уже в пам'ятках XI ст. позначається міна ненаголошеного ***у*** та приголосного ***в***.

Писар Київського Ізборника 1073 р. замість початкового ***в*** слова «вред» пише ***у***: «на урѣды»; так само у нього читаємо «прауда» (=правда); чимало є випадків у нього плутання прийменників ***въ*** та ***у***. Так само й у червоноруських Словах Григорія Богосл. XI ст. позначається міна ***в*** та ***у***. У пам'ятках століттям пізніших це явище виявляється вже зовсім виразно.

Пор. у сучасних українців вільну міну ненаголошеного ***у*** та приг. ***в***, надто назвукових: удова || вдова, навчити || научити тощо.

Ця звукова риса української мови полягає на особливій вимові українського приголосного ***в***. Вона цілком відмінна, напр., від російської вимови цього звука. В російській ***в***

вимовляється при наближенні нижньої губи до передніх верхніх зубів (губно-зубна вимова), тим часом як у вкраїнській для вимови ***в*** зближуються самі губи, випинаючися дещо вперед (губно-губна вимова). А що для вимови ***у*** губи займають дуже подібне становище, то й зрозуміло, чом ці звуки в українській могли в певних позиціях мінятися, а близькість їх одне до одного викликала такі написання, як «прауда» зам. «правда». Як ми бачимо з пам'яток, губно-губна вимова ***в*** — явище дуже старе в українській.

5. Пам'ятки XI ст. вже свідчать про нахили української мови до ствердіння звука ***р***. Це видно з поплутання складів ***рю*** та ***ру, ря*** та ***ра***. От в Ізб. 1073 р. є і «царю» і «цару», «кумира» і «кумиря», «твору волю», «раствораеться» тощо. Те саме і в інших старовкраїнських рукописах.

Інтересно, що найпослідовніше й найсталіше переводить ствердіння ***р*** північна (поліська) діалектична група вкраїнської мови [1]. Коли взяти на увагу, що цілковите ствердіння *р* перевели говірки білоруської мови, та що північна українська смуга, де найпослідовніше за всі українські говірки переведено тверде ***р***, сусідить з білоруським мовним тереном, так на думку спадає визнати пунктом зародження й поширення цієї ізогласи твердого ***р*** прабілоруську мову.

З царини словозміни слід указати на такі найголовніші старі риси української мови:

1. Зрозуміло, що коли й дотепер українці зберегли старі форми давального й місцевого відмінка з переходом кінцевих ***г, к, х*** в інші звуки (дорога || на дорозі; дівка || дівці; кожух || в кожусі), так це все було й у XI ст. 2) Те ж саме слід сказати і про заховання кличного відмінка (дівко! чоловіче! коню!) і про 3) давальний відмінок на — ***ові*** (чоловікові).

Ці прикмети в пам'ятках XI ст. слід, звичайно, відносити на староболгарську основу їхньої мови, та для порівняння важливо знати, що пам'ятки північного письма ще XI ст. виказують нахил староросійської утворювати форми «дѣвкѣ, на дорогѣ, въ кожухѣ. Пор. написання Новгородської Мінеї 1096 р.: «рабу твоему Дъмък*ѣ*». Так само староросіяни кличний відмінок заміняли називним, уникали дав. відмінка на — ***ови,*** а згодом і зовсім його залишили.

4. Поширені тепер в українській мові імення осіб чоловічого роду на — ***о*** (дядьк*о*, Павл*о*) вже виступають із найстаріших часів. Приклади: «Синько» в умові Ігора з греками 945 р.; «Петр*о*», «Паул*о*» — в Ізборн. 1073 р.; «Марк*о* Печерникъ» — у Києво-печерському манастирі; «Васильк*о*» та

[1] Див. про це у роботі В. Ганцова «Діалектична класифікація українських говорів». К., 1923 р., с. 28.

«дядько» — в Начальному літописі тощо. У староросіян ці ймення переведено в систему жіночої одміни (як бачимо з того ж таки новгородського «Дъмъкѣ»).

Та помітні з найстаріших українських пам'яток і свої новотвори:

5. Поплутання давального й місцевого відмінка, як от тепер «в густ*ому* ліс*у*»; приклади: «о жестосрьдуму Фараосу» — Слова Григор. Богосл. XI ст.; «О божьствьнууму въплъщению», «О будущуму суду» — Київське Богословіє Івана Дамаскина XII ст.

6. У родовому відмінку множини м'якої відміни, де росіяни вживають, переважно, кінцівки — ***ей*** (рос. врач*ей*, дожд*ей*, монастыр*ей*; укр. врач*ів*, дожд*ів*, монастир*ів*), староукраїнські пам'ятки показують ясних попередників сучасної української форми: «врач*евъ*» — Ізборн. 1073 р., так само і в Синайськ. Патерику XI ст. і Чернігівськ. Ліствиці XII ст.; «дъжд*евъ*», «плач*евъ*» — Слова Гр. Богосл. XI ст.; «монастыр*евъ*» — у Печерському Успенськ. Збірнику XII ст.

7. Споконвічність сучасних українських форм займенників «тобі», «собі» підтверджується багатьма вказівками всіх староукраїнських пам'яток XI ст.

8. Стародавність українських сучасних форм дієслова — *біжи, біжу* та вони *біжать* (на протилежність російським *беги, бегу, бегут*) показують і староцерк.-слов'янські пам'ятки.

9. Звичайну нинішню українську кінцівку дієслів першої особи множини — ***мо*** (ми зна*ємо*, ми ходи*мо* тощо) засвідчено в письменстві пам'яткою лише з XII ст.— у Печерському Успенськ. Збірнику XII ст.: «прѣдъступаѥ*мо*». Одначе дані порівняно-історичного вивчання слов'янських мов дозволяють відносити зародження цієї риси яко явища діалектного до доби праслов'янської.

10. Кінцівка 3-ої особи теперішнього часу на — ***ть*** (сучасні укр.— він *носить*, він *береться*, вони *носять*, вони *беруть*) зустрічається дуже часто геть у всіх староукраїнських пам'ятках XI ст., хоч це йде проти церковнослов'янського правопису.

Зникнення кінцівки — ***ть*** у цих формах так само засвідчується пам'ятками XI ст. Пор. сучасні укр. форми — він *є*, він бер*е*, він буд*е*, він убива*є* та російські — он ес*ть*, бер*ет*, буд*ет*, убива*ет*. Зародки цього вкраїнського явища дуже ймовірно сягають так само спільнослов'янської доби.

Стяжіння — ***ає*** в — ***а*** (співа‖співа*є*) також засвідчується пам'ятками; напр., «быв*а* и отъбыв*а*» (=бываетъ и отбываетъ) Ізб. 1073 р.; «умлък*аа*» (=умолкаетъ) — Слова Гр. Бог. XI ст.

11. Третя особа однини від дієслова «быти» — *есть* чи *є*

замінює іноді в пам'ятках XI ст. форми й інших осіб. Як у сучасній укр.— «ми є хворі», «вони є небезпечні».

Приклади: Ізборник 1073 р.— «*мы* повелѣни *є*»; Ізб. 1076 р.— «нѣции *есть*» (зам. суть); Слова Гр. Богосл. XI ст. «*мы* чисты *есть*».

12. Сучасній укр. формі майбутнього часу на — *му,— меш...* (*знатиму, знатимеш*=знати+маю+маєш...), відповідає в пам'ятках XI ст. старовинніша форма, де допоміжне дієслово має давню форму «имамь, имаши...» та початкове *и* в «имамь» могло вже відпадати, і форма майбутн. часу «из'ѣдати мать» у Чернігівській Лїствиці XII ст.— це перший ступінь до сучасного укр. «із'їдати*ме*».

13. Трапляється вже в пам'ятках XI ст. характерна українська прикмета — безособові обороти, як от сучасні: «його вбито», «пісень співається». В російській відповідають таким випадкам обороти особові: «он убит», «песни поются» тощо.

Приклади: «имъ же є поручено строй-тъ» (=ті, що їм доручено той лад; по-російськ.=те, кому поручен этот порядок) — Ізб. 1073 р.

14. У староукраїнських пам'ятках XI ст. прийменник «*отъ*» уже міг мати свою нинішню форму «*од*»; напр., в словах Григ. Богосл. «Одо Иєрусалима».

15. У прийменнику «*изъ*» початкове *и* могло відпадати, а до прийменника «*съ*» могло додаватися *и* спереду (може, через зручність вимови). Тому «*изъ*» та «*съ*» плуталися поміж собою. В сучасн. українськ. є один прийменник *з* із подвійним значенням (звукові варіанти, в залежності від сусідніх звуків, *із* та *зі*), що відповідає двом різним російським — *с* та *из*. Приклади: «многоє о строи збесѣдовавъше», «єлико *исъ*вяжете — будет *съ*вязано», «*из*мѣсьна» (= рос. смешанно) — Ізб. 1073 р.: «*ісъ* благословлениєм» — Ізб. 1076 р.; у словах Григор. Бог. XI ст.— «трѣбованиємъ и зволєниємъ»; в Успенському Збірн. XII ст. «оружиє *з*влекоша», «*з* молитвы святого».

Поданим переліком не вичерпуються всі особливості укр. мови, що позначилися вже на пам'ятках XI ст. Не згадано тут зовсім про словарний їх склад, а в ньому є чимало українізмів. Та й поданого досить, щоб довести правдивість наведеної раніше думки академіка А. Кримського про яскраву індивідуальність укр. мови вже за ті часи.

Таким чином, і найстаріші пам'ятки письменства на Вкраїні свідчать про досить довге окреме існування укр. мови ще перед XI століттям.

VII

НОВІШІ ЯВИЩА УКР. МОВИ

XI—XIV ст.

Дуже значні переміни в звуковій системі укр. мови зайшли вже після XI ст.

1. Найзначнішою зміною, що в свою чергу потягла за собою чимало дуже важливих змін у мові, було зникнення особливих глухих звуків **ъ** та **ь**.

Ці глухі **ъ** та **ь** в усіх слов'янських мовах позмінялися в подібний спосіб: в одному становищі вони зникали, а в другому вони зміцнялися і переходили в звуки нормальної сили.

Є підстави гадати, що голосні ці були відмінні у різних становищах. Раніше ослаблювалися кінцеві **ъ, ь,** взагалі ж **ъ** та **ь** були слабі і звичайно ненаголошені в складах перед дальшим складом з нормальним голосозвуком, як от, напр., у словах: *сънá, пьсá, пьну, дъвá, дънó.* Навпаки, дужими **ъ** та **ь** були в складах перед дальшим складом із слабими **ъ** або **ь**, напр., у формах: *сънъ, дьнь, пьсъ шьвьць* (другий **ь** — дужий); слабими були **ъ** та **ь** перед складом із дужим **ъ** або **ь,** напр., перший **ь** у слові *шьвьць.*

Слабі **ъ** та **ь** зникали у всіх слов'янських мовах, дужі переходили в голосозвук нормальної сили,— в мовах східнослов'янських в ***о*** та ***е***. Таким чином, *сънá, пьсá, дъвá, дънó, пьну* дали в укр. сна, пса, два, дно, пну; тим часом *сънъ, пьсъ, дьнь* дали сон, пес, день (де **ь** уже не *звук,* лише *знак* пом'якшення приголосного); також правильно *шьвьць*, де перший та останній **ь** були слабі, а середній дужий, дало *швець,* а родовий *шьвьця* (перший **ь** дужий, другий — слабий) дало *шевця.*

Занепад глухих **ъ** та **ь** в українських говірках заходив значно повільніше, як у решти східного слов'янства (росіян та білорусів), та й не однаково у всіх укр. говірках: що далі на південь, у бік степового пограниччя, були посунені говірки, то швидще й рішучіше заходив там процес занепаду глухих; навпаки, що далі на північ, уздовж болотяної смуги Полісся, лежали говірки, тим повільніше йшов у них цей занепад.

2. Глухі **ъ** та **ь** у сполученнях *ръ, лъ, рь, ль* змінялися в ***о*** та ***е***, коли були в становищі дужому (див. вище): *кръвь* дало *кров, сльзъ* (родов. множ.) — *слез* (діял. форма). Слабі **ъ, ь** після ***р, л*** (перед приголосним) не зникли в українській, не залишаючи після себе сліду, як після інших приголосних. Очевидно, їх зникнення викликало на початку слова та в середині після приголосного зміну ***р, л*** на складотворчі (такі, що становили склад, як і інші голосові), а ці складові ***р, л*** згодом виділяли з себе новий голосозвук, перестаючи бути складотворчими. В більшості українських говірок цей новий го-

лосозвук стоїть після ***р, л,*** і лише в деяких — перед цими звуками.

Приклади: сучасні українські *кривавий, чорнобривий, дрижати, криха, глитати* (в карпатських говірках — *кырвавий, гырміти, сылза, дырва, сокырвица* (сукровиця); на початку слова: *ірвати* (рвати), *іржати* (ржати), *ільняний* тощо. Цей новий голосозвук, що розвинувся із складових ***р*** та ***л***, за своїм утворенням належить до ряду звука ***и (ы),*** тим-то помилкові є часті написання в українських книжках подібних слів із буквою ***і*** або ***е*** після ***р*** в одкритих складах (отже, слід писати не *крівавий, дріжати, хреститися*, а кривавий, др*и*жати, хр*и*ститися).

Однак слід знати, що вплив одних форм слова на інші того ж пня (аналогія), змінив наслідки чисто звукових змін: під впливом *кров* поруч із *кривавий* з'являлося *кровавий*, поруч із *блиха* та замісць *слиза* з'явилося *блоха, слеза* під впливом бло́хи, сле́зи (тут ***ъ, ь*** були дужими під наголосом).

Такі написання староукраїнських пам'яток, як, напр., «хр'щахуся» (зам. крыщахуся), «хр'щенье» — Галицька євангелія XII ст., «крвоточива» — Галицька єванг. XIII ст.; «крве, крви» — Полікарп. єв. початку XIV ст.,— найімовірніше, що визначають складове ***р*** із ***ръ*** та ***рь;*** у Галицько-Волинськ. житті Савви освящ. XIII ст. знаходимо *«яблыко»*; у Луцькій єванг. XIV ст. *«скрыжетъ»*; у Галицьк. єванг. XV ст. *«дрыва»*, в галицьких грамотах XIV—XV ст. *«Ильвовский»*.

3. Із зникненням глухих був зв'язаний перехід приголосного ***л*** у ***в*** кінці складу, цебто в середині слова перед приголосним та в кінці слова. Через це з'явилося укр. *вовк* із *«вълкъ»* (чи то з *«влъкъ»*), так само *дав* (зам. далъ), *бив* (билъ), *довбати* (=дълбати), *повний* (полъный) тощо. З аналогії (вирівнювання споріднених форм) могло з'явитися ***в*** зам. ***л*** і мимо зазначених умов: під впливом правильної форми *човна* з'явилася і форма *човен* (***л→в*** не в кінці складу). В Ізборнику 1073 р. в таких випадках немає ще написання букви ***в,*** та зате там зустрічається відсутність букви ***л;*** напр., «мъчаниємъ» (зам. мълчаниємъ); те саме в словах Григ. Богосл. XI ст.— «въхвующемь» (зам. — вълхвующемь). А безпосереднє написання з буквою ***в*** констатується в документах аж після кінця XIV ст.: «повнѣишее» у буковинськ. грамоті початку XV ст., «невдовзѣ» — в Четій-Мінеї XV ст. тощо.

4. Відмінно від російської та згідно майже з усіма іншими слов'янськими мовами позміняв український ***ъ*** та ***ь*** в особливих позиціях — перед дальшим ***і***. В більшості слов'янських мов ***ъ*** та ***ь,*** лишаючися слабими (зредукованими) щодо сили голосового видиху, змінялися на звуки більш м'які (вищого утворення) ***ы*** та ***и*** під впливом дальшого ***і*** (або дуже коротко-

го, нескладового *і*). Так і в українській. У російській на місці *ъ* та *ь* в такій позиції є звуки ***о*** та ***е,*** цебто такі, що з'являються звичайно на місці дужих ***ъ*** та ***ь***.

Приклади: українською *мий, пий* (вольовий спосіб від мити, пити) = російською *мой, пой.* Глухі (зредуковані) ***ы*** та ***и,*** як і ***ъ*** та ***ь***, та й за тих самісіньких умов, що й останні, були дужими й слабими; слабі ***ы, і*** згодом у вкраїнській зникли, а дужі дали ***ы*** та ***і***, що об'єдналися в одному середньому ***и***.

а) Приклади зникнення слабих ***ы, і***: *п'ю, п'єш, п'є, б'ю, б'єш, б'є* (пор. староболгарські *пьєши, пьєтъ*), *свиня* (пор. ст. болг. *свиния*), *лляти* (пор. ст. болг. *лияти*). До цього ж належать поширені в українському утворення іменників із закінченням на подвійний приголосний — ***я*** — типу *зілля, життя, питання* тощо; вони утворилися тим, що зредуковане слабе ***і*** в закінченні зникало, а дальший ***і*** після пом'якшення попереднього приголосного сам йому уподібнювався; отже, цілий процес можна уявити собі так: *зелије→зельје→зљлје→зіллє* і згодом сучасне *зілля.*

б) Приклади зміни дужих зредукованих ***ы*** та ***і*** в сучасне українське ***и***: *бий, пий, крию, криєш, чий* (= російським *бей, пей, крою, кроешь, чей*).

5. Та найважливішим наслідком занепаду глухих було появлення так званої *заступчої довготи,* а ця остання спричинилася до найхарактерніших звукозмін української мови.

Явище це захопило старі звуки ***о, е*** (не новопосталі з ***ъ, ь***) і полягало ось у чому: коли заникали ***ъ*** та ***ь*** слабі, чи слабі зредуковані ***ы*** та ***и*** (про них щойно говорилося), або ***и*** скорочувалося на ***й***, так звуки ***о, е*** попередніх складів подовжувалися, чим заступалося в слові заник певної звукової одиниці.

* *
*

На цьому ми закінчуємо наш короткий огляд історичної долі української мови. Щоправда, з необхідності він є дуже неповний: зовсім не говорили ми про історію словарного запасу української мови, замало згадували про розвиток форм відмінювання слів, а здебільшого звертали увагу на найголовніші звукові процеси в історії постання й розвитку української мови. Та головним нашим завданням було з'ясувати: 1) зародження ще за праслов'янської доби правкраїнського діалекту в межах більш широкої мовної групи — східнослов'янської; 2) виділення окремої вже української мовної групи із спільної східнослов'янської прамови; 3) напрямки розвитку української мови, що допровадили до сучасного її

стану; і насамкінець 4) розкрити деякі помилкові погляди відносно історії української мови. А вже ж найголовнішим надійним матеріалом до цього визнається історія звукової структури української мови.

Процеси змін у кожній мові відбуваються постійно й безперервно більш швидким чи більш повільним темпом; це, звичайно, стосується й української. Та в історії українського мовного розвитку після XIV—XV ст. не можна вже вказати на видатні, основні зміни, що спричинилися б до значної, помітної зміни цілого характеру мови. Отже, з цим застереженням і закінчуємо повищий наш нарис словами академіка Кримського: «Взагалі можна сказати, що в XIV віці укр. мова дообразувалася геть до краю; укр. мова XIV віку, в тих своїх говірках, котрі тоді встигли розвитися найбільше, це вже сьогочасна українська мова. І дальша історія укр. мови, у XV—XVII віках, зійшла тільки на те, що розвиті говірки впливали на нерозвиті, що архаїчні говірки випиралися щораз далі й далі з півдня на північ, до глухих закутків Полісся, де останки архаїчної укр. мови не вмерли й до сьогодні.

Білоруська та великоруська (=російська) мови так само геть дообразувалися в XIV віці (навіть акання виробилося), і обопільний контраст оцих трьох східнослов'янських паростів виступив тоді з повною рельєфністю, вже всім навіч. А період XV—XVII вв., що його малоруси (українці) та великоруси (росіяни) перебули серед надто неоднакових умовин історичних, цілком роз'єднав їхні мови в *словарному* запасі, ще різкіш побільшивши таким способом їхню несхожість між собою»...

ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ

ЧОМУ ОБЩЕРУССКИЙ ЯЗЫК, А НЕ ВІБЧОРУСЬКА МОВА?

З проблем східнослов'янської глотогонії

Юрій Шевельов, *псевд. Юрій Шерех, Гр. Шевчук (нар. 1908 р.), мовознавець, історик української літератури, літературний і театральний критик.*

Закінчив Харківський університет (1931), викладав у Інституті журналістики (1933—1939), потім Харківському університеті (1939—1943), з 1946 р.— професор Українського вільного університету в Мюнхені, університету в місті Люнді (Швеція, 1950—1952), Гарвардського університету (1952—1954), Колумбійського університету (Нью-Йорк, 1954—1957). Президент УВАН (1959—1961, 1981—1986). Почесний член Альбертського і Люндського університетів. Дійсний член НАН України.

Відомий дослідженнями в галузі стилістики (П. Тичина, І. Котляревський, Т. Шевченко), синтаксису («Синтакса простого речення», 1941; «До генези називного речення», 1947), фонології. («A Historical Phonology of the Ukrainian Language», 1979; «A Prehistory of Slavic», 1964, 1965), історії мови («Українська мова в першій половині двадцятого століття. 1900—1941», 1987; «Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова», 1993, 1994; окремі праці про творчість О. Потебні, В. Ганцова, О. Курило, К. Михальчука, В. Сімовича; студії над пам'ятками «Ізборник 1076», «Реймське Євангеліє», «Підпис Анни Ярославни», «Мірило Праведне», «Інтермедії Гаватовича», «Хрест Євфросинії Полоцької» та ін.). У «На-

---

Друкується за виданням: *Шевельов Юрій.* Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії // Другий міжнародний конгрес україністів. Львів, 1993.

рисі сучасної української літературної мови» (1951) подана характеристика новітнього мовного процесу в Україні, взаємодії літературної мови з діалектами Чернігівщини і Галичини (підсумовано в «Die ukrainische Schriftsprache», 1966). Проблемі розмежування української і білоруської мов присвячені дослідження «Problems in the Formation of Belorussian», 1953). В ряді праць знайшли висвітлення питання російської, чеської, словацької, польської, старослов'янської мов.

Найважливіші літературознавчі і театральні статті зібрано в книгах «Ein neues Theater» (1948), «Не для дітей» (1964), «Друга черга» (1978), «Третя сторожа» (1993).

I

1913 року у Відні вийшла книжка Степана Смаль-Стоцького у співпраці з Теодором Гартнером «Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache». Чи яка-небудь праця зі слов'янського мовознавства, особливо українського, викликала такий вибух відгуків, і то поспіль негативних, як ця. Хронологічно перед вів у розгромі Шахматов (1914). Негативний присуд світової науки стосувався, власне, не всієї книжки, а тільки її останнього розділу «Становище русинської мови поміж слов'янських мов» — сорок сторінок із загальної кількості 500! Решта 460 сторінок, присвячених описові сучасної української мови, не схвилювала мужів науки. Одним заходом Смаль-Стоцький набув слави Герострата у славістиці. У цьому розділі — бо він заперечив існування спільної давньоруської (єдиної східнослов'янської) мови, виводячи українську мову безпосередньо з праслов'янської і твердячи, що вона ближча до мови сербської (почасти слідом за П. Лавровським), ніж до російської (В. Глущенко, 19). За авторами книжки, українська мова має 11 прикмет, спільних з російською мовою, і 13 — із сербською; виступали вони тим самим проти загальноприйнятого в тогочасній славістиці канону первісної єдності трьох східнослов'янських мов. Осуд книжки Смаль-Стоцького і його теорії був таким одностайним, що створювалося враження єдиного оркестру з єдиним невидимим диригентом, хоч, за всіма даними, осуд був спонтанним. Смаль-Стоцького раз назавжди виведено з рядів «серйозних учених»; минали роки, а він усе перебував поза провідними науковими журналами й видавництвами, і друкували його тільки українські (передусім львівські) журнали та ще, епізодично, празька «Slavia». Уважалося, що він нагинає науку до політики.

Чи всі критики Смаль-Стоцького були вільні від політич-

них мотивувань, свідомих чи підсвідомих, довести важко, та чи й треба. Фактом залишається, що теорія Смаль-Стоцького, як її подано в його граматиці, була методологічно безпорадною і що він своєї тези не довів. Статистика мовних рис, вихоплених навмання, без уваги до часу їх постання та терену їх поширення, не може мати доказової сили у реконструкції історичних фактів і не спроможна переконати знавців. Після поразки Смаль-Стоцького погляд на двоступеневий розвиток східнослов'янських мов: праслов'янська мова — давньоруська — українська (поруч білоруської й російської) — запанував безперечно, а від 1930-х років у СРСР став офіційно обов'язковою догмою. Ювілей виступу Смаль-Стоцького сьогодні — це не ювілей перевороту в історичній славістиці (україністиці), а тільки ювілей спроби перевороту. Хоча гра супротивників Смаль-Стоцького не була цілком чесною. Не довести чогось означає довести протилежне — а так це потрактовано. У нашому випадку не доведено, що давньоруська мова не існувала, але це не означає, що доведено, що вона існувала. А саме так поразка Смаль-Стоцького тлумачилася в славістиці від 1913 року до сьогодні. Головний опонент Смаль-Стоцького Олексій Шахматов кожну свою працю в цій ділянці, від найраніших до найпізніших, напр., «Введения в курс истории русского языка» (1916), справді підсумкового, починав із заголовка типу «общерусский язык», «эпоха общерусского языка» (пор. з ранньою працею «К истории звуков русского языка», 1896, с. 714) або з твердження, що три сучасні східнослов'янські мови мають своє «происхождение из некогда единого неразделього русскаго языка» (Введение, 10. — *Підкреслення моє*).

Проте роки йшли, славістика збагачувалася численними новими фактами, озброювалася новими методами, і концепція єдиної давньоруської мови зазнавала чимраз відчутніших струсів, давала нові й нові шпарини. Однією з найзагрозливіших новин було усвідомлення того, що, всупереч ранній індоєвропеїстиці, ми бачимо тепер історію мов узагалі, а отже і східнослов'янських зокрема, не тільки як процеси розпаду, але і як історично зумовлені сходження, перерозподіли тощо. (Зрештою, уже й сам Шахматов знав і об'єднавчі процеси — схрещення, інтеграції, але містив їх звичайно у часі після розпаду таки єдиної спільної східнослов'янської мови). Перших відчутних ударів концепція «праруської єдності» зазнала від українських учених (Тимченко, Ганцов, Курило та ін.), але на сьогодні вона настільки розхитана, що голоси про її застарілість і неадекватність чуємо і від російських славістів.

Про це докладніше далі, а тут, після коротких спостережень, слід перейти до головної теми цього повідомлення —

спроби накреслити, хоч тільки схематично і в загальному контурі, що можемо протиставити традиційній схемі постання української мови на тлі інших слов'янських мов, головне східнослов'янських.

II

Для початку — кілька підставових тверджень, які мають вирішальний характер, але не можуть бути тут дискутовані й обґрунтовані в деталях і мусять бути цілком або почасти прийняті аксіоматично. До певної міри вони були висунені і цілком або частково обговорені в моїх попередніх писаннях, яких нема потреби повторювати тут. Нагадаю тільки ті з цих писань, що, на мою думку, становлять важливіші етапи в перебігу наближення до істини (адекватності), повністю завжди не осяжної:

1. Problems in the Formation of Belorussian.— New York, 1953 (Suplement to Word, No. 2);

2. A Prehistory of Slavic. The Historical Phonology of Common Slavic.— Heidelberg (Carl Winter Universitätsverlg), 1964 і New York (Columbia University Press), 1965.

3. A Historical Phonology of the Ukrainian Lanuage.— Heidelberg (Carl Winter Universitätsverlg), 1979.

4. Ukrainian Diphtongs in Publications of the 1980s and in Reality // International Journal of Slavic Linguistocs and Poetics. XXXIV. Columbs, Ohio (Slavica), 1986. Дальші посилання за цифрами 1—4+сторінка.

Аксіоматичні твердження, що їх тут висуваю, а застосовую давно, можна поділити на неґативні (1—3) і позитивні (4—8). Ось вони, з мінімальним коментарем.

1. Літописи згадують цілу низку східнослов'янських племен, хоч не подають їх певного списку (пор., наприклад, спробу Трубачова, 137 і далі, реконструювати плем'я смолян, у літописах не згадане); деякі з них не локалізовані як слід географічно. Можливо, що первісно східнослов'янські племена, усі або деякі, характеризувалися своїми мовними особливостями. Як на сьогодні, ми не спроможні реконструювати племінні мови, навіть якщо вони існували. Уже для часу складання перших літописів більшість племен була не живою реальністю, а історичною традицією. Оперування цими племенами як мовними одиницями може мати тільки арбітрарно-гіпотетичний характер. Доцільно виключити ці арбітрарно-гіпотетичні конструкції з загальної характеристики розвитку східнослов'янських мовних одиниць і не оперувати ними.

2. За сучасного стану слов'янського мовознавства не можна реконструювати будь-які прояви місцевого територіально-

го мовного розвитку на східнослов'янському терені перед VI сторіччям. Якщо до VI ст. існували територіальні відмінності в мовному розвитку серед східних слов'ян, вони повністю затерті пізнішим розвитком. Зокрема до VI або й VII ст. не можна говорити про існування якихось специфічно українських мовних рис.

3. Як випливає з (2), регіональні археологічні відмінності до VI ст. не знаходять переконливих паралель у мовному поділі. Оперування ними не кидає світла на мовні процеси на східнослов'янській території тієї доби. Для пізнішої доби, коли вже відбулися або відбувалися широкі міграційні процеси і в багатьох випадках мало місце нашарування одних мовних одиниць на інші, не може бути встановлена пряма паралельність у розвитку матеріальної культури мови, тому даними археології треба користуватися дуже обережно, а може, найдоцільніше до них взагалі не вдаватися. Це дві окремі еволюційні лінії, які не мусять збігатися і прояснювати одна одну.

4. Історія мовотворення взагалі, а української мови зокрема, включає процеси розпаду (диференціації) більших мовних одиниць на менші, але не тільки їх. У традиційному індоєвропейському мовознавстві, спрямованому передусім на реконструкцію прамови, що спирається на розмаїття пізніших, зокрема історично засвідчених і сучасних мов, саме ці процеси превалювали і навіть розглядалися як єдино наявні. Але в дійсності не менше частими і нерідко основоположними були процеси інтеграції, накладання мов (або діалектів) на інші, вимішування, схрещення, об'єднання, перегрупування тощо. Термін Тараненка (38) «перечленування» видається мені менше вдалим.

5. Реґулятивним фактором у диференційних та інтеграційних процесах були (і є) факти загальної історії, насамперед факти колонізації та її припинення, творення і зникнення політичних тіл, їх об'єднання, поділ або розпад, їхні соціальні перетворення й нашарування в межах кожного політичного тіла. Не можна будувати історію мовотворення і мововимирання, абстрагуючись від історичних фактів (процесів).

6. Нова мова виникає в результаті накопичення (акумуляції) мовозмін. Темпи появи й ширення змін, які кінець-кінцем ведуть до постання нових мов (мовних одиниць), можуть варіювати. При певній акумуляції таких змін на певній території, а при їх відсутності — на сусідній території (сусідніх територіях) на певному хронологічному етапі мовці усвідомлюють відокремленість і самодостатність своєї мови на відміну від мови / мов інших географічно суміжних одиниць; новоутворена (новоусвідомлена мовна одиниця) єд-

ність дістає свою назву і стає — власне мовою. Цей етап — факт не тільки лінгвістичний, а — і насамперед — соціально-психологічний. Лишаючись у рамках суто мовних фактів, не можна сказати, скільки інноваційних відмінностей треба, щоб можна стало говорити, що факт постання нової мови справді стався. Не можна також визначити дату постання «нової» мови. Твердження типу «українська мова постала в VI сторіччі» або «українська мова постала в XV сторіччі» — аісторичні і в суті речі абсурдні. Як писав Потебня, можна точно зареєструвати дату, годину й хвилину, коли яблуко впало з яблуні, коли народилася дитина, але не можна визначити року, дня й години постання нової мови. (Цитую з пам'яті).

6. Постання нової мови може завдячуватися не тільки акумуляції змін у даній мовній одиниці, а й акумуляції мовних змін на суміжних територіях, при малому числі або відсутності змін на даній території (у даній мовній одиниці). Якщо на певній території в суміжних мовних одиницях А, Е і В одиниці А і В оформилися внаслідок достатніх змін у них як мови, незмінена одиниця Б може осягти статус мови, навіть не мавши жодних змін.

7. Діалекти певної мови можуть постати раніше, ніж сама мова. Звичайно, в таких випадках інноваційні діалекти інтегруються внаслідок історичних (соціо-політичних тощо) процесів. Можуть бути (і є) мови, що мають кілька коренів, себто мови, де спільні діалектні процеси точаться після їхнього розвитку нарізно. Наприклад, діалекти (мовні одиниці А і Б) можуть злитися в одну мову В, зберігаючи в ній деякі свої риси на правах діалектів цієї мови або зазнавши цілковитої уніфікації. Спільні мовні зміни можуть поставати в діалектах і після того, як ці діалекти вже існували як окремі мовні одиниці.

8. Про історію певної мови можна і звичайно слід говорити, відколи відбулася перша зміна, що не була спільною з сусідніми мовними одиницями, хоч, звісно, одна така зміна не дозволяє ще говорити про наявність нової мови. Термінологічно таку мову в першопочатках її оформлення доцільно окреслювати префіксом прото- (протоукраїнська мова в VI ст. тощо). У випадках діалектної дво- або кількакореневості в походженні даної мови до її історії належать (її історію розпочинають) ті мовні зміни, що відбувалися в діалектах-складниках даної мови.

III

Переходжу до безпосередньої проблематики формування української мови, виділення її з континууму суміжних слов'янських говірок на східнослов'янській території. Почну з

подання загальної схеми мовного розвитку на Східноєвропейській рівнині на схід від Карпат і від пущ на захід від Дніпра, щоб уже потім заповнити її найвизначнішими мовними фактами, звичайно, оминаючи деталі (великою мірою обговорені в моїх попередніх вищеназваних працях, зокрема 1—4, насамперед у праці 3).

Як уже подано в аксіомі 1, реконструкція племінних доісторичних слов'янських мов на Східноєвропейській рівнині, якщо такі мови існували, сьогодні неможлива. Найдавніший щабель розвитку після періоду існування праслов'янської мови, який ми реконструювати з більшою чи меншою повнотою і вірогідністю можемо,— це період існування післяплемінних регіональних мовно-територіальних, регіональних одиниць (було б необережно або й хибно називати їх мовами), найперші вияви вирізнeності яких можна датувати VI—VII ст. На час появи найдавніших уцілілих писаних джерел (XI ст.) ці одиниці в умовах державотворення на Східнослов'янській території теж були вже історією; до того ж у передісторичні часи сумнівно, щоб вони осягли ступеня оформленості їх у мови, яким би умовним саме поняття мови не було. З цих причин і літопис не має для них назв, оперуючи натомість найчастіше політичними одиницями — князівствами.

Можна запропонувати для цих мовно-територіяльних одиниць умовні назви, в основу більшості яких тут узято назви міст-центрів визначніших князівств, з винятком двох назв суто географічного (ландшафтного) характеру — Полісся і Поділля. Мовні та історичні факти дозволяють говорити про п'ять таких мовно-територіальних одиниць — регіонів, перелічених тут, ідучи з півночі на схід і південь:

1. Новгородсько-Тверський регіон (далі скорочено НТ);
2. Полоцько-Смоленський (ПС);
3. Муромо-Рязанський (МР);
4. Києво-Поліський (КП);
5. Галицько-Подільський (ГП).

Точних меж (кордонів) цих одиниць-регіонів, певна річ, накреслити не можна. У питанні генези української мови безпосередньо входять у гру регіони 4 і 5, посередньо також 2. Тільки порядком контрасту можна оперувати регіонами 1 і 3.

У дальшій дискусії спиратимуся, як правило, тільки на процеси фонетичних змін. Це дає достатній матеріал і підстави для загального вступу. До того з різних рівнів мовної системи фонетика має ту перевагу, що вона оперує найменшою кількістю складових елементів; у випадку слов'янських мов кількість фонем звичайно не перевищує 50. Уже у морфології кількість складових елементів далеко більша, а в лексиці вона сягає десятків тисяч. Відповідно, фонетичні еле-

менти найлегше піддаються облікові і підрахункові і забезпечують найточніші висліди. Вони також найкраще вивчені.

З найбільшою певністю можна реконструювати передісторичний (дописемний) стан у наших п'ятьох мовно-територіальних регіонах на підставі головне двох типів даних. По-перше, це реконструкція пізнього щабля праслов'янської мови, більш-менш час VI—VII ст., який установлений багатьма дослідами й дискусіями з великою мірою вірогідності. По-друге, це стан справ у найдавніших збережених писаних пам'ятках, що в поодиноких випадках сягає і давнішого часу, але рясно збережені і здебільшого досліджені від середини XI ст. При цьому багато пам'яток початку писемної доби може бути територіально локалізовано. Якщо в цих пам'ятках певна фонетична риса виявляється не як інновація, а як стале явище, можемо з цілковитою вірогідністю припускати, що риса ця походить з часів дописемних. Ось на схрещенні даних з реконструйованої праслов'янської мови і з давніх писаних текстів, переважно XI—XII ст., і здобуваються відомості про стан мови і мовні інновації пізнього дописемного періоду в їхніх територіяльних варіантах. (Про використання діалектних даних можна спеціально не говорити—воно самозрозуміле).

Процеси переоформлення п'ятьох первісних мовно-територіальних регіонів у пізніші три східнослов'янські мови — українську, білоруську й російську — почалися ще в пізній період, відбувалися поступово й завершилися вже в часи, від яких маємо велике число писаних пам'яток. У своїй незайманості первісні п'ять реґіонів не збереглися ніде, за винятком хіба частини колишньої києво-поліської групи — про це див. далі. Дуже схематично й спрощено можемо тут припустити такі головні процеси. НТ група в своїй західній частині, а особливо в самому Новгороді та його околиці, зазнала дуже великих змін унаслідок окупації Новгорода Москвою й масового перегону місцевої людности в XV ст. (1478). У давні часи й пізніше історичні обставини (контакти колонізаційних рухів з півдня, з території Муромо-Рязанського регіону, і з північного заходу, себто з терену НТ) витворили умови для постання говіркового ядра майбутньої російської мови навколо (майбутньої) Москви і далі, а централізаційна роль Москви як політичного й культурного центру вможливила закріплення говіркової синтези і ширення її на північ, схід і почасти південь, особливо вздовж Дону. Про формування російської мови в розумінні сучасному можна говорити від XV—XVII ст. Усі ці процеси не мали ніякого прямого впливу на формування української мови.

Риси говірок полоцько-смоленського регіону раньо-пи-

семного періоду, колиски сильного акання (пор. бібліографічну позицію 1, с. 69 і далі), виявили спочатку експансію на схід, беручи участь у формуванні конгломерату південноросійських говірок з їхніми перетвореннями первісного сильного акання на цілу низку інших типів акання, але далі втратили силу експансії на схід і якоюсь мірою поступилися російській мові на території Смоленщини. Натомість на півдні їхній тривалий наступ на північну частину києво-поліських говірок тривав до новітніх часів і був спинений хіба що встановленням сучасного кордону Білорусі і України вже в XX столітті (хоч триває далі, вже в формі політично-адміністративного тиску на Берестейщині на південь від Ясельди). З-поміж рис полоцько-смоленського говіркового комплексу особливу агресивність виявило акання (звичайно сильне), на ширення якого великий, може, вирішальний вплив мали й політичні чинники (утворення та експансія т. зв. Великої Литви), і, мабуть, унутрішньо-мовні фактори — кардинальне спрощення системи ненаголошеного вокалізму; в консонатизмі подібно ширилося автоматичне м'якшення приголосних перед голосними переднього ряду. У формуванні української мови відіграла велику роль саме ця експансія рис мовного ПС регіону на південь, яка внеможливила включення північного і навіть центрального Полісся до майбутньої української мови.

В основі української мови лежать галицько-подільські говірки в синтезі з південною частиною києво-поліських (ГП і КП), а серед впливових політичних чинників насамперед треба відзначити формування політичних осередків у Галичині і Волині (а може, й південному Поділлі, на землях уличів і тиверців) і підпорядкування київському, на певних етапах дуже експансивному центрові. Власне внаслідок поступового ширення «литовських», себто в суті речі протобілоруських рис. і інновацій, з одного боку, і києво-подільсько-галицьких, з другого, терен КП регіону звужувався, і з півдня, і з півночі відбувалося розмивання поліського ядра. Коли факт входження до протобілоруської мови на півночі і до протоукраїнської мови на півдні став наявним, в осередку поліських говірок виник термін-самоозначення тутейші (тутэйшыя), себто ті, що «тут» споконвічні і опираються обом експансіям — з півночі і з півдня.

Перегрупування первісних говіркових регіонів у три східнослов'янські мови можна, дуже спрощено, показати такою схемою:

Хронологію головних етапів у формуванні української мови з увагою до деяких політичних подій часу в схематичній формі можна подати так:

1. VI—VII ст. Найдавніші процеси відходу від праслов'янської спадщини. Початок творення ГП і КП говіркових регіонів.

2. Можливо, тентативно, взаємодія ГП і південних КП рис на території Південної Волині.

3. Політична і мовна експансія Києва на захід і північ.

4. До середини XIII ст.— втрата степу (печеніги, половці, татарська навала, пізніше — агресія Криму і спустошення південно-, східно- і центральноукраїнських земель.

5. Реконкіста, вимішування говірок на південь і схід від Києва, творення на козацьких землях синтетичних південно-східних говірок і тим самим осередку української мови в сучасному розумінні слова.

Щоб ця схема набрала переконливості, треба виявити, які риси української мови постали в до- і ранньоісторичні періоди. Риси ці творилися тисячу, мало не півтори тисячі років тому. Цілком природно, що, як правило, вони поховані під пізнішими змінами. Їх треба розкопати, вивести на денне світло, як археолог викопує шар за шаром рештки згаслих культур. Їх треба співвіднести з одночасними явищами і відокремити від рис інших епох. Треба виявити, чи вони первісно виникали в регіоні ГП чи КП, а чи були спільні для обох. Треба встановити, яка їхня вага для структури мови, чи вони побічні (марґінальні), а чи центральні в системі мови.

Назву їх вісім, не претендуючи на вичерпність. В сумі вони відмінні від поданих Шахматовим (напр., 1916, с. 15—16) або Смаль-Стоцьким (466 і далі). Обмежуюся на мінімально потрібному коментарі, посилаючися для докладніших коментарів на свої попередні праці 1—4.

1. Праслов'янська мова, уже в стадії свого розкладу, усунула сполуки приголосний + j (VI—VIII ст.). У цій серії змін протоукраїнські говірки одну зміну, а саме d + j, здійснили інакше від своїх сусідів. Це чи не найстарша протоукраїнська зміна, і з неї можна починати огляд історичної фонології української мови. У пізнішому розвитку українських говірок первісний рефлекс здебільшого перекритий пізнішими змінами. Рефлекс дж тепер зберігається в своєму первісному вигляді в бойківських і лемківських говірках: ходжу, пряджа. Далі на схід він збережений систематично лише в дієсловах 4 класу — ходжу, але пряжа, але реліктово дж виявлено в поодиноких словах у поодиноких місцевостях аж до Вінниці — Берестя на схід. У більшості південно-східних говірок рефлекс дж і в дієсловах перекритий рефлексом д', засвідченим від

середини XVIII ст.: ходю. Докладніше див. 3,63 і далі. Можна думати, що первісно зміна dj>z охоплювала і ГП, і КП реґіони.

2. Рефлекси кв перед ѣ в сучасній мові — переважно цв, але тут і там знаходимо також кв. У перших діяла друга палаталізація задньопіднебінних, у другій — ні: цвіт — квіт, звізда — гвізда. На підставі територіального розподілу цих рефлексів можна припустити, що в цих групах друга палаталізація не діяла в регіоні КП говірок, але діяла в ГП. Інновація ГП регіону відмежовувала його з заходу, а консервативність КП регіону відмежовувала його з північного сходу (пор. 3,56).

3. У КП регіоні пом'якшене р' депалаталізувалося в р перед XI ст. (пор. градоуща в Виголекс. збірнику XI ст. съ творy в Добр. євангелії 1164 р.). Якщо напис на гнєздовській корчазі X ст. розшифровується як Горун'а, а це походить з Горюнъ — пор. Трубачев, 173 (що дуже ймовірно), можна прийняти, що депалаталізація р' сталася не пізніше X ст. ГВ регіон тоді її не знав. На південній Волині вона відбулася в XV ст., на Львівщині — в кінці XVI ст. (пор. 3, 189).

4. Деназалізація ę в 'а відбулася в усіх східнослов'янських говірках не пізніше середини X ст. Але в КП реґіоні це сталося тільки під наголосом: п'ятий, але пети (з непом'якшеним приголосним перед е.— Пор. 3, 135). До пізнішої стандартної української мови ця КП інновація не ввійшла, але пор. у географічних назвах, напр., Припеть, Любеч.

5. Тоді, як регіони НТ, МП і ПС запровадили автоматичне пом'якшення приголосних перед голосними переднього ряду, ГП і КП зберегли твердість приголосних перед е, а впровадили пом'якшення тільки перед і і ѣ (пор. 3, 17Г. Трубачов, 92 визнає це як можливість). Палаталізовані н' і л' були запроваджені як рефлекси нй і лй. У пам'ятках з ГП і КП регіонів розрізнення в позиції перед е пом'якшених і непом'якшених н, л зберігалося до кінця XII — початку XIII ст., коли ці приголосні теж депалаталізувалися. Пор. у Игоумєнє Мстиславовій грамоті 1130 р. опозицію двох н: игоумене, але донєлѣ.

6. Праслов'янське u перед j далеко перед писемним періодом змінене в ъ, як в інших позиціях, а в у, напр., мию, Київ (пор. російські діалектні форми типу коек СРНГ 14, 48 — Перм, Вятка, Урал, Сибір). Відповідно і перед й не змінилося в ь, а збереглося. Пор. шия. Див. про ці зміни 3, 84, 273 і далі.

7. З відсутності слідів розрізнення фонологічно значущих інтонацій і довгостей у ненаголошених, а далі і в наголошених складах (ці сліди збереглися в багатьох російських говірках і в пізніших пам'ятках) можна зробити тентативний висновок,

що інтонаційні й часокількісні розрізнення в ГП і КП регіонах були затрачені ще в передписемний час, принаймні в ГП регіоні.

8. До передписемного періоду належав початок характеристичного для української мови переходу о в і, який завершився появою і в середині XVII ст. (як також, із певними обмеженнями, е), особливо виразно в ГП регіоні. Цей початок у ГП регіоні полягав у асимілятивному звуженні перед й і, що могло статися тільки перед переходом цих голосних у єри, себто перед IX ст. До такої давньої дати веде й той факт, що в ГП регіоні таке звуження залежало від наголосу. У КП регіоні, де зміна полягала в дифтонгізації о і залежала від місця наголосу, такої виразної хронологічної вказівки нема. Зміна могла початися в дописемний період або геть пізніше, одночасно з занепадом слабких єрів. Можливо, що відмінність розвитку о (та е) була пов'язана, як постулювали Ганцов і Курило, з відмінним характером інтонування наголошених голосних у двох протоукраїнських регіонах — спадна інтонація в КП і рівна в ГП.

Подані тут у короткому перегляді факти дозволяють говорити, що вже в пізній дописемний час східнослов'янські говірки південно-західних регіонів оформилися в дві групи, умовно тут названі ГП і КП, які в своєму розвитку відрізнялися від мовних одиниць на північ і північний схід від них. Інновації цих двох регіонів лягли в основу пізнішої української мови, а інновації в ПС і МП регіонах, не сприйняті протоукраїнськими говірками, сприяли виразнішому протиставленню перших двох мовних регіонів останнім двом.

Не суперечить цьому твердженню те, що одночасно або й пізніше протоукраїнські говірки розвинули також інновації, спільні з іншими говірковими групами, що не ввійшли до формованої української мови. Найважливіші з цих спільних інновацій були повноголос, деназалізація носового голосного о в у, спільні зміни в початкових складах слів, що починались на й-, а саме втрата цього й- перед у, е і, в певних умовах, перехід йе- в о (осінь тощо). Наявність конвергентних інновацій після або побіч дивергентних була цілком закономірна. Якщо розглядати мову не як купу випадкових рис, не аморфно, а як систему, де tout se tient, нема нічого дивного в тому, що в дальшому, окремому розвитку усамостійнюваних частин первісно єдиної праслов'янської мови реалізувалися не лише принципово нові явища, а й завершувалися ті процеси, які були в своїх початках закладені в первісній системі. Ідеться тут про реалізацію успадкованих тенденцій.

Крім того, треба тут мати на увазі ще дві обставини. Навіть у тих процесах, які вели до ніби однакових наслідків-

рефлексів, могли бути і часто були дивергентні деталі. По-друге, однакові наслідки змін не завжди означають спільність процесу. Наочний і переконливий приклад з дещо пізнішого часу — занепад слабких єрів і перехід сильних єрів в о та е. Абстрагуючися від деталей, ці зміни виглядають однаковими в усіх частинах східнослов'янського континууму. Але добре відомо, що ці зміни сталися на півдні (ГП і КП) в середині XII ст., а в НТ сто роками пізніше, в середині XIII ст. Річ ясна, що можемо тут говорити про збіжні процеси, але не спільні зміни. Це ж п'ять поколінь різниці!

Досі мовилося про діалектні угруповання й регіони. Наприкінці коротка згадка про літературну мову. Точніше, про хронологічно першу літературну мову України. Незаперечно, була вона територіально призначена для всіх східних слов'ян і не виходила тоді поза ці межі. Коло колиски її стояла церква, а посередньо — держава, бо ж у державі і для держави існувала й церква. (Теоретично могли б до неї належати й болгари та македонці, але вони впали під ударами Візантії (972, 1018). Матеріально мова ця була спадкоємцем трьох традицій — моравської, македонської, болгарської, але кістяком і м'ясом її на Русі була ця остання. Безперечно, домішувалися до неї місцеві, східнослов'янські елементи, але не так програмово чи в намірі, як через брак тренування й освіти, хоч згодом деякі з них і були легалізовані. Чи існував паралельно другий варіант літературної мови — секулярний, насамперед адміністративний — якщо говоримо саме про літературну мову, себто про стандарт — не так ясно. Місцеві канцелярські стандарти, більш або менш всеохопні, існували, але наскільки вони були стабільні, які території охоплювали — це для нас неясно, і, мабуть, ніколи не з'ясується через брак матеріалу. Єдине певне, що маємо, це літературна мова на церковнослов'янській основі, церквою санкціонована, пропагована, культивована, доглядана. Ця була в принципі спільноруська — від слова Русь, не від слова Росія. Зрештою для середньовіччя були типові понаднаціональні, церквою плекані (але до церкви не обмежені) літературні мови, як у країнах католицької церкви — латина. Наявність такої літературної церковнослов'янської мови до нашої проблеми генези української мови має тільки дуже побічний стосунок.

Тепер до підсумків. Літературні мови на Україні мінялися, вони творилися, вживалися й виходили з ужитку. Тяглість живої, «природної», «нерукотвірної» мови існує близько 1300 років. Можна для кожної **літературної** мови подати більш-менш точну дату постання. Староцерковнослов'янську створив Кирило з Солуня коло 863 року, як німецьку Мартін Лютер своїм перекладом Біблії 1522—1542 років, італійську

Данте своїми писаннями початку XIV ст. Неможливо знайти таку дату для кожної живої мови, також і для української. Умовна дата постання давньоукраїнської літературної (церковної) мови — дата хрещення Русі — 988. Цю мову можна і слід назвати давньоруською. Але справжня, «жива» українська мова ніколи не була «давньоруська», ніколи не була «спільноруська», ніколи не була тотожна з російською, не була предком або нащадком, або відгалуженням російської мови. Вона поставала й постала з праслов'янської, формуючися від VI до XVI ст., і найкращий учений не визначить дня її народження. Вона витворювалася сторіччями, і тільки цілком довільно можна висувати тезу про рік або хоч би й століття її постання. Вона і молода, і стара, залежно від неминуче арбітрарного датування (хронологічного відліку) її початку, яке тільки й може бути арбітрарним, а ще краще, коли воно лишиться ніяке або множинне, себто пересувне.

Донедавна більшість українців обстоювали різницю (відмінність) відрубність своєї мови, споконвіку, більшість росіян — споконвічну єдність її з російською (як і їхні послідовники за кордоном. Цих останніх було і є дуже багато. Що «майже всі зарубіжні славісти вважають її (спільноруську.— Ю. Ш.) фікцією» (Півторак, 1991, с. 28) — це, звичайно, фікція, тепер фактів зібрано стільки, що серйозні російські вчені вже не можуть обстоювати міф єдиної «общерусской», давньоруської мови. Не випадково я тут кілька разів посилався на Трубачова (хоч він говорить про одинокі прояви і утримується від узагальнень, хоч його ідеал все ще «в поисках единства»). Подібно і Янін та інші. Їх буде більшати. Політичну проекцію на сучасність, як я вже тут казав, з цих питань робити не обов'язково. Не треба. Хибно й небезпечно. Це різні речі.

Концепція Смаль-Стоцького з 1913 р. була невмотивована й недоречна. Шахматов був серйознішим ученим, але й його концепція не витримала випробування часу. Мало не щороку він видавав новий варіант своєї історії формування східнослов'янських мов. Питання це йому боліло. Виклад його зазнавав нових і нових модифікацій, але в кожній він підкреслював «общерусскость» мовної ситуації до постання сучасних трьох мов. Та це не тільки вияв впевненості і впертості, а й вияв того, як ці проблеми його муляли. То він удавався до озії його тяжкостравного «Очерка древнейшего периода истории русского языка», 1915, то до прозорості «Введения в курс истории русского языка» I, 1916. Він будував раз по раз нові споруди, удосконалював попередні і знову помічав у них загрозливі шпарини. Чи він прийшов би після 1920 р. до заперечення «общерусской» природи всіх цих споруд, ми

не знаємо. Перешкоди були великі: інерція його наукового розвитку, з одного боку, правдоподібно підсвідомі політичні мотиви, з другого. Його ліберально-кадетські симпатії вимагали від нього визнання трьох сучасних східнослов'янських мов. Його російсько-імперський патріотизм не дозволяв йому побачити повної правди. 1905 року він боронив волю друку для української літератури, але виходячи не з потреб українців, а з відсутності небезпеки для російської імперії (Шевельов, 1987, с. 44). Відокремлення України 1917—1918 рр. викликало в Шахматова різке заперечення (Лотоцький, 359). Визволитися з політичних симпатій науковцеві нелегко.

Пропонована тут концепція мало кого задовольнить. Шахматовістів обурить віднесення початку формування української мови до VI ст., «смальстоцькістів» — закінчення її формування до XVI ст. Але здається, що ми стоїмо близько істини, коли, заперечуючи й відкидаючи концепцію «общерусской» мови, містимо час формування української мови в початках його від VI—VII століть, а закінчення десь коло XVI ст. А мусимо ще пам'ятати, що шлях розвитку української мови протягом цього тисячоліття далеко не завжди був прямий і послідовний, не завжди йшов однією лінією. Складна картина? Було простіше в Шахматова, а ще простіше в Смаль-Стоцького. Але де і коли правда була проста і прямолінійна?

Література

Глущенко В. А. Період східнослов'янської мовної єдності в працях О. О. Шахматова // Мовознавство. 1993. № 2.

Лотоцький О. Сторінки минулого // Праці Українського наукового інституту.— XII.— Варшава, 1933.

Півторак Гр. Давньоруська мова: реальність чи міф // Вісник Міжнародної асоціації україністів. 1991. № 2.

Словарь русских народных говоров / Ред. Ф. П. Філін. Вип. 14. Ленінград, 1978.

Smal-Stockyj und Theodor Gartner. Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. Відень, 1913 (НТШ).

Тараненко О. О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем // Мовознавство. 1993. № 2.

Трубачев О. Н. В поисках единства. Москва, 1992.

Червінська Л. Ф. і *Дикий А. Т.* Покажчик з української мови. Харків, 1929—1930.

Шахматов А. А. К истории звуков русского языка // Известия отделения русского языка и словесности. 1896. І. 3.

Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка. І. Петроград, 1916.

Шевельов Юрій. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 -1941). Стан і статус. Без зазнач. місця, 1987.

Решта праць Шевельова див. у тексті, поч. розд. 2.

ОЛЕКСА ГОРБАЧ

ГЕНЕЗА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЇЇ СТАНОВИЩЕ СЕРЕД ІНШИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ

Олекса Горбач *(нар. 1918 р.), мовознавець, славіст. Закінчив Львівський університет (1940); з 1947 р. продовжував студії в Українському вільному університеті у Мюнхені, де невдовзі стає доцентом. Викладає полоністику та україністику в Геттінгені (з 1952 р.), Марбурзі (з 1956 р.). З 1958 р. читає полоністику в Університеті Й.-В. Гете в Франкфурті-на-Майні, 1969 р. отримує звання професора, очолює кафедру славістики цього університету. Директор Слов'янського семінару при Інституті індогерманістики, фонетики та слов'янської фонології.*

Автор численних досліджень з історії української мови («Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських», 1959; «Die neuren Entwicklungstendenzen in der ukrainischen Schriftsprache», 1987 тощо); опублікував та описав стародруки XV—XVIII ст. («Рукописна церковнослов'янська «Риторика» з другої половини 18 в. монастирської бібліотеки в Нямц у Румунії», 1972; дослідження слов'янських рукописів, знайдених автором у монастирських бібліотеках Путна і Драгомирна в Румунії, 1968; короткий опис і публікація фрагменту з південно-лемківського Учительного євангелія 1640 року, 1969 тощо); дослідив і видав граматики української мови XVI—XIX ст.— І. Ужевича (1643, 1645), 1967; «Адельфотес» (1591), 1973; М. Смотрицького (1619), 1974; граматика 1938 року (крем'янецька),

---

Друкується із скороченням за виданням: *Олекса Горбач.* Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських // Фенікс. Детройт — Мюнхен, 1959. Ч. 9, 10.

1977; О. Павловського (1818, 1820), 1978; М. Лучкая (1830), 1979 тощо.

Значну увагу учений приділяє студіям над слóвниками XVI—XIX ст.— І. Максимовича (1718—1724), 1960; А. Корецького-Сатановського та Є. Славинецького (середина XVII ст.), 1968; П. Беринди (1627), 1956, 1965; Є. Желехівського і С. Недільського (1882—1886), 1982 та ін., окремі з цих словників автором були впроваджені в науковий обіг уперше.

Важливу ділянку становлять дослідження автора з діалектології української мови («Північно-наддніпрянська говірка й діалектичний словник с. Романів Львівської області» (1965), «Село Ступно і його говірка» (1972), словник села Верхній Дунавець (1968) і села Марушль (1969) (Румунія), а також дослідження українських говірок на території колишньої Югославії (1962, 1969), Східної Словаччини (1971, 1973) тощо; праці з соціальної діалектології — «Арго в Україні», 1951, та ін.

Численні статті присвячені загальнокультурній проблематиці, літературній творчості, літературним і мовним взаємозв'язкам, перекладу, зокрема інтерпретаціям релігійних творів («Мовостиль новітніх перекладів св. Письма на українську народню мову в 19—20 вв.», 1988 р.). Основні дослідження автора опубліковані в семитомному «Зібранні статей» (1991—1992).

Серед новітніх мов знайдеться хіба небагато таких, як оце українська — з немалим числом мовців (понад 40 мільйонів), з тисячолітньою вже майже літературною традицією, та з такою до останнього часу все ще оспорюваною генезою. Бо хоч окремі основні її риси в фонетиці та словництві, без сумніву, сягають передісторичних часів, хоч уже перші датовані пам'ятки XI віку безспірно з нашої мовної території (київські Збірники Святослава з 1073 й 1076 рр.) виявляють одну-другу українську мовну рису, то все ж серед багатьох славістів-чужинців вперто побутує погляд, мовляв, про українську мову можна говорити щолиш від XIV—XV віку [1].

[1] *T. Lehr-Splawiński.* Stosunki pokrewieństwa języków ruskich // „Rocznik Slawistyczny". IX. 1921—22; *T. Lehr-Splawiński, W. Kuraszkiewicz, F. Slawski.* Przegląd i charakterystyka języków slowiańskich. Warszawa, 1954. C. 82; *W. Kuraszkiewicz.* Zarys dialektologii wschodnioslowianskiej z wyborem tekstów gwarowycz. Warszawa, 1954. C. 19; Ugrupowanie języków wschodnioslowiańskich, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego". Wroclaw-Kraków, z. XIV. C. 94; *T. Milewski.* Zarys językoznawstwa ogólnego, cz. II. z. 1 // Rozmieszczenie języków. Lublin-Kraków, 1948. C. 320. Праць російських славістів тут навіть не називаємо.

Що більше — після останньої війни й українські мовознавці в УССР (і взагалі так далеко як сягає совармійський багнет), примушені були прийняти за аксіому совєтсько-російську теорію про існування «древньоруської мови» в IX—XIV вв., а з якої щолиш від XIV в. стали розвиватися три сьогоднішні східнослов'янські мови: українська, білоруська й російська. Щодо періоду VI—VII вв., себто після розбиття праслав'янської мовної спільноти,— повної термінологічної ясності «ще» немає: чи існувала тоді «праруська» чи «спільно-східнослов'янська» мова.

Цій плутанині, правда, на тому ще не кінець. Згідно з тією совєтсько-російською теорією про етно- й націо-генезу́, з первісних племінно-родових «мов» розвинулася у IX в. по Христі мова «древньо-руської народності» [1], а як же ця древньоруська народність розпалася після приходу татар на три нові народності (українську, білоруську й російську), то до XVII в. (себто «до створення всеукраїнського ринку»!) це була мова української народності, і з зародженням же тоді при капіталізмі української нації стала ця мова мовою української буржуазної нації, а вже після большевицької революції в жовтні 1917 р. в Росії (зі складу якої тоді Українська Республіка, до речі, була вийшла!) — українська мова стала «мовою української соціалістичної нації» [2].

Як виходить, то совєтсько-російська схоластика штучно й непотрібно порозтинала органічний процес розвитку української мови на декілька часових відтинків, які насправді нічогісенько з наших мовних процесів не пояснюють. Бо ж саме покликування на «авторитет» Сталіна (А. Чікобави) чи іншого Єжова або Берії не в стані витлумачити, а чи викреслити з історії такого незрозумілого факту, що — раз українські мовні особливості розвинулися аж із виникненням української «народності» в XIV—XV вв. у кордонах Литовсько-польської держави, а не було тієї мови й «народності», напр.,

---

[1] *Рыбаков Б. А.* Проблема образования древнерусской народности в свете трудов И. В. Сталина // «Вопросы истории». М., 1952. Ч. 9. С. 40—62; *Ионенко И. М.* Об исторических условиях превращения курско-орловского диалекта в основу русского национального языка // «Вопросы истории». М. 1952. Ч. 7. С. 88—100; *Иванов В. В.* Обсуждение вопросов формирования русской народности и нации // «Вопросы языкознания», М., 1954. Ч. 3; Тезисы о 300-летии воссоединения Украины с Россией (1654—1954 гг.) // «Правда». 1954. 12 янв.

[2] *Медведєв Ф. П.* Історична граматика української мови. Харків, 1955. Ч. I. С. 31, 37—45; *Булаховський Л. А.* Питання походження української мови. К., 1956. С. 45—82, 169—94; *Безпалько О. П., Бойчук М. К., Жовтобрюх М. А., Самійленко С. П., Тараненко І. Й.* Історична граматика української мови. К., 1957. С. 31—6; *Баймут Т. В., Бойчук М. К., Волинський М. К., Жовтобрюх М. А., Малина Т. П., Самійленко С. П.* Порівняльна граматика української і російської мов. К., 1957. С. 17—21.

ще з-перед історичної доби (найпізніш у IX в.), то чому з наших закарпатських племен, які від приходу мадярів к. 895 р. в Придунайську низовину — понад 1000 років не жили спільним політичним життям із «древньоруською народністю» (себто з Київською державою),— не створилася ні окрема «карпатська народність», ні така ж «буржуазна нація» чи «національна мова»? Чому такого ж не сталося з українськими буковинськими племенами, які бодай від XIV в. геть аж до XVIII в. жили іншим політичним життям, ніж «литовсько-польські» українці? Чому не постала якась «волинсько-білоруська нація», хоч Волинь у часі отого гіпотетичного формування української та білоруської «народностей» у XIV—XV вв. жила 1340—1569 рр. спільним політичним і культурним життям із Білоруссю; а окремо від Галичини (Червоної Русі), яка від 1340 р. перебувала в складі польської держави і теж чомусь не розвинулася вже ні в окрему «народність», ні не витворила чомусь окремої своєї «народностевої» мови? Бо ж як подібний політичний відхід польського Шлезька під чесько-німецький вплив у XIII—XIV вв. не змінив тамошнього польського національного почуття, формованого в X—XI вв., ні тим більше іще раніших мовних особливостей, так не могли вже політичні події XIII—XIV вв. змінити і в нас наслідків тих процесів, які трапилися куди скоріш, ніж прихід татар.

Але вже таки вершок безглуздя — це ділити українську мову XX в. на «мову української буржуазної і української соціалістичної націй» (перед і після «жовтня 1917 р.»): вже краще тут підходив би хіба «перелом» 1932—33 рр., коли чекістські нагани створили були «епоху», насильно русифікуючи українську літературну мову в УССР й ліквідуючи десятки видатних українистів. «Старшобратня допомога» царської Росії обмежувалася таки лиш до порівняно «недосконалих» указів 1863 й 1876 рр. та до куди менш грізних заслань українських культурних діячів.

Нам залишається лише надіятися, що й оцей найновіший прояв безглуздя ще проминe, як проминув і попередній «вавилонський полон» нашого мовознавства УССР в такому ж марристському божевіллі.

Критику цієї історіографічної плутанини з народностями й націями залишаємо історикам. Тут обмежимося до найістотнішого мовознавцеві — до проблеми «древньоруської мови» як предка трьох східнослов'янських мов.

Кожен, хто зорієнтований у дотичній проблематиці, зразу пізнає, що насправді тут лише підігріта й змодифікована мовно-історична концепція т. зв. праруської (прасхіднослов'янської) мови, себто мови-предка східних слов'ян, до-

стосована до совєтсько-російської історіографічної теорії про націогенезу українців, білорусів і росіян. Та тоді, як про теорію праруської мови давніш можна було ще дискутувати, то справа «древньоруської мови» · це офіційна партійна догма, накинута нашому підсовєтському мовознавству, а відступ від неї це «український буржуазний націоналізм». Які грізні наслідки пов'язані з такою закидуваною комусь «єрессю», пояснювати зайво.

В чому ж лежать корені того, що взагалі могла постати раніш ця теорія праруської мови та сьогоднішнє числення часу української мови щолиш від XIV—XV вв.? Чи й на цьому, здавалося б, такому аполітичному відтинку можлива в нас така плутанина й політизація? Політизація, якої, доречі, тут не знають інші слов'янські мови, що то спокійно можуть говорити про старопольський, старочеський чи староболгарський періоди у розвитку власних мов. Причин на таке в нас склалося більше. Назвемо й розглянемо їх за чергою; йдеться тут про такі моменти, як:

1) факт **тіснішої граматично-словникової спорідненості** згаданих трьох східнослов'янських мов порівняно до інших слов'янських і релятивно пізніші дезінтеґруючі мовні процеси по них;

2) **поява спільної літературної мови** (староболгарської за походженням), принесеної в Київську державу враз із християнством і церковно-релігійною літературою у X в. Ця літературна мова, в деяких жанрах єдина для всієї держави, а то й для всієї православної церкви у слов'ян — вперто загороджувала вступ туди новим елементам розговірних народних мов, створюючи фікцію мовної єдності назовні — подекуди (себто на деяких територіях і в деяких літературномовних жанрах) геть аж до XIX в. Спорадичне проривання у цю літературну мову елементів із живих розговірних мов не дає належного уявлення про справжній стан такої живої мови в нас, а отже дозволяє прихильникам праруської мовної єдності вбачати таку єдність і ще геть навіть наприкінці XIV в.;

3) наявні історичні обставини, що засвідчують про **довгу політичну нездиференційованість східних слов'ян.** Маємо тут на увазі династичні зв'язки Рюриковичів, що проходять понад сьогоднішніми мовно-етнографічними межами цих народів,— як теж і їх **церковно-організаційну пов'язаність,** нерозірвану подекуди з різних причин ще й досьогодні.

Всі ті моменти, взяті разом, приводили декого й з-поза російських учених на думку про тіснішу й довшу мовно-етнічну пов'язаність східних слов'ян. Нічого отже дивного, що серед небезсторонніх, політично зацікавлених, російських

учених такі факти породили низку відповідних концепцій, тим більше, що провідна політична роль на сході Європи від XV—XVI вв. належить їм (росіянам), що свідомими політичними спадкоємцями Київської держави й київської митрополії рано (бо ще в XV в.) стала вважати себе російська Москва. Коли ще в XVII—XVIII вв. було можливе вимандровування українських учених в Московщину й добровільне (в деякій бодай мірі) уніфікування своєї української літературної мови під російсько-мовні норми, а чи культурницьке аполітичне українофільство в XIX в., а чи воююче політичне москвофільство (під Австро-Угорщиною), або вже в совєтський період — партійна кар'єра пашпортних українців із УССР в Москві й РСФСР,— то чого дивуватися, що серед російських учених виникла й живе теорія, ніби загалом українська «народність» (і теж мова!) постала щолиш у результаті пожиття частини «древньоруської народності» під Литвою й Польщею, себто відірвано від росіян. Підсвідоме прагнення тих же російських учених якось тісніше зв'язати спадщину Києва з Москвою породило відому гіпотезу М. Поґодіна, відновлену пізніш О. Соболевським [1], про «російськість» первісних київлян, які вимандрували від татарських нападів на російську північ, та про «галицько-волинських» приходців у Києві після татарської навали. Що ця історикам й мовознавцями давно вже опрокинута теорія ще не зовсім відписана з конта серед совєтсько-російських істориків і мовознавців, про те свідчать і новіші оце твердження про мовно мішаний характер Києва (себто з сильною північною, новгородською, домішкою чи й перевагою,— звідки прийшла і династія та нібито частина самого населення) [2].

Серед комплексу згаданих питань, що попередили викристалізування концепції праруської, чи то древньоруської мови, найцікавішою з етнографічного погляду є, без сумніву, проблема виникнення спільних східнослов'янських мовних рис, а серед них і українсько-мовних. З лінґвістичного боку ця проблематика вже більш-менш висвітлена шляхом взаємного порівняння даних із слов'янських мов. Труднішою залишається все ще справа абсолютної хронології цих передісторичних і вже таки історичних процесів. Не менш важко тут пов'язати ці дані лінґвістики з даними, що їх постачають історичні джерела та археологія. Спроби такого синтетичного

---

[1] *Погодин Н. П.* Записка о древнем языке русском // «Известия АН по отделению русс. яз. и словесности», 1856. Т. V. С. 70--92; *Соболевский А. И.* Как говорили в Киеве в XIV и XV вв. // «Чтения Общества Нестора Летописца». К., 1888. Т. 2. С. 216.

[2] *Черных П. Я.* Очерк русской исторической лексикологии: древнерусский период. М., 1956. С. 109.

зведення даних лінґвістики, археології й історії щодо генези слов'янських мов ще не вповні задовільні, вони все ще в стадії продискутування й не можуть уважатися остаточними. Одною з таких останніх найстрункіше продуманих зведень слід уважати спробу краківсько-познанського гуртка польських учених-лінґвістів Т. Лера-Сплавінського й Т. Мілєвського та археологів Т. Сулімірського, Ю. Костшевського та ін. [1]; їх гіпотези, в основному, тут притримуватимемось. З більшістю поглядів Т. Лера-Сплавінського погоджується тут і сов.-рос. археолог П. Н. Третьяков [2].

Проблема генези слов'янських мов тісно пов'язана й з питанням про т. зв. прабатьківщину як слов'ян, так і індоєвропейців загалом. Сьогоднішня лінгвістика приймає, що прабатьківщиною індоєвропейських народів слід уважати середущо-південно-східну Європу. Південний захід Європи та Середземномор'я були зайняті в IV—III тисячолітті до Христа не індоєвропейцями — мабуть, мовами кавказько-іберійської («яфетидної») групи,— тоді як північносхідну Європу в тому числі (і пізніш) заселювали фіно-угорські племена урало-алтайської групи мов [3]. З-поміж північносхідних індоєвропейців виділюється на просторі поміж Одрою — Карпатами — середущим Дніпром — Західною Двіною — Балтикою к. 1500 р. до Христа — як вислід засимільованого фінського субстрату — балто-слов'янська група, суміжна (й отже тісніш споріднена) з однієї сторони з германами (на північному заході), венето-іллірами й траками (на південному заході й півдні) та з індо-іранцями з другої сторони (на південному сході). На північному сході балто-слов'яни межують із фінськими племенами. Ця балто-слов'янська єдність розбивається незабаром к. 1300—1200 рр. до Христа внаслідок експансії балтійців на північний схід і їх повного змішування тут з якимись фінськими племенами, а з другої сторони внаслідок змішання слов'ян із венето-іллірськими завойовниць-

---

[1] *T. Lehr-Spławiński.* O pochodzeniu i praojczyźnie Slowian, Prace Instytutu Zachodniego. Nr. 2. Poznań, 1946; Początki Slowian // Biblioteka Studium Slowiańskiego U. J., B. 1 4. Kraków, 1946; *J. Kostrzewski.* Od. mezolitu do okresu wędrówek lunów. Prehistoria ziem polskich. Kraków, 1948; *T. Sulimirski.* Najstarsze dzieje narodu polskiego, wyd. 2. Londyn, 1945; *J. Czekanowski.* Wstęp do historii Słowian, Perspektywy antropologiczne, etnograficzne, prehistoryczne i językoznawcze. Lwowska Biblioteka Slawistyczna. T. 3. Lwów, 1927; Polska synteza slawistyczna w perspektywie ilościowej // Rozprawy Wydzialu hist-filoz. PAU, S II. T. 46 (3—50). Kraków, 1947.

[2] *Третьяков П. Н.* Восточнославянские племена, вид. 2. М., 1953. С. 69, 82, 102.

[3] *Георгиев В. И.* Проблема возникновения индоевропейских языков // «Вопросы языкознания». М., 1956. Ч. I. С. 43—67.

кими племенами від південного заходу; звідси то й називання слов'ян у німців «вендами» та поява «сатемовій» (пор. слов'янське **сьто** «100» з латин. **centum**, читай **кентум** «100») мові «кентумових» відповідників до правильно-«сатемових» литовських слів, як от: по-українськи **гусь**, -польськи **gęs**, але литовське **žasís** «гуска» [1].

Період наступного спільнослов'янського пожиття в цій прабатьківщині на північ від Карпат тривав уже доволі довго, бо геть аж до остаточного розселення слов'ян у V—VI вв. по Христі на південь від Карпат — Дунаю, це внаслідок т. зв. мандрівки народів, започаткованої тут приходом гунів к. 375 р. Такий довгий період слов'янської мовної спільноти (XVI—XVII вв.!) спричинився вирішно до постання низки спільних фонетично-морфологічних процесів, притаманних усім слов'янським мовам, та до далекосяжного водностайнення словника й словотвору. Порівняно догідна для живіших мовних (враз із економічними й політичними) зв'язків рівнинна місцевість з водними шляхами — такому ще лиш сприяла. Все воно й є причиною нинішньої близькості слов'янських мов, порівняно хоча б із германськими чи романськими. Розмовляючи про буденний побут, один слов'янин може більш-менш вірно зрозуміти іншого, навіть не вивчавши спеціально його мови. Можна без пересади заризикувати твердженням, що слов'янські мови нині ще подекуди ближчі собі, ніж, напр., головні діалекти німецької мови.

Постання ж найраніших різниць поміж слов'янськими мовними групами пояснюється головно вклиненням окремих іншомовних племен (готів, аварів-обрів та врешті мадярів і румунів) поміж слов'янські поселення, а теж як наслідок асимілювання слов'янами решток інших етнічних груп (кельтів — частиною західних слов'ян; іллірів — південними слов'янами; траків — південними слов'янами та частиною східних слов'ян; литовців, іранців і фінів — іншими східними слов'янами) — себто іншо-етнічним «субстратом». Отакі чужі острови сприяли тоді ширенню нових мовних процесів уже самостійно, себто тільки на окремих смугах слов'янської племінної території. Так постали спершу дві — західна й південно-східна — групи слов'янських мов (внаслідок вклинення германських племен і згодом готів у II—III вв. по Христі), а згодом три — через розбиття південно-східної групи на окрему південну й східну (внаслідок аварської інвазії над Дунай у VI—VII вв.).

---

[1] *V. Kiparsky.* Die gemeinslawischen Lehnwörter aus dem Germanischen: Annales Academiae Scientiarum Fennicae. B. XXXII. 2. Helsinki, 1934 (4. Entlehnungen aus der centum -Gruppe).

Таким чином, ця спільнослов'янська мовна доба ділиться на два періоди: перший, часово довший і старщий — повільних мовних змін, які вирізнили слов'янське від балтійського дорешти (найважливіші тут процеси: 1) заміни всіх закритих складів у відкриті внаслідок занику складу визвучних приголосних, напр.: **до-мъ** «дім», називний і знахідний однини, супроти латин. **do-mus, do-mum** «дім»; 2) витворення окремої системи інтонацій на довгих голосних і дифтонгах старого й нового акута (підносної інтонації) та старого й нового циркумфлекса (спадної інтонації); 3) витворення власної системи словозмінювання; 4) монофтонгізації дифтонгів, напр.: **стѣна** «стіна» супроти німецького **stein** «камінь»; 5) т. зв. 1-ої й 2-ої палаталізації задньопіднебінних приголосних к, г, х, в ч, ж, ш та ць, зь, сь/ш типу чоловіче, в чоловіці — супроти **чоловік**; 6) такий же палаталізаційний вплив й на попередні інші приголосні та на наступні голосні, як от: **кошу́-коси́ти** із kos-j-a, чи: **коло**, але **поле** із pol-j-o), та на другий період, молодий і порівняно коротший, від II—I вв. до Христа аж до розселення в V—VI вв. по Христі [1]. Лужицьку культуру західної частини протослов'янських племен на території нинішньої Польщі тоді знищують напади іранських скитів від південного сходу та кельтів від південного заходу; на два—три віки раніш східні протослов'янські племена просуваються аж до верхів'їв Дніпра — на терени балтійців і фінів.

Готська інвазія в II—III вв. по Христі з-над Гданської затоки вздовж Вісли — Бугу над Чорне море — розірвала західних слов'ян (себто пізніші мовні групи: польсько-поморсько-полабську, сербо-лужицьку й чехо-словацьку) від південно-східних, які знову ж іще деякий час жили одною мовною спільнотою. Тому ті мовні фонетичні процеси, що проходили в тому часі,по-різному відбилися в обох групах (порівняти б: польське **musze**, читай **му́ше,** давальний одн., та українське **му́сі**, причому йдеться про звуки ш/сь; польське **gwiazda, kwait**, читай **гвя́зда, кфят**, та українське західне **звізда́, цвіт**, де знову ж ідеться про звукові групи гв/зв та кв/цв; польське **sadlo,** читай **са́дло,** та українське **сало,** де йдеться про звукову групу дл, упрощену в українській мові в л). Остаточно цю південно-східну слов'янську групу розбила міграція південних племен за Дунай у V—VI вв. і пізніш — цим разом під натиском ще й аварів-обрів, про яких навіть київський лі-

[1] *T. Lehr-Spławiński.* Z dziejów języka prasłowiańskiego // Studia linguistica in honorem acad. S. Mladenov. 1957. C. 255–61; Próba datowania tzw. II palatalizacji spółgłosek tylnojęzykowych w języku prasłowiańskim // Studia z Filologii polskiej i słowiańskiej. I. Warszawa, 1955. C. 375—83; *N. van Wijk.* Les langues slaves. De lunité à la pluralité. Paris, 1937.

тописець умів оповісти ще в XI—XII вв., що вони дуже знущалися над слов'янами. Ці авари ймовірно відтіснили предків східних слов'ян на деякий час від колишнього Дунаю — Дністра на північний захід і тут ці східні слов'яни ще раз зблизилися до західних, з якими тоді спільно пережили ще деякі фонетично-морфологічні процеси, невідомі вже зате — південним слов'янам (порівняти б, напр., польський і український префікси роз- із церковнослов'янським, себто староболгарським раз-; українське **кóні, дýші** й **душí** — та польське **konie, dusze**, й давніше **dusze**, нині **duszy**,— родовий одн., читай: **кóнє, дýше**,— супроти південнослов'янського давнішого **końie, duše**). Всадовлення аварів у Панонії (Угорській низовині) наблизило й чехо-словацьку групу назад до інших західних слов'ян і відділило її від південних, з якими ця чехо-словацька група перейшла була деякі спільні мовні процеси (порівняти б ческе **hlava** й сербо-хорватське **glava** супроти польського **glava** та українського **головá**). Може, якесь спільне пожиття декотрих південних племен східних слов'ян (в тому й предків українців, білорусів та південних росіян) враз із чехо-словацькими племенами в одній аварській державі VI—VII вв. і було причиною, що розвиток давнього (праслов'янського) приголосного ґ у спірантне г (h) поширився згодом лиш по цих «середущо»-слов'янських мовах (у X—XII вв.). Серед східних слов'ян його знають лише українська та білоруська мови, а далі ще південноросійський діалект у формі задньоязикового спіранта **gh** (позначуваного в фонетиці грецькою літерою гамма γ) ,— стадія, почерез яку мусив був пройти й українсько-білоруський гортанний спірант **h**.

Сусідство українських племен із південнослов'янськими (болгарськими та сербо-хорватськими) ще в прабатьківщині слов'ян на північ від Карпат і було причиною, що такі явища, як отверділа вимова передньоязикових та губних приголосних перед давніми голосними **е, і** охопили з-поміж східнослов'янських мов лише українську (спершу лиш її південні говори), подібно як усі південнослов'янські, ческу й частково словацьку мови (порівняти б: українські **себé, зимá**, сербохорватські **сéбе, зíма** — та російські **сєбя́, сєбé, зымá**, білоруські **сябé, зымá**, чи польські **siebie, zima**, читай **сéбє, зьíма**). Правда, хронологія цього (такого характеристичного українщині) явища оспорювана — з уваги на такі випадки, як українська тверда вимова в таких словах, як от: **поле, хвáлений** — супроти сербо-хорватської **polie, hvalien** (дехто відносить його навіть на XIV—XV вв.!), та годі припускати, що воно не передісторичний процес по наших південних говірках — бодай у своїх початках. По наших поліських говірках

отверділи приголосні перед **е** остаточно щолиш десь у XIV в., як про це свідчить тверда вимова приголосних у таких випадках, як от: **деди́** «діди», **хо́деть** «ходять», де це **е** розвинулося не під наголосом із давнішого **ѣ**, а поміж двома пом'якшеними приголосними.— Ще інша така українсько-сербохорватська спільна риса — це закінчення -мо в І особі множини дієслів (напр., **дамо́, сидимо́**).

Низку інших фонетично-морфологічних процесів від VII—VIII вв. пережили вже східнослов'янські мови відокремлено і від південних слов'ян, що то в міжчасі зірвали мовний контакт із північчю, колонізуючи задунайський Балкан,— а так само осібно й від відокремлених уже з давнішнього західних слов'ян. До таких найважливіших спільно пережитих у VIII—X вв. східнослов'янських мовних процесів (а на них-то й покликуються головно прихильники теорії про праруську мову) — належать:

1) явище т. зв. повно́голосу (порівняти б: українське **голова́**, білоруське **галава́**, російське **ґалава́** — супроти польського **głowa** та болгарського **ґлава́**; українське **бере́за**, білоруське **бяро́за**, російське **бєрьо́за** — супроти польського **brzoza**, читай **бжо́за**, болгарського **бря́за**, яке, до речі, занесли румунські карпатські чабани як назву місцевості **Бряза** на Бойківщині; заміна імені німецького цісаря Карла **Karl** у чеське **král**, польське **król**, сербо-хорватське **krali**, українське **коро́ль** — дозволяє датувати цей процес IX в. по Христі; українське **кра́ля** «красуня» — це позичення XVI—XVII вв. з чеського **králka** «королева; дама в картах»);

2) розвиток носових голосних *о, е* (читай: **о**ⁿ, **е**ⁿ) в *у, а,* (я) (пор. українське, білоруське, російське **дуб, ся́ду** — супроти польського **dąb, siądę**, читай: **домп, сьо́нде**); як свідчить позичена мадярами від українців у Причорномор'ї в IX в. по Христі назва поляків **Lengvel** із **ledianinъ** (пор. поліське **лядо, лядина** «поле в лісі»), то тоді ще українці вимовляли носові голосні, зате в X в.— вже ні, як свідчить назва Дніпрового порога **Овьручний** у Костянтина Багрянородного;

3) розвиток груп приголосних ***дй, тй, кть*** в ***дж(ж)***, ***ч*** (порівняти б українське **межа́**, бойківське **меджа́** — відповідний латинський **media** «середня»; українське **чужий**, бойківське **чуджи́й, ніч** — із польськими **miedza, cudzy, noc**, читай **ме́дза, цу́дзи, ноц**);

4) розвиток назвучних груп ***йе, йу*** в ***о, у*** (порівняти б українське **о́зеро, уже́** — з польськими **jezioro, juz**, читай: **єзьо́ро, юш**);

5) розвиток фонетичних груп типу українських **молоко́, чо́рний** — супроти польського **mleko**, словацького **čierny**; як

теж голосні **о, е** із давніх півкоротких **ъ, ь** в словах такого типу, як от українських **сон, день** — супроти польських **sen dzień**, читай: **сен, дзень,** а сербо-хорватських **сан, дан**;

6) врешті низка морфологічних та словникових згідностей у трьох східнослов'янських мовах, притаманних переважно їм лишень (напр., **сóрок, собáка, дешéвий, хорóший, сім'я́, ждáти**).

Очевидно, окремі з-поміж тих явищ спорадично появляються ще десь на слов'янській території,— в тій однак цілокупності лишень у східнослов'янських мовах. Як згадано, всі оці явища й послужили були підставою для теорії про праруську (себто прасхіднослов'янську) мову — серед загалу російських, польських і західних славістів. З другої сторони — український мовознавець Степан Смаль-Стоцький у критиці тієї теорії станув на другому екстремному становищі, неґуючи всяке ближче пов'язання української мови з російською й білоруською, і висловлював думку про однакову а чи й ближчу спорідненість українщини з сербо-хорватською мовою [1]. І таке становище годі прийняти, не натягаючи силою мовних фактів (маємо на увазі отаку буцімто ближчу спорідненість українщини з сербо-хорватщиною, ніж із іншими східнослов'янськими мовами). Найближчою бо українщині насправді — білоруська мова (лінгвісти Ф. Міклошич та О. Огоновський [2] навіть уважали, що білорущина — це лиш дуже відокремлений «діалект українщини»!), і далі — російська мова, з якими українська мова зв'язана фонетикою, морфологією й словником, причому — деякими маркантними фонетичними рисами (як ото згадувана вже тверда вимова приголосних перед давніми *о, і*!) в'яжеться українська мова з південнослов'янськими, а своїм словником (зокрема ж словником південно-західних говірок) ще з польською мовою. Це останнє стосується в чималій мірі й білоруської лексики.

На всі ті моменти однак і давніші прихильники праруської мови і тим більше теперішні віруючі в «древньоруську мову» IX—XIV вв. просто заплющують очі.

Насправді ж уже на самому заранні історичного періоду східнослов'янських мов (від половини XI в.) вже в найдавніших тутешніх мовних пам'ятках виразно зарисовані дві мовно-діалектні смуги: українська й північноросійська (новгородсько-псковська). При тому в українщині помітні два діалекти: 1) київсько-чернігівський — як попередник тепе-

[1] *S. v. Smal-Stockyj* — Th. Gartner. Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. Wien, 1913 (Die Stellung ces Ruthenischen innerhalb der slavischen Sprachen); *С. Смаль-Стоцький.* Розвиток поглядів на сем'ю слов'янських мов і їх взаїмне спорідненя, Прага, 1927 р.

[2] *E. Ogonowski.* Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache. Lemberg, 1880.

рішніх північноукраїнських (поліських) говірок — та 2) галицько-південноволинський — як попередник теперішніх південно-західних українських говірок. Нова українська літературна мова XVIII—XIX вв. розвинулася на базі південних говірок, то й риси отого староукраїнського «галицько-волинського» діалекту — це й є давніша стадія рис теперішньої української літературної мови. Йдеться, наприклад, про вимову давнього голосного ***ѣ*** (ять) звужено до ***і*** (у поліських говорах він ще й нині під наголосом вимовляється як дифтонг ***іе***, а ненаголошений як ***е***: південноукраїнське **дыід, дыідú** — поліське **дыіед — дедú**). Київсько-чернігівський діалект знову ж характеризувала передня («м'якша»!) вимова груп ***кы, гы, хы*** як ***ки, ги, хи***, з чого далі пішло тут і змішування давніх голосних ***ы — і*** (як це їх ще й досі розрізняють 4 найзахідніші південно-західні наші говори: бойківський, середущозакарпатський, лемківський і надсянський!) в новому українському голосному ***и*** (теж під впливом «твердої» української вимови приголосних перед давнім ***і:*** порівняй однакове нині ***и*** в словах: **тин, тис** зі староукраїнськими **тынъ, тісъ**); сам процес розвитку ***кы, ґы, хы*** в ***кі, ґі, хі*** — відомий, зрештою, білоруській і російській мовам. Зрештою, ці два діалекти різнилися поміж собою не лише фонетикою (приголосні перед **е** отверділи скоріш на півдні, ніж на півночі!), морфологією (перевага закінчення давального однини ***-ові*, батькові**, чіткіше розрізнювання відмінкових закінчень м'якого й твердого типу іменників — **на землú, на конú, на пóли** й **на стіні, на столі, на сіні** — в південних, а форми — **у, батьку**, і вводження твердотипних закінчень у м'які іменники — у північних), словотвором (суфікс **-нсько** на південному заході та **-ище** на півночі й сході) і напевно — словництвом. Різні сьогоднішні лексикальні діалектизми північних і південних українських говорів, мабуть, лише дуже блідо передають давні різниці, затерті немало пізнішими міґраціями головно в частині південних говіркових теренів (півн. **ля́да** — півд. **нúва, рілля́**; півн. **сябрó** — півд. **товáриш**; півн. **тропá** — півд. **стéжка**, карпат. **пішка**; півн. **свóлок** — закарпат. **селем'я**, витіснене деінде німецьким **трамом**; півн. **ýтка, сéлезень** — півд. **кáчка, кáчур**; півн. **ципленя́** — півд. **курчá**, карпат. **пóтя, пýля**; півн. **лісавúця, ребрúна** — півд. **драбúна**, закарпат. **лáзиво**; півн. **верéйка** — півд. **корзúна, кошіль, кобілка**; півн. **кіснúк, косúнка** — півд. **хустúна, ширінка**; півн. **хвóя** — півд. **сосна**; півн. **молóнка** — півд. **блúскавка**; півн. **(о)рéля** — півд. **гóйдалка**; півн. **хупáвий, красúвий** — півд. **гáрний, лáдний**, закарпат. **читáвий**). Серед південно-західних наших говорів окремо ще тут виділюються архаїчними рисами 4 згадувані карпатські говори (враз із гуцульським). Їхні лексичні осо-

бливості недвозначно нав'язують до південнослов'янського та до словацького (**óблак** «вікно», **застáва** «прапор», **полони́на** «пасовище на безлісних верхах», **свирілка, пищáлка** «сопілка», **осóвня** «місце,звернене до сонця», **пчоли́нок** «пасіка», **деревúще** «домовина», **пелéвня** «клуня», **бéвза** провалля»).

Новгородсько-псковські говірки (північноросійський діалект) характеризувало ще в XI в.— крім вимови **ґ** (супроти українсько-білоруського *г*) — прастаре пов'язання з західнослов'янщиною (напр., псковська вимова **жаґлó**, як і польська **żądło** — супроти української **жалó** і далі-ж — сліди фінського субстрату в фонетиці (напр.,«мазурська» вимова типу **цáша, зáба** — замість **чаша, жаба**) як теж російські морфологічні вирівняння у відміні іменників типу: **рукá — рукé**, супроти українських **рукá — руці**. Крім того, цей північноросійський діалект характеризувався ще наближеною до *і* вимовою голосного *ѣ* (ять) в положенні перед пом'якшеним приголосним (**сыть** «сітка, мережа», деінде — **сьеть**), як не враховувати лексичних особливостей, спільних подекуди радше з українщиною,— ніж із південноросійським діалектом (новгородські **конь, орáть, пóпел** — південноросійські **лóшадь, пахáть, золá**), може,— слід живіших зв'язків із Києвом дніпровським водним шляхом.

Первісно куди слабше здиференційованою була середуща смуга — білоруських та південноросійських говірок — у відрізненні від виразно виділеної української та північноросійської смуг.

Остаточно різко відділилася українщина в обох своїх згаданих діалектах у висліді фонетичних процесів, зв'язаних із занепадом півкоротких голосних *ъ* (**йора**, вимовляти як коротке *у*) та *ь* (**єра**, вимовляти як коротке *і*) у т. зв. слабих позиціях та з вокалізацією тих півкоротких голосних *ъ, ь* у т. зв. міцних позиціях (**сон — сна** із: **сънъ — съна; день — дня** із: **дьнь—дьне**). Подібних маркантних процесів зазнала тут ще лиш польська, словацька, чеська й горішньо-сербська мови, а в меншій мірі білоруська (головно ще в своєму південно-західному говорі). Висліди тих процесів надали українській мові вповні вже індивідуального обличчя супроти інших слов'янських. Йдеться при тому про наслідки т. зв. заступного видовження давніх голосних **о, е** в новому закритому складі, якщо в наступному складі заник отакий «слабий» півкороткий голосний **йор** чи **єр**: напр., українські літературні й південні форми — **шість/шести́, ныс/неслá, зы́льльа/зелó** — та говіркові північноукраїнські — **шіесць, ньуос, зыéльлье**. З цим процесом пов'язане й асимілятивне подвоєння приголосних (типу — **зíлля, нíччю**), відоме теж білоруській мові.

Отой важенний наслідками процес занепаду слабих півкоротких голосних **йор-єр** почався на півдні України ймовірно ще в XI в. (напис на Тмутороканському камені 1068 р. **Глѣбъ князь** замість: **Гълѣбъ кънязь**), а його наслідки з якісною зміною заступновидовжених голосних *о, е* в попередніх складах в напрямі до *уо/у — ӥ — і* та до *іе/іоо — ӥ — і* засвідчені безспірно в формі т. зв. «нового ять» (ѣ) — на місці заступновидовженого етимологічного *е* — зараз у 2-ій половині XII в. (в Добриловому євангелії з 1164 р. та в написі на хресті княжни Євфросини Полоцької з р. 1161).

Зв'язане з цим таки процесом занепаду та вокалізації півкоротких голосних **йор-єр** *(ъ, ь)* явище типу: **кров — кривáвий; гриміти; глóтка — глитáти, глитáй** — охопило ще й білоруську мову, але вже не російську, де тут маємо: **крофь — кровáвый, ґлóтка — ґлотáть, ґреме́ть** (порівняй ще польські **krew — krwawy, grzmieć**, читай: **креф — крфави, ґжмєць**).

Тоді-то виділилися і західнокарпатські наші говори (лемківський і західнобойківські говірки), що провели тут зміни типу: **кырва** «кров», **кырниця** «криниця», **гырмит** «гримить», **ґывтати** «глитати», **сывза** «сльоза».

На південноросійській території постало знову ж у XIII—XIV вв. декілька явищ, які в свою чергу визначили індивідуальність російської мови, а докочуючися на білоруську територію й частково на наше Полісся, надали нашим північним говіркам важливої риси, яка різнить їх виразно від наших південно-західних. Йдеться тут про зредуковану (скорочену) вимову голосних у ненаголошених складах, з чого й виникло в південноросійських говірках Курщини — Орловщини спершу (і звідти згодом перенесене в літературну мову Москви) та в білоруській мові т. зв. акання — себто вимова ненаголошених *о, а, е* як *ы/а* та *і/я* (російські **ґылывá ґалавá, сяло́ — сыло́м**; білоруські **галавá, сяло́** — супроти українських **головá, село́**). Така тенденція скорочувати ненаголошені склади, як сказано, зачепила злегка теж і наші поліські говірки, в яких однак помітно «скоротилися», себто монофтонгізувалися в її наслідок лише ненаголошені дифтонги **уо, іе** в **о, е** (постали з давніших заступновидовжених *о, е* та з давнього **ятя** ѣ, який тут вимовлявся як дифтонг **іе**!); так отже виникла поліська вимова: **мосткú** — хоч **муͦост; девкú** — хоч **дíевка; по́пел** — супроти південноукраїнської: **міст/мӥст — місткú/мӥсткú; дывкú; по́піл/по́пӥл.** Ця поліська вимова відбилася в північноволинських грамотах XIV—XV вв. у формі частих написань *е* замість етимологічного ѣ (ять) в позиціях не під наголосом **(хлѣбъ — хлебы).**

Виникла в XIII в. десь у верхньоокському (в'ятицькому) російському говорі така акуча вимова ширилася на білору-

ську мову після прилучення Надокщини в XIV—XV вв. до Литовської держави,— подібно як і на інші південноросійські говірки в складі Московської держави (в самій Москві сліди акання — з першої половини XIV в.).

Інший же південноросійський фонетичний процес XIII в.— вимова типу: **молодо́й** «молодий», **змей** «змій», **мо́ю** «мию», **ше́я** «шия» — ширився знову ж лишень на північноросійську територію, тісніш об'єднуючи — враз із іншими ще процесами — оба ці первісно відмінні наріччя російської мови. Сприяло цьому прилучення псковської й новгородської міських республік до централізованого Московського князівства наприкінці XV в.

З білоруської ж території поширилися на південноросійську (в часі приналежності її західної смуги до Литовської держави!) виникла в XII—XIII вв. вимова давнього голосного «ять» ***(ѣ)*** як ***е*** з попереднім пом'якшеним приголосним (себто вимова типу: **лье́то** — супроти північноукраїнського **лыето**, південноукраїнського **лыто**, та такої ж імовірно дифтонгічної тут первісної південноросійської вимови, як **лье́то**).

Власне ці процеси середущої східнослов'янської смуги, а які ще так «запізнено» могли були ширитися з південноросійської території на білоруську й навпаки, а з другої сторони — українські процеси ранішого періоду могли були з української території поширюватися й на білоруську (в XII—XIII вв.!) — всі вони надають білоруській мові характеру невиразної перехідності від українського до південноросійського. Одинока ж білоруська індивідуальна, нестрічана ні в українщині,ні в російщині, особливість цекання й дзекання (вимова: **дзєд** «дід», **цябє́** «тебе») виникла ймовірно щолиш у XV в.[1].

Виникнення окремих українських південно-західних говорів: карпатських (лемківського, бойківського й середущозакарпатського) як теж гуцульського, покутсько-буковинського, наддністрянського й надсянського — пояснюється з однієї сторони різними ступенями збережених деяких архаїчних рис у фонетиці (вимова ***у/ӥ/ы/и*** на місці заступновидовжених давніх **о, е;** розрізнювання давніх голосних ***ы-і;*** м'яка вимова ***чь, джь, шь, рь***) та в морфології (розрізнювання відмінкових закінчень м'якого й твердого типів іменників; нестягнені форми прикметників типу: **до́броє**; минулий час із рештками допомогового дієслова ***єсмь, єси*** типу: **ходив-єм, -єсь;** енклітичні форми особових займенників типу: **мя, тя, ся — ми, ти, си**) та в словнику (тут це ще численні пізніші позичення з польської, словацької, мадярської й румунської

[1] *Карский Е. Ф.* Белоруссы. Язык белорусского народа. В. I (Исторический очерк звуков белорусского народа). М., 1955. С. 345.

мов — відповідно до говору!), а з другої сторони — впровадження деяких інновацій, які вже не поширилися на всю українську територію, чи то й на інші південно-західні говори (подільський та південноволинський). Воно зрозуміле, зокрема, при гірських говірках, де сама місцевість сприяла такому відосібленню. Потрохи могла тут заважити й різна політична приналежність тих земель у XIV—XVI вв.: Волинь і Поділля належали до Литви (до 1569 р.), територія ж тих перших — в основному до Польщі (від 1340-их рр.). Вистане приглянутися ізоглосам волинсько-подільських і наддністрянських фонетичних і морфологічних говіркових явищ, щоб зразу помітити, як вони в північній Тернопільщині майже докладно тримаються давньої межі волинського й подільського воєводств (до кінця XVIII в.) — себто давнішого литовсько-польського кордону XIV—XVI вв. [2].

Серед південно-західних наших говірок найархаїчнішою слід уважати бойківську та її відповідник на Закарпатті — середущозакарпатські говірки, в меншій уже мірі — лемківський та надсянський говори. Такі бойківські фонетичні архаїзми, як **меджа́** «межа», **моло́джий** «молодший» сягають передісторичного періоду (може,VII—VIII вв.), нав'язуючи до сербо-хорватської африкати **джь** та польської **дз**. Дещо «молодше», бо ще староукраїнське — розрізнювання давніх голосних **ы-і** (типу **сын, быкы**,— поруч **сіный, си́ньий**) у чотирьох найзахідніших говорах (бойківському, середущозакарпатському, лемківському й надсянському). Крім уже згадуваного раннеісторичного процесу типу **кырниця** «криниця», **сывза** «сльоза», подібно давньою інновацією чотирьох найзахідніших говірок слід уважати вимову типу: **на дуру́зы, дуру́гув** «на дорозі, дорогою», поруч **доро́га**, чи **ути́ць** «отець, батько», **динь** «день» (себто з закритою напнятою вимовою голосних *о, е* в таких позиціях). З лемківсько-бойківською колонізацією XVI—XVII вв. занеслася така вимова в деяких словах і на терен наддністрянських та покутських говірок (напр.,**на мыні** «на мені», **динь** «день»).

Тільки середущу смугу південно-західних говорів (гуцульський, покутсько-буковинський, наддністрянський і надсянський) охопила вимова типу **сьи́ду, чьис** «сяду, час», початок якої слід відносити до XIV—XV вв.; виникла вона десь на Гуцульщині-Покутті (бо там охопила всяке **а** після палатальних приголосних та після *й*: напр., **бойе́тиси** «боятися») і ширилася на північний захід (може,з колонізацією на т. зв. волоському праві XV—XVI вв.?). На південній Холмщині

---

[2] *K. Dejna.* Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny, PAN // Prace językoznawcze. Nr. 13. Wrocław, 1957.

зіткнулася така вимова з підляшською і західнополіською вимовою наголошеного *а* після палатального приголосного як **йа** — себто із виділеним окремо елементом палатальності — (напр., **чйас, жйáба, тьйáжко**) і тут нова, принесена з півдня, вимова типу **чйес, жйéба, тьйéжко** збіглася з північноукраїнською дифтонгічною вимовою наголошеного «ять» *ѣ* (як *ie*); а коли згодом поширилася й тут південноукраїнська вимова такого *ѣ* (себто дифтонга *ie*!) як *і*, то і в таких випадках, як **чйес, тьйéжко**, стали вимовляти: **чіс, жіба, тьіжко.** В випадку вимови **жйáба, тьйáжко** йдеться може,про адаптацію наших палатальних (головно шелесних) приголосних зукраїнщеними балтійськими ятвягами. Безспірних ятвязьких слідів у мові, навіть мало досі досліджених, підляських говірок є більше [1]. Різні ж пов'язання підляських і західнополіських говірок із південно-західними сягають імовірно ще Галицько-волинської держави XIII—XIV вв.

Раннім, хоч слабо-активним процесом, виниклим, може, ще в XII—XIII вв. на середущому й західному Поліссі, слід уважати отверділу вимову приголосного **р** (напр., у ґрупах **ря, рю, рі (ріе) — зорá, зорý, зóри́** «зоря, зорю, зорі», **рад** «ряд»); з південно-західних говірок ця зміна охопила повністю лише південноволинські та частково подільські і північні наддністрянські (отже,в основному — землі Литовського князівства з XIV—XVI вв.). Подібно поширилася ця вимова й у південно-західних білоруських говірках. Теж десь із середущого Полісся ширилася отверділа вимова первісно м'яких шелесних приголосних **ч, ж, ш, дж** (напр., **чýдо, дéржать, шýба, лошá** замість давніших: **чьýдо, дéржьать, шьýба, лошьá** — як ці приголосні тут ще нині вимовляються в гуцулів чи в деяких наших південно-східних говірках). *Лиш* на південноволинські й західнополіські говірки поширилися такі пізні аналогічні новотвори, як от форми: **свéї, мéю** «своєї, моєю» і навіть: **рукéю** «рукою») — за: **цеї, цею**. Лиш у поліських говорах (як і в білоруській мові) набрав морфологічної функції у прикметників такий відомий і в середущій смузі наших південно-західних говорів процес, як от заник визвучного *-й* після голосного **і** (напр.,**мої добрі сестрі**), на Поліссі таке *-й* заникло й після *и* (**дóбри, си́ны** «добрий, синій»). Поширений, мабуть, із бойківського терену доволі давній процес занепаду інтервокального *й* (у бойківському навіть: **мáу** «маю») створив у дальшому таке характеристичне південно-

---

[1] *W. Kuraszkiewicz.* Domniemany ślad Jadźwigów na Podlasiu. Studia z filologii polskej i słowiańskej. I. Warszawa. 1955. C. 334 –48.

західне закінчення, як *-ов* із *-ойу* (**доро́гов** «дорогою») скрізь, крім волинського й подільського говорів.

Не станемо тут вдаватися в подрібний розгляд інших ще диференціюючих мовних процесів української території, виниклих здебільше пізніше: вони в кожному випадкові охопили лиш частину нашого мовного простору й причинилися тільки до його діалектного зрізничкування. Найактивнішим у продукуванні таких нових процесів виявився південний захід нашої території, та в куди меншій мірі — наша північ. Зрештою, й наймаркантніші українські риси в фонетиці виникли спершу на південному заході й півдні і звідси вже ширилися на північ. Риси ж південно-східних говірок поширюються в формі нової нашої літературної мови щолиш у XIX—XX вв. Цю першу обставину слід пояснювати сильнішою доісторичною й ранньоісторичною племінною зрізничкованістю тієї нашої території (наслідок якогось трацького етнічного підкладу: сама ж трипільська хліборобська культура Правобережжя й Подністрів'я — імовірно трацька; довші зв'язки з південними слов'янами, в випадку яких теж ішлося про трацьку й іллірську етнічні примішки), зрізничкованістю, підсилюваною ще й гірською тереновою відокремленістю. Такі «несхіднослов'янські» форми, як от бойківські **пеле́вня** «клуня» (замість якогось: **поло́вня**), **бе́вза** «провалля» (замість якогось: **бовза**) чи й: **тырва́ти** «тривати» — свідчать про сліди давнього перехідного характеру цього терену до південних і західних слов'янських мов.

Зате з північних, і головно ж — північно-східних, наших говірок ширилася упрощеніша, порівняно до південно-західної, морфологічна система у відміні іменників та дієслів (порівняти б лемківське: **воло́ве, во́лім, з во́лы, в во́ліх**; але — **воды, -ам, -ами, -ах; ходил-ем, -ес, ходили-сме-сте; дві жоны́, дві селы́**, а чи й **дві души́, дві по́ли**; — супроти північних і південно-східних та літературних: **воли, -ам, -ами, -ах; я, ти ходив, ми, ви ходили**; усунення окремих форм двоїни!).

Із колонізаційного схрещення у південній Київщині та в лівобережній Полтавщині обох наших первісних говіркових масивів (північного й південно-східного) постали нові, південно-східні говірки, що то від південно-західних перейняли наймаркатніші фонетичні риси (але вже без пізніших діалектних процесів XIV—XV вв.!), а від північно-східних зуніфіковану морфологію. На їх же словник склалися головно північно-східні та волинсько-подільські (з-поміж південно-західних) говори. Як зважити ще й ту політичну роль, яку від XVI—XVII вв. стало відігравати козацтво, виникле на території саме цих нових, південно-східних говірок, а далі — популярність тутешніх народних («козацьких»!) пісень по дво-

рах спольщених місцевих та петербурзьких зрусифікованих російських маґнатів XVIII в., живість виниклого тут у XVI—XVII вв. героїчного козацького епосу (дум),— то зовсім зрозумілим стане, що одиноко зуніфікована мовна система тих говірок могла стати основою під нову нашу загальнонаціональну літературну мову, сприємливу й для решти мовної території, говірки якої знаходили в цій південно-східній системі якусь «частку себе самих». А з другої сторони, теж зрозумілим стане той майже одновіковий спротив, що його тій новій нашій літературній мові ставлено в XIX—XX вв. у Галичині та на Закарпатті, себто на території говірок, своєю фонетичною, морфологічною й лексичною структурою ще найрізкіш віддалених від південно-східної бази цієї нової нашої літературної мови. Ясно, що були ще тому й інші причини.

Назвавши оце лиш маркатніші фонетичні особливості, ми поминули вичислювати ще такі ж морфологічні, словникові чи словотвірні й синтаксичні, що то характеризували східнослов'янські мови вже таки від початку їх історичної доби. Гадаємо, що вже тих одних названих вистане, щоб показати, наскільки пестрими були народні мови східних слов'ян уже від зарання історії. Тому то й прихильники праруської мовної єдности воліли відносити цю єдність у передісторичну добу (VIII—XI вв.), щоб не попадати в конфлікт із фактами. Для совєтсько-російських же лінґвістів це вже ніяка перешкода: вони безтурботно пересувають існування одної «древньоруської мови» — і то не лиш літературної, як це її приймала російська славістика і раніш, а таки «загальнонародної» (в яку серйозні російські славісти раніш не вірили!) — геть аж по XIV в., зовсім не оглядаючися на протилежні факти.

15 — 6-2774

ПАНТЕЛЕЙМОН КОВАЛІВ

ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ПОРІВНЯННІ З ІНШИМИ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИМИ МОВАМИ

Пантелеймон Ковалів *(1898—1973) — мовознавець, богослов. Був доцентом Київського педінституту і Київського університету, професором Українського вільного університету в Мюнхені, професором і ректором Богословської академії УАПЦ, дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка.*

Автор багатьох мовознавчих праць — з історії, граматики, культури мови: «Історія форм української мови» (1931), «Нариси з історії української мови», спільно з М. Грунським (1941), «Історія української мови» (1948), «Українська мова та її становище серед інших слов'янських мов» (1954), «Основи формування української мови в порівнянні з іншими східнослов'янськими мовами» (1958), «Молитовник-служебник, пам'ятка XIV ст.» (1960), двотомне дослідження «Лексичний фонд літературної мови Київського періоду. X—XIV століття» (1962, 1964), «Die ukrainische Phoneme» (1962), «Слов'янські фонеми. Походження і історичний розвиток» (1965), «Василь Сімович» (1953), «Наголос в українській літературній мові» (1953), «Чистота і правильність української літературної мови» (1946), «Мистецтво слова», спільно з Б. Ковалевим (1948), «Український правопис» (1977) тощо, а також численних робіт на теологічні теми.

Друкується із скороченням за виданням: *Пантелеймон Ковалів.* Основи формування української мови в порівнянні з іншими східнослов'янськими мовами // Записки НТШ ім. Т. Шевченка. CIXVIII: Збірник філологічної секції. 1958. Т. 29.

ВСТУП

Наукове вивчення слов'янських мов в епоху слов'янського національного відродження в першій половині XIX ст. розвивалось під впливом порівняльного індоєвропейського мовознавства (Бопп, Потт, Шлейхер та ін.). Вже від самого початку славістика основним об'єктом своїх студій мала питання про споріднення слов'янських мов та про можливість реконструкції праслов'янської мовної системи. З цього питання існує численна наукова література [1].

Внаслідок цих студій виникла класифікація слов'янських мов — спочатку двопартиційна (Добровський, Шафарик, Цойс, Копітар, Даніčіч та ін.), далі трипартиційна (Востоков, Надєждін, Максимович, Нідерле, Вондрак, Розвадовський, Шахматов та ін.). Ці класифікації побудовані переважно за принципом географічно-територіальним, хоч дехто з учених намагався виправдати той чи той поділ мовними особливостями, зв'язаними з кожною групою, а також більшим чи меншим періодом співжиття окремих груп [2]. На цьому ґрунті виникла Шлейхерова теорія родовідного дерева: одна мова, мовляв, розпадається на дві, а з них знову виділяються нові і т. д., так що усі слов'янські мови в своєму розвитку становлять собою немовби родовідне дерево. Так виникли у нього окремі прамови для окремих груп мов, а звідси — більша чи менша між ними спорідненість [3].

Проте, все ж таки ця теорія не могла задовольнити потреб наукового висвітлеиия питання спорідненості між слов'яиськими мовами. Велику роль відіграла теорія хвиль Йогана Шмідта, що виникла на ґрунті індоєвропейського мовознавства. Свій погляд на слов'янські мови Шмідт розвинув у другій частині своєї відомої праці «Zur Geschichte des indogerm. Vocalismus» (Weimar, 1875, стор. 8-201). Він дотримувався погляду, що одна мова ніколи не може породити другу, одно наріччя не можна виводити з другого. Слов'янські мови, на його думку, утворились поступово від одного кореня — однієї спільної мови шляхом поступової

---

[1] Днв.: *Ягіч.* «Archiv für sl. Ph. XX»; *L. Niederle.* Slovanské starožitnosti, I; *Ст. Смаль-Стоцький.* Розвнток поглядів про сем'ю слов'янськнх мов і їх взаємне споріднения. Прага, 1927.

[2] *А. Шахматов.* К вопросу об образованнн русскнх наречнй. 1894; Очерк древнейшего пернода исторнн русского языка. Энциклопедия славянской филологнн. Петроград, 1915. Вып. II.

[3] Днв. його: «Краткнй очерк донсторической жнзни северовосточного отдела індогермаиских языков». 1865. Днв. ще: *П. Ковалів.* Українська мова та її становище серед інших слов'янських мов. Slavistica, ч. 20. УВАН, Вінніпег, 1954.

диференціації та індивідуалізації рис і особливостей, властивих цій спільній мові [1].

Хоч теорія хвиль в засаді науково більш виправдана [2], ніж теорія родовідного дерева, а проте й вона не могла відповісти на основне складне питання про взаємовідносини слов'янських мов. Це привело деяких учених до розчарування, і вони навіть відмовились від класифікації слов'янських мов. Так, іще І. Срезневський у своїй критиці етнографії Шафарика зазначив, що ледве чи можна поділяти слов'янські мови на будь-які групи. На той же шлях став і Міклошич, відмовившись від класифікації, розподіляючи слов'янські мови в порядку їх географічно-територіальної близькості: старословінська, новословінська, болгарська, сербохорватська, українська, російська, чеська, польська, горішньолужицька і долішньолужицька [3].

Здавалося б, на цьому треба було б покінчити з класифікацією. Однак теорія родовідного дерева, що глибоко пустила своє коріння, ще й досі панує, і побудована на ній трипартиційна класифікація лежить в основі багатьох університетських курсів східного слов'янства. Цю класифікацію виправдують більшим чи меншим періодом співжиття окремих груп. Учені, що дотримуються родовідної теорії, цим самим безперечно стають на методологічно хибний ґрунт, зовсім необґрунтовано, часто механічно, за деякими спільними рисами, виводячи одну мову з другої, або утворюючи штучні проміжні прамови чи мовні одності, як це, напр., зробив О. Шахматов, висунувши теорію «спільноруської прамови».

Питання про формування східнослов'янських мов було досліджене дуже слабо. Так, напр., російський філолог Греч (Опыт истории русской литературы, 1822, стор. 12) писав, що «малорусское наречие родилось и усилилось от долговременного владычества поляков в югозападной России и может быть даже назваться областным польским». М. Колосов (Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка. Варшава, 1878) українську мову вважав наріччям російської мови, хоч і визнавав, що фонетика української мови «представляет органическую целость» (стор. 266). Він писав: «Степень самостоятельности

---

[1] Див. ще його: «Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen». Weimar, 1872.

[2] Останнім часом інтерес до Шмідтової теорії хвиль виявив російський учений Б. Серебренников у статті «Теория воли Йоганна Шмідта и явления языковой аттракции» // Вопросы языкознания. М., 1957. Ч. 4.

[3] *V. Jagić.* Einige Streitfragen (Arch. für sl. Ph., 1898, Bd. XX. S. 13 - 53).

малорусского некоторыми учеными не в меру преувеличивается. Так, Миклошич, в своей Verg Gramm., наряду с польским, чешским, сербским и т. д. рассматривает малорусское (и великорусское). Поступить так — значит смешать виды с разновидностями» (стор. 264). Це твердження, розуміється, знайшло собі гостре заперечення з боку Бодянського (Ученые записки Московского университета, 1835, ч. 9). І. Срезневський (Мысли об истории русского языка и других славянских наречий. Спб., 1849, вид. 2, 1887, стор. 36) відмінною рисою білоруської мови вважав «звякання», але думав, що на підставі цієї прикмети, яка трапляється, мовляв, і в російських говорах, не можна вважати білоруську мову за окрему мову. Не збільшують, на його думку, цієї можливості й інші риси, як змішування **у-в**, вимова **г** як h тощо, бо все це, мовляв, є і в російських говорах. «Взагалі,— каже Срезневський,— досі не відзначено в білоруській говірці ні однієї риси, яка б не повторювалась хоч би де-небудь у Великій Русі. Ось чому, здається, значно правильніше білоруський говір уважати місцевим говором великоруського наріччя, а не окремим наріччям». Цю думку згодом повторив А. Потебня (Два исследования о звуках русского языка. II. О звуковых особенностях русских наречий. Воронеж, 1866, стор. 71-73) [1].

Навіть Огоновський (Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache, 1880), стоячи, з одного боку, на ґрунті окремішності української мови і російської, на ґрунті двох мов і двох народів, проте, з другого боку, білоруську мову виводив з української: мовляв, білоруська мова має з українською стільки спільного, що не можна її від української відлучити; і лексичним матеріалом, і словотворенням, і відмінюванням, і синтаксою білоруська мова, мовляв, майже нічим не відрізняється від української. Таке методологічно хибне твердження Огоновського викликало цілком слушне зауваження з боку С. Смаль-Стоцького: «Доки напевно не доказано, що білоруське є наріччям сеї чи тої мови, а се годі доказати, треба в науці уважати білоруську окремою слов'янською мовою» [2]. Очевидно, також О. Брох (Очерк филологии славянской речи. Энциклопедия славянской филологии. Вып. 5. 2. Спб., 1910) білоруську мову зараховував до російської, коли про неї ніде не згадує.

Проф. Т. Флоринський не міг нічого іншого сказати, як визнати етнографічну однiсть усіх східнослов'янських народів, а звідси й однiсть їх мов в одній російській

---

[1] Див.: *Е. Карский*. Белоруссы. Варшава. 1903. Том 1. С. 218 219.

[2] *Степан Смаль-Стоцький*. Розвиток поглядів... С. 49.

літературній мові. Він писав у «Киевлянині» (ч. 272) таке: «Факт этнического единства всех ветвей русского народа сам по себе, независимо от политических причин и обстоятельств, предполагает единение всех их в одном общем литературном и образованном языке». На це В. Науменко (Киев. Старина, 1900, январь, стор. 134) зауважує, що це в автора тільки бажання; щоб це бажання було здійснене, потрібні три умови: 1) щоб дуже невеликі були лексичні, фонетичні й морфологічні відмітності в мовах кожної етнографічної одиниці; 2) щоб створювана єдина книжна мова по можливості рівномірно сприймала в себе всі характерні риси з мови кожної такої одиниці; 3) щоб усі форми державної, суспільної і домашньої побутової обстановки були приблизно однорідними, природними, але не штучно прищепленими. Та фактично всіх цих умов немає.

Деякі російські вчені XIX ст. взагалі обминали питання про формування східнослов'янських мов. Наприклад, Колосов у своїй книзі «Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XIV ст.» (1872) писав у передмові: «Ми зовсім обминули важливе в історії російської мови питання про поділ її на два головні наріччя. Але ми не вважаємо можливим, щоб хоч будь-хто тепер міг відповісти на це питання. Це по-перше. А по-друге, ми маємо на увазі тільки великоруську мову в її послідовнім розвитку». На це слушно зауважив П. Житецький: «А хіба ж є якась можливість писати історію, хоч би й великоруської мови, не говорячи ні слова про початковий момент, звідки пішло відокремлення української мови?» Житецький робить слушний закид Колосову, що той історію мови подає тільки на писаних матеріалах, обминувши народні наріччя. «Можливо,— каже він,— якби історик російської мови не обминув у своїх спостереженнях сучасних говорів її, книга його мала б зовсім інший вигляд: з неї не були б виключені питання першорядного значення і, звичайно, була б проведена розмежувальна лінія між наріччям великоруським і малоруським» [1].

Дехто з учених ознаки окремого життя східнослов'янських мов знаходив тільки в давніх пам'ятках. Тобто, про окреме життя мов можна, мовляв, говорити тільки на підставі даних пам'яток. Розуміється, такий методологічний підхід до формування східнослов'янських мов в корені невірний, бо початок історичного життя мов аж ніяк не може бути доказом

---

[1] *П. Житецкий.* Очерк звуковой истории малорусского наречия, 1897. С. 2.

початку їх формування. Такого, наприклад, погляду дотримувався Е. Будде (Русский язык. РФВ. 1913, т. LXIX, стор. 19-20), який твердив, що зародження окремого життя української (за його термінологією, «південноруської») мови треба віднести до епохи XII ст., бо в кінці цього століття, мовляв, «були знайдені і застосовані графічні засоби виявити на письмі звукове явище української мови, явище, що встигло до цього часу поширитись і укріпитись у мові так, що навіть пройшло в графіку церковно-богословських книг». А. Кримський (Филология и погодинская гипотеза, Киев, 1904, стор. 5) так само твердив, ідучи за Шахматовим, що «в XI—XII ст. не можна ще говорити про цілковите відокремлення великоруського наріччя», бо не було ще, мовляв, найістотнішої риси української мови — подовження **о**, **е** та переходу їх у відповідні рефлекси. Мовляв, всі відомі діалектні дані в Збірниках Святослава уже є, і розгляд їх показує, що київська мова мала в собі в початковому стані «майже всі риси української мови, крім отієї однієї, яка утворилась після XI ст.» (стор. 52).

Деякі вчені, навпаки, ставлять руба питання про розмежування східнослов'янських мов ще в доісторичні часи. З цієї причини, треба думати, В. Даль не погодився внести в свій «Словарь» українських слів, бо вважав, що українська мова — зовсім особлива мова [1]. Відомий славіст П. Лавровський так само заперечував якусь близьку спорідненість української мови з російською. Історик Погодін відкрито заявляв, що українська і російська мови більше різняться між собою, ніж між іншими слов'янськими мовами, і навіть не хотів вірити, що ці мови (украін. і рос.) належали колись «до одного роду» [2]. На його думку, ці дві різко відмітні мови — українська і російська — повинні були виникнути ще до початку історичного життя Русі. Причім, етнографічні особливості українського і російського народів ще більше спонукали Погодіна твердити, що це були здавна самобутні племена. Тим-то для нього, як нефілолога, було «нечуваною новиною» міркування філологів, нібито на початку історичного періоду східного слов'янства могла бути одна «спільноруська мова», а не окремо українська і російська. Такий його погляд, як нефілолога, кінець кінцем привів до відомої гіпотези про неукраїнськість населення Київської Русі і про галицьке походження українців. Розуміється, ця гіпотеза, не

---

[1] Див. його «Толковый словарь живого великорусского языка». Москва, 1863, ч. стор. XXVII—XXVIII.

[2] Исследования, замечания и лекции М. Погодіна. Т. II. Происхождение Варягов-Руси. О славянах. М. 1846, стор. 390.

мавши під собою ніякого наукового ґрунту, була відкинута істориками[1] і філологами[2].

Відсутність у науці твердих методологічних засад призвела до того, що ми досі ще стоїмо перед проблемою формування східнослов'янських мов[3]. На цім питанні ми спинимося трохи докладніше.

I

ТЕОРІЯ «СПІЛЬНОРУСЬКОЇ ПРАМОВИ»

А. Селіщев в статті «Критические замечания о реконструкции древнейшей судьбы русских диалектов» (Slavia, 1927. R. VII, s. I) вказує на те, що слов'янське мовознавство, маючи значні успіхи, яких воно досягло в другій половині XIX і в XX ст., проте перебуває ще в такому стані, що «невозможно представить отчетливо и полно все процессы и взаимоотношения между ними, пережитые славянскими языковыми группами с древнейшей поры их существования». Не вирішеним також, на думку Селіщева, залишається питання про формування окремих слов'янських мов. Він же стверджує, що О. Шахматов перший дав докладну реконструкцію давнього стану східнослов'янських мов в кількох своїх працях.

А. Селіщев має на увазі теорію Шахматова про «спільноруську прамову». В основу цієї теорії лягла Шлейхерова класифікація з її принципом родовідного дерева. Хоч проблема формування східнослов'янських мов порушується тут не вперше: на цьому ґрунті відбулося кілька полемік поміж ученими, але Шахматов, як уже сказано, вперше дав докладну реконструкцію давнього стану східнослов'янських мов. Ця його теорія у свій час викликала великий здвиг думок серед славістів, і тепер вона ще грає певну роль і має своїх прихильників. Ця теорія зводиться до таких основних тез після того, як в деталях в різні часи він міняв свої погляди і дещо перебудовував.

Тривале відокремлене життя слов'ян Шахматов ставить

---

[1] *В. Антонович* в «Киевской Старине», 1882, январь. *М. Грушевский.* Очерк истории киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. К., 1891, стор. 427—443.

[2] *А. Крымский.* Филология и погодинская гипотеза. К., 1904. Також: Максимович, Котляревський та ін.

[3] *Іван Галюн* у статті «Як досліджувано українські дифтонги» (Зап. Іст.-Філолог. Відділу УАН., кн. XII, 1927, стор. 29) після докладного й грунтовного огляду цього питання та питання формування східнослов'янських мов змушений констатувати, що питання про те, «як утворилася українська мова», ще лишається не розв'язаним.

у залежність насамперед від відокремленості їх територій, а також від виникнення серед них такого культурно-економічного центру, який підтримував одність їх племінного життя. Первісним осідком слов'ян Шахматов уважав басейн Західної Двіни. Далі на південь, в басейні Німана, сиділи балтійські народи, що відділяли слов'ян від західних фінів, які займали басейн Березини, північної течії Дніпра й Прип'яті.

Розпад балто-слов'янської групи Шахматов подає за такою схемою. Північна частина Прибалтійського краю, басейн Західної Двіни, завдяки скандінавам, могла стати в інші умови, ніж південна частина — басейн Німана, що більше була схильна до германського Повіслиння. Скандинави, захопивши Балтійське море, рано з'явилися в устях Західної Двіни, пройшли і через Фінляндію. Повіслиння в уяві Шахматова було другою прабатьківщиною слов'ян. Тут закінчився їх рух на південь розпадом на західну галузь, що пішла на Одер і Ельбу, і південносхідну галузь, що подалась на південь за германськими племенами.

Шахматов, ґрунтуючись на даних візантійських письменників, твердить, що в VI ст., а найраніше в V ст. слов'яни просунулись до Дунаю і до кордонів імперії. У візантійських письменників вони вже в VI ст. розпались на два племені: словін і антів. Анти — східні слов'яни. Відкинуті словінами від Дунайської рівнини, східні слов'яни згуртувались у «тісній області між Дністром і середньою течією Дніпра».

Тут життя східних слов'ян мало бути досить тривалим. Шахматов визначає цю тривалість «принаймні двома століттями: VII—VIII». Це саме той період, на думку Шахматова, коли витворились спільні фонетичні особливості (втрата носових звуків, повноголосся, зм'якшення приголосних перед голосними переднього ряду та ін.). А саму територію (між Дніпром і Дністром) Шахматов визначає як «спільноруську прабатьківщину».

Звідси випливає у Шахматова твердження, що спільнослов'янська родина мов виділила з себе єдину східнослов'янську мову, що пізніше дістала назву «спільноруської», і що сучасні східнослов'янські мовн розвинулись із цієї східнослов'янської прамови. Це своє твердження Шахматов обґрунтовує даними з історії східнослов'янських мов, даними, які для доісторичної епохи виявляються, на його думку, спільними в усіх східнослов'янських мовах.

На підставі цих даних, спільних для східнослов'янських мов, Шахматов робить висновок, що треба припускати існування спільного проміжного періоду між спільнослов'янською прамовою і початковим життям окремих східно-

слов'янських мов. Цей проміжний період він назвав періодом «спільноруської єдності», а мову цього періоду — «спільноруською прамовою». Ця «спільноруська прамова» в розумінні Шахматова — це гадана, не реальна, не засвідчена в пам'ятках мова.

Від цієї гаданої мови Шахматов відрізняє т. зв. «староруську мову», що дійшла до нас у пам'ятках домонгольського періоду (XI—XIII) і належить уже до історичної епохи. Власне, з появою староруської мови Шахматов зв'язує розпад «спільноруської прамови» на кілька діалектних груп: дослідник відрізняє, мовляв, пам'ятки, писані в XI ст. в Новгородській землі, від пам'яток південних [1]. Отже, на думку Шахматова, свідчення пам'яток служать доказом того, що «спільноруський період» скінчився до появи письменності, тобто до XI ст.

Спочатку «спільноруська прамова» розпалась на три наріччя: південне, північне й східне. Розвиток цих наріч в окремі східнослов'янські мови обіймав період, що його Шахматов визначає як «староруський період». Так що десь на початку IX ст., як твердить Шахматов, «єдине руське плем'я розпалось на три племінні групи: південну, північну і східну. Зберігаючи між собою територіальний зв'язок, кожна група «живе у відокремленім колі економічних інтересів, примикаючи до трьох різних культурних світів» [2].

Теорія Шахматова натрапила на опір тих учених, які не бачили потреби говорити про існування в минулому «спільноруської прамови». До цих серйозних, за висловом самого Шахматова [3], учених належить, зокрема, Міклошич, який, не заперечуючи близькості між східнослов'янськими мовами, не знаходив проте підстави говорити про «спільноруську прамову». Навіть такий ідейно близький до Шахматова учений, як Ягіч, і той виступив з критикою його теорії [4]. Ягіч пише дослівно таке: «Його (Шахматова) виклад справляє враження планово і стилево збудованого будинка, де кожний будівельний камінь займає своє належне місце,

---

[1] *А. Шахматов* у статті «Beiträge zur russischen Grammatik» (Archiv für sl. Phil. VII) вперше (і в цьому треба віддати йому справедливість) порушує питання про застосування прикмет давніх східнослов'янських пам'яток для визначення наріч і про відношення окремих пам'яток до цих прикмет. Тут він указав на одну дуже важливу прикмету — зміну закінчення інфінітиву *-ть* в *-ти*, як на прикмету південного походження пам'ятки. Див. *Я г и ч.* Критические заметки по истории русского языка. Спб. 1889, стор. 10.

[2] Див. *А. Шахматов.* Очерк древнейшего периода истории русского языка. Стр. VII—XV.

[3] *А. Шахматов.* Введение в курс истории русск. языка. С. 12.

[4] Archiv für slavische Philologie. 1918, Bd. 37.

та все-таки цілість має вигляд трохи штучний, ідеї митця занадто насилують матеріал даних фактів. Такі ж зауваження маю і проти провідних думок вступу, де автор свої погляди про виникнення руської мови в її трьох головних наріччях зв'язує з дуже карколомними комбінаціями про прабатьківщину слов'ян спочатку на півночі від балтів, а потім у Привіслінні». Пізніше теорію Шахматова відкинув і проф. Л. Щерба (див. його: «Восточно-лужицкое наречие», т. I, Петр., 1915, §§ 358—61; також у збірнику «Русская речь», Петр., 1923. Передмова, 7.

Є. Тимченко в статті «Слов'янська одність і становище української мови в слов'янській родині» («Україна». Київ, 1924, кн. 3) так само поставився з застереженням до теорії Шахматова. Маючи таку вихідну точку, як праслов'янська мова, Тимченко цілком відкидає потребу «творити мовні міти», нібито існувала якась «спільноруська прамова», бо з наукового погляду такі фікції не тільки не потрібні, ба навіть шкідливі; не вносячи нічого в розуміння мовних явищ, вони творять тільки фальшиві аспірації (стор. 6). Тимченко цілком поділяє погляди А. Мейе, який, критикуючи Шахматова [1], твердив, що його гіпотеза про «спільноруську прамову» не очевидна. Цитуючи Мейе, Тимченко пише: «Не треба забувати, з другого боку, що говірки того самого походження дають часто паралельні розвитки: тотожна іновація, спільна кільком говорам того самого походження, не відноситься конечно до старого періоду спільності, хоч би яка вона невиразна» (ib.).

В. Ганцов у рецензії на працю П. Бузука «Коротка історія української мови» (УАН, 1924) [2], відзначаючи факт, що автор рецензованої праці є прихильником теорії «спільноруської прамови» [3], зауважує, що хоч найбільшим апологетом цього погляду був Шахматов і хоч він є традиційний в російській філології, а проте, «зовсім не такий безперечний, як здається П. Бузукові». Ганцов твердить,

[1] Le vues de Shachmatov sur constitution de la nation russe et des dialectes russes, 188—197.

[2] Зап. Іст.-Філ. Відділу УАН, кн. V, Київ, 1925.

[3] В другім виданні цієї праці під назвою «Нарис історії української мови» (1927) П. Бузук цілком відмовився від цієї теорії. Він дослівно пише таке: «Поки не буде остаточно розв'язано питання про хронологію (бодай хоч відносну, коли не абсолютну) передісторичних мовних змін, ми маємо право, студіюючи історію слов'янських мов, приймати лише єдиний розподіл. Це розподіл на: передісторичну добу, тобто до появи пам'ятників письменства, і історичну добу. Поки що цей лише розподіл виправдується реальними віхами» (стор. 7). Ця формула знайшла слушну оцінку у В. Дем'янчука як формула, що не має ніякого реального значення. Див. його рец. на це видання П. Бузука в «Зап. Іст.-Філ. Відділу УАН». 1927, кн. XIII—XIV, стор. 231.

що «на теорію спільноруської прамови треба дивитися тільки як на теорію, що її приймають як гаданий етап в історичному розвою східних слов'янських мов одні лінґвісти, і відкидають як штучну, нереальну другі. Це залежить від лінґвістичного світогляду того або іншого вченого, від того, як він уявляє собі розвій та життя мови, звичайно, кажучи це, маємо на увазі об'єктивну, а не націоналістичну російську науку з її гаслом «Единство русского языка в его наречиях (і в минулому, і в сучасному)» (стор. 254).

Ганцов, при всій своїй пошані до Шахматова, як ученого і вчителя, цілком критично поставився до його теорії. Він каже: «Шахматівська концепція спільної праруської мови, хоч би то і доладна логічно, разом з тим дуже нереальна, бо зв'язана з єдністю етнічною, вимагає для спільного язикового життя обмежености територіальної і занадто штучно прив'язує до короткої спільної праруської доби (пригадаймо, що вона, за Шахматовим, тривала два століття) всі аналогічні явища в східнослов'янських мовах. Трудність погодити уявлення спільної праруської доби в язиковому житті з фактичними історичними даними про східне слов'янство, що доводять дуже раннє його розселення на великій території, примушувала Шахматова часто міняти свої погляди на цю добу, різно визначати хронологічні рамки її в різних своїх працях, удаватися до різних гіпотетичних припущень, напр., про існування окремої руської прабатьківщини десь на Волині і про мандрування новгородських слов'ян звідти на північ Дніпром, а варягів на схід і т. д. Порівн. «Очерк древн. период. истор. русск. языка». Петр. 1915, де розпад єдиної праруської мови датується VII—VIII вв., і «Древнейшие судьбы русского племени», Петр. 1919, де праруська доба саме припадає на VII—VIII вв. і де відповідно до цього Шахматов примушує вже роз'єднані східні слов'янські племена знову зійтися на тіснішій території «під тиском аварів» (стор. 254).

Особливо неґативну позицію до теорії Шахматова зайняв С. Смаль-Стоцький. Ще в своїй українській граматиці, виданій в 1913 році німецькою мовою, він доводив, що українська мова «являє собою тільки добуток дальшого розвитку праслов'янської, раніше колись дійсно говореної мови, являє собою тільки переобразовання, перетворення праслов'янської мови (її говору) на спеціальний український лад, як усі інші слов'янські мови являють собою перетворення праслов'янської мови (її говорів) на їхній питомий лад». Згодом, в 1925 році С. Смаль-Стоцький знову це саме ствердив у праці «Розвиток поглядів про семю слов'янських мов і їх взаємне спорідненя», надрукованій в Ювілейному

Збірнику Наукового Товариства імені Шевченка у Львові, а в другому виданні цієї праці, що вийшла окремою книжкою в 1927 році в Празі, повторив те саме.

Заперечуючи принцип родовідного дерева в розвитку слов'янських мов, принцип розвитку однієї мови в другу як науково неприйнятний принцип, С. Смаль-Стоцький зводить наведені в Шахматова ознаки «спільноруської прамови» до загальнослов'янських діалектних явищ. Мовляв, у праслов'янській добі вони мають свій корінь і зародок; ще тоді накреслені були виразні напрямки змін у говорах праслов'янської мови, тільки дальше завершення на свій питоменний лад належить уже до історичного життя кожної слов'янської мови [1].

З інших учених, що відкидають групову теорію, слід згадати ще О. Колессу (Погляди на історію української мови. Прага, 1924), Й. Бодуена де Куртене (Ювілейний Збірник НТШ, Львів, 1925), К. Німчинова (Український язик у минулому й тепер, Харків, 1926) та ін. Докладнішій критиці теорію Шахматова піддає Іван Галюн (Як досліджувано українські дифтонги. Зап. Іст.-Філ. Відділу УАН, кн. XII, 1927). Це ствердив в одній із своїх останніх праць і Митрополит Іларіон (проф. д-р Іван Огієнко) (Історія української літературної мови, 1950, Вінніпеґ, стор. 26), виразно підкресливши, що «говорити про єдність давніх східних племен північних і південних не маємо жодних наукових підстав,— такої єдності ніколи не було й ніколи не було якоїсь однієї спільної руської мови на сході слов'янства» (стор. 26). З істориків можна назвати Михайла Грушевського, який у рецензії на працю Шахматова «К вопросу об образовании русских наречий» взяв під великий сумнів шахматівську «общерусскую» епоху: «Зазначу,— пише Грушевський,— що ще може бути непевним, чи вона (ця епоха.— *П. К.*) коли існувала і дві головні вітки: зарідки українсько-руської і білоруської не могли існувати з початку при процесі відокремлення руської мови з решти слов'янських» [2].

Останнім часом новий перегляд групової теорії подано в праці: П. Ковалів. Українська мова та її становище серед інших слов'янських мов. Slavistica, ч. 20, Вінніпеґ, 1954. З'явилося кілька праць, присвячених, зокрема, питанню білоруського народу та його мови. Але перед тим скажемо кілька слів про попередній стан науки щодо білоруської мови. Як уже вказано раніше, досі не було вирішене

---

[1] *С. Смаль-Стоцький.* Розвиток поглядів. С. 70—71.
[2] Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Т. VIII. С. 9.

питання про походження білоруської мови. Не вияснено насамперед, як треба дивитись на літописний переказ про прихід радимичів, що сиділи між Дніпром і Сожем, із заходу: «Радомичи бо и вятичи отъ ляховъ. Бяста бо два брата в лясѣхъ, Радимъ, а другий Вятъко, и пришедъша сѣдоста Радимъ на Съжѣ, и прозвашася Радимичи, а Вятъко сѣде съ родомъ своимъ по Оцѣ, отъ него же прозвашася Вятичи» Радимичі «быша отъ рода ляховъ» (див. А. Шахматов. Введение...).

А. Шахматов припускав, що це, можливо, галузь польського племені, яка переселилась у місце, що було далі на схід. Цим, мовляв, пояснювалось би білоруське дзекання, як риса, принесена з попередньої батьківщини. Звичайно, для часу XI ст., коли відбулось це переселення, не можна говорити ще про цілковите розвинене дзекання в польській мові, а можна думати, що тільки особливість у вимові м'яких t, d могла бути принесена з заходу. В дальшому дзекання розвинулось самостійно і в поляків, і в білорусів, чим і пояснюється різниця в вимові м'яких c, dz в одній і другій мовах. Шахматов припускає ляське походження також і дреговичів.

Хто ж такі самі білоруси? Нова теорія Шахматова, викладена ним уперше в курсі лекцій з історії російської мови в Петербурзькому університеті, відповідає на це питання так. Північноруські племена (кривичі) і ляські вихідці підпали під сильний вплив південноруських племен, що передали їм ряд своїх особливостей, але потім почався наступальний рух середньорусів, які з'єднали цей конґломерат, передавши йому свої особливості. Головною рисою цього походження Шахматов уважає акання [1].

Такий погляд панував у науці про походження білоруського народу та його мови. Тепер з'явилися нові праці з цього питання. Білоруський учений Ян Станкевич опублікував кілька праць, де він визначає місце білоруської мови серед інших слов'янських мов [2]. Зокрема, в статті «Кароткі начырк гісторыі Крывіч-Беларусі» (Веда, 1951, лютий-березень, Нью-Йорк) він говорить про балто-слов'янську основу білоруського народу [3]. Про балтійський субстрат

---

[1] Див.: проф. *В. Поржезинский.* Краткое пособие к лекциям по исторической грамматике русского языка. М., 1920.

[2] Див.: *Я. Станкевич.* Месца блр. яз. сярод іншых слав. языков і час яго узьнїку // Родная мова. Вільня, 1930, стор. 97—109. Також: Беларускія плямёны і їхняе расьсяленьє // Там же, 1930, стор. 5—14 і 49—50.

[3] Див. ще *Давидович Городзенський.* Поды апрычносці беларускаго народу. Веда, 1952, ч. 4; *П. Ковалів.* Про походження білоруського народу і мови // Наша культура, Вінніпеґ, 1952, ч. 12.

в основі білоруського народу говорить і Ю. Шерех у спеціальній праці, присвяченій формуванню білоруської мови.

Теорія А. Шахматова про «спільноруську прамову» має й своїх прихильників серед славістів. Цьому питанню спеціально присвячують свої праці Т. Лер-Сплавінський і М. Трубецькой.

Лер-Сплавінський пише, що «praca Szachmatowa jest najbardziej przekonywającem i ścisłem uzasadnieniem teorji o wspólności językowej praruskiej». Прийнявши в засаді погляд Шахматова про існування доби «спільноруської прамови» за доведений (Istnienie doby wspólności językowej praruskiej uważać można za udowodniona), Лер-Сплавінський проте не згоджується в самому поділі на три групи. Він припускає, що давніх т. зв. «руських груп», що виділились із «спільноруської прамови», було не три, як подає реконструкція Шахматова, а дві: північна (відповідно до північної реконструкції Шахматова) і південна (так само відповідно до південної реконструкції Шахматова). Згідно з таким поділом, предки українців і білорусів та південновеликорусів належали до однієї групи, а предки північновеликорусів — до другої.

До цього погляду приєднується й М. Трубецькой. Давні східнослов'янські групи він характеризує такими чотирма фонетичними рисами: 1) вибухове **ґ** (g) — північна риса, фрикативне **ґ** (h) — південна; 2) звуки **ч** і **ц** спалися в одному приголосному на півночі; 3) праслов'янські сполучення tl, dl змінилися в l на півдні, а на півночі вони змінились: tl>kl, dl>gl; 4) сполучення **ждж, шч** збереглись без зміни на півдні, а на півночі змінилися в **жһ, шх.**

Свою теорію чотирьох фонетичних рис Трубецькой будує головним чином методою «мовної системи», «мовної структури», методою, що її виробила Празька фонологічна школа. Безперечно, ця метода добра. Нею користується новітнє мовознавство, але треба вміти нею орудувати, особливо в поясненні історичних явищ. Треба обережно підходити до історичних явищ, не поспішаючи з «узагальненнями» там, де вони на перший погляд видаються потрібними. Трубецькой спеціально спиняється на виясненні зміни g>h (фрикативне) і tl, dl>l. На його думку, зміна g>h в східнослов'янських мовах зв'язана з таким же явищем чеської, словацької, гор.-лужицької і частково словінської мов. Тоді ж таки, на його думку сталася зміна tl, dl>l у предків «південноруської групи» і у предків «південних слов'ян». Обидва процеси Трубецькой відносить до праслов'янської епохи пізніших часів.

Таке, над міру «узагальнююче» припущення Трубецького викликало, зрозуміла річ, заперечення у А. Селищева (Критические замечания о реконструкции древней судьбы русских диалектов. Slavia, 1927, R. VIII, S. 1, стор. 34) [1], який уважає, що зміна g>h відбувалася в житті окремих слов'ян незалежно (докладніше про це буде далі). У чехів, напр., зміна g>h відбулась досить пізно. З другого боку, це надмірне «узагальнення» привело Трубецького до визнання фіктивної «спільноруської прамови», тоді як навіть її оборонці не відчувають уже під ногами твердого грунту. Або, може, вірніше, сама фікція «спільноруської прамови» стояла на перешкоді в Трубецького правильному розумінню й поясненню таких явищ. На це звернув увагу Трубецького ще С. Смаль-Стоцький (Розвиток поглядів... стор. 74): «Нехай би Трубецькой спробував пояснити їх (звукові явища.— *П. К.*) в кожній мові окремо із звукової системи, питомої й рідної кожній мові, без всякого огляду на фіктивну праруську мову, без усякого упередження сакраментальною добою, тоді певно дійшов би до іншого і правильного результату».

Французький славіст А. Ваян у своїй порівняльній граматиці слов'янських мов (Andrè Vaillant. Grammaire comparée des langues slaves. Том I. Phonétique. Lyon-Paris, 1950) так само тримається фонологічної методи. Він не розглядає слов'янські мови кожну окремо, а в певному зв'язку як складові частини загальної лінґвістичної системи. Деякі явища, як, напр., зміну g<h в слов'янських мовах, він розглядає як один процес у зв'язку з процесом інших звукових змін, тобто в данім разі в зв'язку із зміною ch<š, h<ž. Але це його пояснення суперечить фактам, бо не всі слов'янські мови мають таку відповідність змін, напр., у сербській і болгарській мовах g не змінилось в h, а проте зміна ch<š існує) [2]. Отже, Ваян, як і Трубецькой, допустився деякого перебільшення в своїх «узагальненнях».

Але нас найбільше цікавить у Вояновій порівняльній

---

[1] Селищев дуже гостро зареагував на статтю Трубецького. «Я должен,— каже він,— заметить, что ни одно из положений кн. Трубецкого не соответствует реальним данным, которыми располагает лингвистическая наука. Он оперирует главным образом с «языковой системой». Да, разумеется, все должно быть устремлено к надлежащему уяснению языковой системы, языкового состояния, свойственного данной общественной группе в данный период времени, и тех намечающихся отклонений, которые развиваются внутри этой группы. Но такое отношение к «языковой системе», какое обнаруживает в своей работе кн. Трубецкой, неприемлемо и ведет к отрицательным результатам[2]. Ор. с. 34. Див. ще: *Л. А. Булаховський.* Питання походження української мови. Київ, 1956, стор. 178, 179.

[2] Див. критику Ю. Шереха в «Annals of the Ukrainian Academy». Vol. 1, 1950, № 2.

граматиці слов'янських мов проблема давності східнослов'янських мов. Адже книжка Ваянова вийшла в 1950 році і мала б сказати якщо не останнє, то, принаймні, одно з останніх слів науки. Але Ваян у цім питанні нічого нового не сказав, а тільки ствердив старий погляд. Він каже таке: «Les premiers textes à traits vieuxrusses de Kiev et de Novgorod notent des parleurs d'une même langage qui se divise ensuite en ukrainien et grand-russe» (стор. 21).

Проте, пояснення деяких явищ у Ваяна йдуть всупереч із цим його поглядом. Його пояснення російського й білоруського акання як давнього явища, що є пережитком балто-слов'янських мовних рис, безперечно заслуговує на увагу, бо це один з великих арґументів у розв'язанні проблеми формування східнослов'янських мов[1]. Але цим самим Ваян впадає в суперечність: визнавши акання як давню рису, треба б також визнати, що українська мова втратила це акання ще в доісторичні часи; виходить, що фонологічна система української мови ще в ті ранні часи відрізнялась від фонологічної системи російської й білоруської мов. Тому не дивно, що Ю. Шерех у своїй рецензії на Ваянову книгу примушений був цю суперечність автора довести до якогось логічного кінця: треба відкинути або Ваянову теорію походження акання, або його погляд про пізніше формування української мови (Ор. с. 162).

Праця німецького славіста Травтмана про слов'янські народи і мови (R. Trautmann. Die slavischen Völker und Sprachen, L. 1948) з'явилась в той самий час, власне, період часу, що й праця Ваяна. Зокрема в питанні щодо формування східнослов'янських мов Травтман цілком іде слідами Шахматова, вживаючи навіть відповідних термінів: «ostslavisch (russisch)», «kleinrussisch (ukrainisch)».

Травтман, дотримуючись традиційної трипартиції, говорить про три східнослов'янські мовні групи, що виникли, на його думку, в VIII—IX ст., тобто перед появою письменності і перед заснуванням Київської держави: 1) південна, що простягалась від Чорного моря і дельти Дунаю до Бога і Прип'яті, а далі до верхньої течії Зах. Двини і Дніпра; 2) північна група, що охоплювала область верхніх течій Волги і Дніпра та Зах. Двини; 3) східна або середня група, що охоплювала область течії Дону і Дінця, пізніше

[1] П. С. Кузнецов в рецензії на книгу Ваяна (Известия Академии Наук СССР. Отдел. Литер. и Языка, т. X, вып. 4. Москва—Ленинград. 1951, стор. 398—399) розцінює це місце в книзі Ваяна про походження акання як «неразграничение фактов различных эпох», вважаючи акання, згідно з офіційно прийнятим поглядом в радянськім мовознавстві, за явище історичної епохи «развития русского языка», що виникло «скорее всего уже после падения редуцированных».

доходячи до Озівського моря, а ще пізніше, під натиском азійських народів, посунувшись далі на північ, охоплювала область Оки.

Ці три групи в цей час уже виявляють, як каже Травтман, достатню мовну диференціацію, але ще своєї споріднепої єдності не втратили: вони зберігали цю єдність в умовах культурного і політичного життя Київської держави. Цей мовний період тривав від кінця VIII до XI ст. З XI ст. наступає період «староруської мови» (altruss. Sprache). В цьому періоді виникли три окремі (Auseinandertreten dreier) групи, що їх мовно можна відрізнити за даними пам'яток — північних (Новгородських) і південних.

Цей період Травтман протягає до другої половини XIII ст. В другій половині XIII ст., на його думку, закінчився процес формування зокрема української і білоруської мов: «Seit der zweite» Hälfte des 13 Jhs. beginnt für die alte südrussische Sprachgruppe ein neues Leben: es löst sich das Kleinrussische vom Weissrussischen ab und formiert sich als neue Sprache» (стор. 146).

Як бачимо, Травтман цілком дотримується погляду Шахматова в формуванні східнослов'янських мов. Говорячи про існування трьох східнослов'янських мовних груп в період VIII—XI ст., тобто в доісторичні часи, Травтман ці мовні групи зв'язує все ще докупи їх «спорідненою однiстю». Фактично це та ж сама «спільноруська однiсть», про яку говорив і Шахматов. А саме формування східнослов'янських мов Травтман, ідучи слідами свого попередника, переносить у період початку історичного життя цих мов. Можна сказати, що Травтман нічого нового не вніс у розв'язання цієї проблеми: він переповів коротко те, що було сказане в працях його попередників.

V

КІЛЬКА МЕТОДОЛОГІЧНИХ УВАГ

В науковій літературі існували і тепер існують твердження, основані на більшій чи меншій кількості спільних прикмет (найчастіше фонетичних), і на підставі цих прикмет (напр., повноголосся) робилися висновки про спільне походження східнослов'янських мов з гаданої ніякими фактами не засвідченої «спільноруської прамови». А всі інші, не спільні прикмети, властиві кожній мові окремо (напр., україн. і з **о**, е; білоруськ. акання; рос. **г**, **к**, **х** зам. **з**, **ц**, **с**; втрата клич. форми) розцінювалися як пізніші явища, що розвину-

лися на ґрунті окремих східнослов'янських мов у процесі їх дальшого розвитку.

Так, ще П. Лавровський у своїй праці «Обзор особенностей малорусского наречия» додержувався принципу шукання в українській мові спільних прикмет з іншими слов'янськими мовами. Це дало йому підставу твердити, що українська мова розвинула в собі «такі своєрідні прикмети, як і інші слов'янські мови», і що між цими рисами багато є таких, які безперечно дають їй право на таке ж самостійне місце, яке займають інші слов'янські мови». Українська мова, на думку Лавровського, є в близькій спорідненості з російською, а з другого боку, також і з сербською мовою на підставі деяких спільних прикмет.

Цю явно методологічно хибну позицію Лавровського підкреслив П. Житецький (Очерк звуковой истории, 11), вказавши йому на те, що він підбирає неістотні прикмети української мови, обминаючи такі з них, які становлять головну її особливість. Таким засобом,— каже Житецький,— можна зробити що завгодно; можна навіть доказати близькість української мови до чеської. Потім-таки справді виявилось, що частина з тих спільних прикмет, що їх Лавровський приписав сербській мові, властива також і чеській мові. Таких прикмет Житецький налічив дев'ять, спільних українській, сербській і чеській мовам. Але чи випливає з цього, що всі згадані мови перебувають між собою в якійсь близькості? Звичайно, ні!

Отже, принцип схожості, що його клали в основу своїх дослідів учені, методологічно зовсім себе не виправдав. Слушно зважує Житецький, що вказівка на схожість може бути одним із засобів наукового дослідження, але в жоднім разі не вичерпує собою всіх засобів наукового аналізу. Це саме стверджує й Е. Карський (Обзор звуков и форм белорусской речи. М. 1885), вказавши на те, що взагалі у вирішенні питання спорідненості мов «необходимо рассматривать их всесторонне, чтобы, увлекшись чертами сходства, не пропустить черт различия и не предположить ближайше о родства там, где есть только случайное совпадение, или же заимствование» (стор. 158). Виходячи з цих цілком правильних методологічних застережень, Карський у відношенні зокрема до білоруської мови зазначає, що «и белорусское наречие должно считаться самостоятельным» [1]. Це він умотивовує такими даними: «Совокупность его (білоруськ. мови.—

[1] Вище ми вже вказали на те, що деякі вчені не вважали білоруську мову за окрему мову, а за наріччя російської (з погляду одних) або української (з погляду других).

П. К.) характерных черт не повторяется ни в одном славянском языке; не говорим мы уже о южном говоре великорусском, в котором встречаются только кое-где отдельные особенности белорусского говора. Эта их спорадичность самым красноречивым образом говорит об их происхождении — заимствовании из белорусского, которому эти черты присущи во всем его составе» (ib.). І далі, ідучи за Житецьким (Очерк звуковой истории, стор. 256), Карський каже, що в білоруській мові «гораздо более оригинальности, так как в нем есть и такие черты, которые встречаются не в великорусских говорах, а только в наречии малорусском и притом черты, трудно поддающиеся теории заимствований» (ib.) [1].

Спільні прикмети в сусідніх мовах, хоч би їх (цих прикмет) було й багато, не можуть бути доказом єдності, коли в цих мовах є особливі риси, що відрізняють одну мову від одної як окремі системи [2]. Напр., такі своєрідні прикмети української мови, як: м'яке **ц** (<*ć), **ов** (<*ъl, *ьl), **і** (<*о, е в нових закритих складах), **и** (<*у, і), **і** (<*ѣ), яких немає в російській і білоруській мовах; або спільні прикмети в україн. і білоруськ. мовах, як: **и** (<***ъ, ь** перед j), **ри, ли** (<*rъ, rь, lъ, lь), **в-у, і-й** на початку слова, яких немає в російській мові.

Цікаві думки щодо цього подає П. Бузук у статті «Взаємовідносини між українською та білоруською мовами» [3]. Бузук твердить, що спільність прикмет між сусідніми мовами ще не доказує, що ці мови вийшли із спільного джерела. Тому, на його думку, навіть важко робити будь-яку класифікацію слов'янських мов, і саме визначення меж для окремих мов — умовне, зокрема між білоруською і україн-

---

[1] Проте, на таких же методологічно хибних позиціях стоять і деякі сучасні славісти, які, додержуючись групової теорії, щоб довести одність структури і внутрішніх законів розвитку східнослов'янських мов, вдаються до старого засобу пояснення деякими змінами, спільними для східнослов'янської групи мов. До таких спільних змін, напр., В. Г. Орлова (Развитие русского языка и история народа. Вопросы языкознания. 1953, ч. 1, стор. 62) залічує такі фонетичні процеси, як: занепад слабих глухих та зміна сильних глухих в о, *е*; сполучення *ър, ьр, ъл* та ін. фонетичні і деякі морфологічні й синтаксичні процеси.

[2] На це вказує також російський історик В. Мавродін (Древняя Русь. Огиз. 1946): «Общность древних восточнославянских языков не была их тождеством. Диалекты восточных славян отличались друг от друга, и это отличие было не только результатом сохранения каких-то черт древних языков доисторической поры, из которых в эпоху глубокой древности сложились протославянские языки, тесно связанные между собой общими исходными формами, главным образом, вследствие дробления славянской речи на диалекты» (стор. 91—92).

[3] Записки Історично-Філологічного Відділу УАН, кн. VII—VIII, 1926, стор. 423.

кою мовами [1]. Він припускає думку, що на території т. зв. перехідних говорів білоруської і української мов могла б виникнути нова мова, якби там утворився культурно-політичний центр, чим, мовляв, пояснюється той факт, що О. Курило в своїй праці «Фонетичні і деякі морфологічні особливості говору с. Хоробричів» «навмисне не визначає, якої національності мешканці цього села, бо вважає цю говірку за переходову; але що сама людність Хоробричів (і сусідніх сіл теж) зве себе литвинами, ми, – каже Бузук, – повинні, певна річ, відносити його до Білорусії», з чим, мовляв, погоджується й О. Курило в усній розмові з Бузуком (стор. 425) [2].

Основною рисою, що відрізняє білоруську мову від української, Бузук уважає м'якість приголосних перед **е**, **и** та акання: «Коли ми,— каже він,— проведемо межу на підставі твердості чи м'якості приголосних перед **е**, **и**, тоді ми повинні будемо до білоруської мови зачислити говори (з дзеканням) Турова (кол. Мінськ. губ.) і Заблудова (Грод. губ.), що їх зразки надруковано в «Хрестоматии по малорусской диалектологии» Дурново (стор. 22–23, 28—29)». (Ор. с. 425). Дурново основною рисою білоруської мови вважає той тип а к а н н я, при якому **и** з'являється в переднаголошеному складі тільки при наголошеному голосному нижнього піднесення. Шахматов мав інший критерій: зважаючи на те, що в білоруській мові відсутнє т. зв. неорганічне зм'якшення **к**, він проводить межу білоруської мови і південновеликоруських говорів далі на Захід.

На цей факт звернув увагу і Р. Аванесов у статті «Учение о языке и диалекте». Він пише таке: «Такие современные национальные языки, как русский, украинский и белорусский, по своему грамматическому строю и основному словарному фонду значительно ближе друг к другу, чем, например, диалекты немецкого языка, и, тем не менее, первые образуют разные языки, а вторые остаются диалектами одного языка» [2].

---

[1] Див.: *І. Сидорук*. Проблема українсько-білоруської мовної межі. Slavistica. Праці Інституту Слов'янознавства УВАН 3, 1948, стор. 5. Також: *Jury Serech*. Zur Frage der Ukrainisch-Weissruthenischen Sprachgrenze. Orbis. Bulletin International de Documentation Linguistique. Tome II, № 1, 1953, Louvain, page 40.

[2] Порівн. ще: *П. Бузук*. К вопросу о составлении диалектологической карты белорусского языка. Сб. статей в честь А. Соболевского. Ленинград, 1928, стр. 316. Ясна річ, що Бузук тут значно перебільшує, коли надає такого великого значення політичним центрам там, де немає на це достатніх даних. Невеличка територія перехідних говорів між україн. і білоруськ. мовами, хоч би навіть з своєрідними мовними особливостями, ніяк не може бути підставою для творення окремої національної мови.

Другою з помітніших методологічних помилок є змішування понять етнічного з політичним. Саме через це змішування понять панувало досі хибне твердження про мовну одність. Ототожнення поняття етнічного з політичним приводило до хибних висновків у питанні мовної одності: мовну одність часто базували на політичній одності, а не на етнічній. Такого погляду, наприклад, дотримувався Нідерле, який уявляв собі давню Русь не як політичну організацію, а швидше як етнічну одиницю, що об'єднувала східнослов'янські племена. Він пише, що автор київських «Повістей временних літ» «všeshny ruské kmeny, severní i jižni, o všechny je jich jazyky shrnoval v XI st. v pojem jednoho nàroda, jedne Rusi» [1].

Насправді ж «Русь» — це державне поняття, а не етнічне. Про це свідчать такі слова Несторового літопису: «Се бо токмо словѣнескъ языкъ въ Руси: поляне, деревляне, новгородцы, полочане, дреговичи, сѣверяне, бужане... волыняне», де виразно вказується на ті слов'янські племена, що входили до складу Руси [2]. Так розумів значення «Русь» і Бодуен де Куртене, додержуючись методологічно правильних засад. Він твердив, що коли ми говоримо про слов'ян руських, чи «русів» взагалі, то лише в тому розумінні, що назва «Русь» — це синонім терміна «слов'яни східні», у відмінність від слов'ян західних, північно-західних [3]. Бодуен де Куртене чітко відрізняв поняття політичної одності від поняття етнічної одності. Такої етнічної одності тоді не було, і тому в нього виходили цілком правильні висновки зокрема щодо української мови.

Митрополит Іларіон (проф. д-р І. Огієнко) в своїй згадуваній уже «Історії української літературної мови» (Вінніпег, 1950, стор. 26—27) пише таке: «Україна, що тоді звалася Русь, під своєю державою об'єднала в IX—X віках увесь слов'янський Схід, цебто народи: український, російський та білоруський, але це було об'єднання виключно державне, політичне і в жодному разі не етнічне й не мовне. До нашого державного об'єднання належали й неслов'янські племена. Дійсно, з України, з Руси (це була головно Київщина) пішла наша князівська династія Рюриковичів на північ, так що московські князі аж до 1613 року були, як знаємо,

---

[1] *Dr. Lubor Niederle.* Původ a počatku Slovanů vychodnich, v Praze, 1924, st. 144, 211.

[2] Див.: *С. Смаль-Стоцький.* Розвиток поглядів. С. 62.

[3] I. Baudouin de Courtenay. Kilka ogólników o objektywnej i subjektywnei odrebnosci «Ukrainy» pod względem językowym, plemennym, narodowym i państwowym. Ювілейний Збірник НТШ, 1925, Львів.

тільки з цієї династії. Але спільність князівської династії (в дійсності варязької) аніяк не свідчить про спільність племінну чи мовну,— український народ і українська мова пов'язана з народом російським і його мовою так само, як і з іншими слов'янськими народами і мовами. Державна єдність для розвитку мови — це чинник великої ваги, але не вирішальний, тим більше, що й сама ця єдність не була довгою, і в 1125 році по смерті великого князя Володимира Мономаха назавжди порвалася. Українська династія занесла з півдня на північ і свою державну назву Русь, а спільність держави зробила цю назву спільною для півночі й півдня вже в давнину. Русь — це була тільки державна назва, до того, можливо, не своя, політичний термін, спільний спочатку на Сході для півдня й півночі, але головно для півдня, а не термін якоїсь племінної чи мовної спільноти»[1].

Таким чином, ми можемо говорити про політичну однісїть східного слов'янства (принаймні, в Київський період), цілком застосовуючи для цієї одності й назву «Русь», як політичну назву. Але ми аж ніяк не можемо

---

[1] Див. ще: *Р. Смаль-Стоцький.* The Origin oi the Word «Rus» // Slavistica, № 6. *П. Ковалів.* До п'ятиріччя славістики. «Свобода». Нед. випуск, 1952, ч. 44. Також у праці цього ж автора: «Українська мова та її становище серед інших слов'янських мов» // Slavistica. № 20. С. 36.

Польський історик проф. Г. Пашкевич у своїй праці про початки Київської Русі, що вийшла англійською мовою (The Origin oi Russia) в Нью-Йорку 1954 року, тримається це погляду, що від IX до XIV ст. ніякої української нації не було, бо, мовляв, згадки про «україну» в літописах XII–XIII ст. не покриваються сьогоднішньою територією і тому не дозволяють твердити, що вже в той час Україна була назвою народу. Тому, на його думку, історики українського народу не мають права включати в історію ці століття.

Це твердження викликало завваги українського історика П. Грицака: «Включаючи в українську історію і той період, коли наші предки себе українцями ще не називали, наші історики поступлять так само, як Пітер Блок, відомий голландський історик, що не вагався свою історію Голландії розпочинати від римських часів, як Анрі Пірен, який зробив це саме для бельгійської історії, як Йорга і Джуреску, що ті самі прийоми стосували до румунської історії. Всі ці історики не вагалися говорити про ту стадію в житті своїх народів, коли вони ще не називалися голландцями, бельгійцями, румунами, як важливу й органічну добу в історії тих народів. Тому, що український народ не зобов'язує якась окрема система розвитку, відмінна від решти людства, не видно причини, чому саме українські історики не мали б права поступати так, як це роблять (виправдано) їхні чужинецькі колеги. Тільки коли методологія історії як наука зміниться настільки, що голландці почнуть писати свою історію від 1648 (Вестфальський мир), бельгійці від 1831 (сепарація від Голландії), румуни — від 1856 (Паризький конгрес), тоді можна буде очікувати, що українську історію будемо починати від, скажім, повстання Хмельницького чи що. Але тенденції розвитку історичної науки йдуть якраз у протилежному напрямі». *П. Грицак.* Проф. Г. Пашкевич про формування українського народу // Україн. літер. газета. 1957. Ч. 8 (26).

говорити про етнічну одність, бо етнічної одності ніколи не було на території східного слов'янства, як не було в зв'язку з цим і мовної одності. Тим-то методологічно не зовсім відповідає термін «древнерусский язык» з тим значенням, як його вживають російські лінгвісти. Так, наприклад, Р. Аванесов у статті «Учение о языке и диалекте в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию». (Вопросы языкознания в свете трудов И. В. Сталина. Изд. Моск. унив-та, 1952, стор. 309—310) пише таке: «Для историка и историка языка восточнославянских народов несомненно наличие в Киевский период нашей истории русской народности и русского языка. Однако эти понятия имели в то время иное содержание. Они означали народность и язык, на почве которых впоследствии образовались современные социалистические нации — русская, украинская, белорусская и их языки» Л. Якубинський у своїй «Истории древнерусского языка» (Москва, 1953, стор. 275) спеціально звертає увагу на цей термін: «Под термином «древнерусский язык» мы понимаем... совокупность тех областных (территориальных) диалектов, которые складывались и сложились на основе восточнославянских диалектов с разложением у восточных славян родового общества и развитием у них общества классового и политических объединений. Якубинський все ж таки примушений був оговоритися, що цим терміном не покривається якесь абсолютне поняття: «Отсюда ясно,— пише він далі,— что мы не представляем себе древнерусский язык, как нечто абсолютно единое».

З цих цитат видно (а це ми бачимо в працях також і інших російських лінґвістів), що мова йде не про літературну мову, а про живу мову, про мову як систему, що має свої діалекти, з яких, мовляв, розвинулись пізніше сучасні східнослов'янські мови — російська, українська і білоруська [1]. Але чи могла існувати така одна мова? Чи міг

[1] Про літературну мову довгий час панував погляд, а його особливо дотримувався О. Шахматов, що вона формувалась на основі староцерковнослов'янської і була спільною для всіх східних слов'ян. Ще й тепер Митрополит Іларіон (Історія україн. літерат. мови, 1950, стор. 27—28) пише: «В 988 р. вел. кн. Володнмир охрестив Київ, а потім почав хрещення й усієї своєї величезної Держави. Тоді ж розпочалася в Києві й наша літературна мова, і кн. Володимир далі ширив по всій своїй державі не тільки православну віру, але й літературну мову. І на півночі запанувала та сама літературна мова, що й на півдні, і вся ця літературна мовна спільність довго накидала в науці мильний погляд ніби й про однаковість народних мов. Церковнослов'янська мова була тоді літературною мовою для всього слов'янства, але з цього ніхто не стане твердити, що й народні мови були однакові». Про одну літературну мову говорить і історик Б. А. Рибаков (Образование древнерусского государства. Москва,

існувати такий народ, носій цієї мови, як етнічна цілість? На це питання всі радянські лінгвісти дають однозгідну позитивну відповідь[1]. Але, на жаль, ці твердження не підперті науковими арґументами. У свій час найбільше попрацював над цим питанням О. Шахматов, але й він не дав нам ніяких конкретних доказів існування в передісторичні часи отієї гаданої мови, що нею він підпирав свою теорію «спільноруської одності». Навіть більше, Шахматов, примушений був ствердити факт існування мовної диференціації в період історичний, в Київський період. Інакше кажучи, Шахматов мовну одність відносив до «спільноруської (доісторичної) доби», а за «староруської (історичної) доби»[3] цієї одності, за Шахматовим, уже не було[2].

Але в працях радянських лігнвістів послідовно твердиться, що ця мовна одність існувала навіть в т. зв. «староруську добу»[3]. Звідси й випливає термін «древнерусский

1955, стор. 39): «Дошедшие до нас памятники древнерусского языка X—XI вв. свидетельствуют о наличии единого литературного языка по всей территории восточных славян». Порівн. ще: *П. П. Плющ*. Нариси з історії української літературної мови. К. 1958. С. 14.

Але останнім часом на підставі найновіших дослідів цей погляд заперечується, вважається застарілим: мовляв, в основі ранньої письменності лежала не старослов'янська мова, а староруська. Причім, доводиться, що письменність у східних слов'ян виникла значно раніше від XI ст. Сюди належать такі праці, як: акад. *С. Обнорський*. Очерки по истории русского литературного языка старшей поры, 1946; *Д. Авдусин и Тихомиров*. Древнейшая русская надпись. Вестник Академии Наук СССР, вып. 4, 1950; *А. Арциховский*. Новые открытия в Новгороде // Вопросы истории, 1951, ч. 12; *Д. Лихачев*. Предпосылки возникновения русской письменности и русской литературы. Вопросы истории, 1951, ч. 2; *П. Черных*. Две заметки по истории русского языка. Изв. Акад. Наук. Отдел литерат. и языка, 1950, ч. 15 та ін. Див.: *Л. Якубинский*. История древнерусского языка, стор. 5—7.

З цього виходить, що й літературна мова не мала абсолютної одності на цілій території східного слов'янства. Вона мала виразні локальні колорити, тим більше з погляду її староруської основи. Ще А. Кримський, полемізуючи в свій час із А. Соболевським, звернув увагу на те, що «вообще словарный материал киевской летописи отличается поразительной близостью к современному малорусскому». Див. його «Филология и погодинская гипотеза», стор. 101. У всякім разі найновіші досліди говорять не на користь «староруської одності», бо такої одності не було навіть і в літературній мові, а тим більше між живими мовами східного слов'янства.

[1] Див.: *Л. П. Якубинский*. Образование народностей и их языков. Вестник ленинград. унив-та. 1947, ч. I, стор. 143—144; *Р. И. Аванесов*. Учение о языке и диалекте... Вопросы языкознания в свете трудов И. В. Сталина. Изд. Моск. унив-та, 1952, стор. 299; *В. Орлова*. Ор. с. 61 та ін.

[2] *А. Шахматов*. Очерк V.

[3] *В. Орлова*. (Ор. с. 61—62) з цим так зв. «языковым единством» зв'язує навіть «бытование в среде восточного славянства произведений устного творчества». Вона пише: «В условиях существования единой по языку восточнославянской народности эти произведения выступают как

язык», як штучно утворений термін, який вимагає від радянських лінгвістів навіть спеціального пояснення і який заступив нині вживаний раніше в радянськім мовознавстві куди зручніший з наукового погляду термін «старосхіднослов'янські мови»[1].

З цього всього випливає, що термін «древнерусский язык» з тим значенням, як його вживають радянські лінґвісти,— не науковий термін. Він міг би бути науковим, коли б його вживання обмежити лише до історії російської мови. У зв'язку з цим виникає питання: якого ж терміну мають уживати історики української і білоруської мов? Ставши на правильний методологічний шлях, історики східнослов'янських мов — російської, української і білоруської — мали б виробити для наукового вжитку й відповідні терміни[2].

одио из средств поддержания языкового единства» (Ор.). Виходить, що в усіх східнослов'янських племен була одна усна народна творчість, творчість однією мовою. Це фантазія автора! Такої однієї иародиої творчості ие було, як не існувала й одна мова.

[1] Див. *М. К. Грунський — П. К. Ковальов.* Нариси з історії україиської мови. Львів, 1941.

[2] До речі, термін «русский» (зам. «российскнй»), що став vживатися з подвійним значенням: політичним («русское государство») і етнічним («русский иарод»), звичайно з'явився після того, як з часів Петра I ввійшов до вжнтку терміи «Россия». Термін «білоруський», звичайно, зв'язується з давнім «Русь», а не з новим «Россія». Крім того, на території Київської землі з'явився термін «Україна», що заступив давніший термін «Русь», набравши політичного і етнічиого значеиня. Вперше назву «Україна» зустрічаємо в Іпат. літопису під 1187 і 1213 рр. із зиаченням пограниччя і землі взагалі. Починаючи з XVI ст. це слово набрало офіційиого значення цілої країии. Див.: *Митрополит Іларіон.* Історія укр. літерат. мови, 39, 41, 43. Також: *П. Ковалів.* Назва «Україна» та її походження. Слово Істинн, 1951, чч. 4, 5. Докладніше про назву «Україна» див. *Я. Рудницький.* Термін і назва «Україна», 1951. Вінніпеґ. Звідси маємо термін «украіиський», що заступив собою давніший терміи, «руський», і набрав подвійного значеиия — політичного і («українська держава») і етнічиого («украіиський народ»).

Поширеною методологічною помилкою є застосування до реалій тисячолітньої давності сьогоднішніх критеріїв їхньої оцінки. Мови сьогодення — це одна з найхарактерніших ознак сучасних націй, які існують у багатьох вимірах: діалекті, жаргоні, літературній мові — писемній та усній — тощо. Мови періоду Київської Русі — це море діалектів, близьких між собою, але не тотожних. Поряд із тим, що північно-східнослов'янські діалекти єднали з південно-східнослов'янськими принаймні три виразні фонетичні риси (повноголосся, початкове [о] на місці колишнього [je] і наявність звуків [ч], [ж] на місці колишніх tj, dj, kt'), ще три не менш виразні риси відрізняли ці два великих мовних масиви (фрикативне [h], відсутність «акання» і непом'якшуваність приголосних перед [е] — на півдні; вибухове [g], наявність, «акання» і пом'якшуваність приголосних перед [е] — на півночі). Отже, говорити про єдину давньоруську народнорозмовну мову як про своєрідну прамову всіх нинішніх східнослов'янських, очевидно, не доводиться. Та й етнічно східні слов'яни були дуже неоднорідні. Тут варто зацитувати М. Гумільова: «...Сколоти змішалися на берегах Дніпра з роксоланами й антами, внаслідок чого утворився староруський етнос — русичі, що розколовся на частини в XIV ст. Північно-східні русичі злилися з мерею, муромою, вепсами і тюрками з Великого степу — утворилися росіяни, а південно-західні злилися з литовцями й половцями — білоруси й українці» [1].

Проте давньоруська літературна мова, звичайно, була. Не можна не погодитися з О. М. Трубачовим у тому, що «наївно припускати, що дописемна мова існує тільки у вигляді місцевих народних діалектів. Потреби справи, комунікація завжди вели до міждіалектного спілкування, за якого — в інтересах кращого взаєморозуміння — завжди існує тенденція позбавлятися надто місцевих діалектизмів» [2].

Давньоруська писемна мова виступала принаймні в двох «іпостасях». З одного боку, це була перенесена в Київську Русь старослов'янська мова (за походженням староболгарська, тобто південнослов'янська), з другого — руська, тобто та сама старослов'янська, насичена східнослов'янськими фонетичними, граматичними й особливо лексичними елементами. Деякі вчені, наприклад, Г. Лант [3], стирають різницю

[1] *Гумилев Л. Н.* География этноса в исторический период. Л., 1990. С. 245.

[2] *Трубачев О. Н.* В поисках единства. М., 1992. С. 22.

[3] *Lunt H.* On the Relationship of Old Church Slavonic to the Written Language of Early Rus' // Russian Linguistics. 1987. N. 11. P. 133—162; *Lunt H.* The Language of Ruś in the Eleventh Century : Some Observations about Facts and Theories. Ravenna — revised draft 20 OCT.

між цими двома різновидами писемної мови часів Київської Русі. Зокрема згаданий визначний американський лінгвіст висміює, як він вважає, застарілі погляди класичної дореволюційної науки, що стояла на таких позиціях: 1) старослов'янська мова і східнослов'янська XI ст. генетично споріднені, але фундаментально різні мови; 2) східнослов'янська мова має тривалу традицію в усіх «літературних текстах»; 3) залежно від предмета опису писемні тексти поділялися або на релігійні, або на секулярні (світські); 4) тексти, писані чіткою й виразною давньосхіднослов'янською писемною мовою, включалися в суто старослов'янські тексти.

Як же спростовуються ці положення? Надамо слово авторові: «По-перше, болгарський і руський діалекти були не однакові, але лінгвістично близькі. Церковнослов'янська і давньоруська мови — варіанти єдиної мови» [1]. Звичайно, якщо виходити з поняття спільнослов'янської мови, то болгарську й руську мови можна розглядати як її діалекти. Так само італійську, французьку, іспанську, португальську, ретороманську мови можна сприймати як діалекти пізньої латинської. Але ж відомо, що слов'янська мовна спільність остаточно розпалася ще в VI ст. н. е., а в XI ст. існували три групи слов'янських мов: східна, західна і південна. Отже, діалекти південнослов'янських мов, у нашому випадку болгарської, ніяк не могли входити до спільної мови поряд із діалектами східнослов'янських мов, у даному разі давньоруської. Більше того, як уже зазначалося, давньоруські діалекти в цей час виразно поділялися принаймні на дві групи — північну й південну. Заперечувати цей факт означає перенести на 4—5 століть розклад слов'янської мовної спільності. Г. Лант це й робить: «Моя теза проста: в X-му й XI-му століттях існувала тільки одна слов'янська мова. Діалекти східних слов'ян були ще настільки близькі до слов'янських діалектів тих земель, які входили до Болгарської імперії, що старослов'янська мова, хоч і не відома у всіх деталях,— [...] сприймалася як «our own», своя» [2]. Легко переступивши цей поріг, учений іде далі. Тепер йому ніщо не стоїть на перепоні, аби доводити, що старослов'янська мова, прийшовши на Русь, була сприйнята як один із її діалектів і саме в такій іпостасі виступала як єдиний об'єкт вироблення давньоруської літературної мови: «Церковнослов'янська система голосних адаптувалася до руської (russian) вимови, проте система приголосних зазнала мінімальних змін. Це, звичайно, стандартний, гетерогенний розвиток, і він не дає підстав для розвою білінгвізму

[1] Op. cit. P. 7.
[2] Op. cit. P. 12.

або диглосії. Незмірна кількість елементів перебуває між собою в конкуренції, аби бути в той чи інший спосіб засвоєними, що є цілком нормальним за умов, коли тісно зв'язані діалекти інтегруються у спільний стандарт. У таких випадках новий стандарт усвідомлюється як кодифікований варіант рідної мови» [1].

Наявність у науці різних поглядів — річ природна. Але цей одразу ж нівелюється, коли звернутися до фактів. Невже «Слово о полку Ігоревім» написане старослов'янською мовою? А «Життя й ходіння Данила Руської землі ігумена», зрештою «Повість временних літ»? У Г. Ланта є відповідь і на це питання: на Русі не було не тільки власної оригінальної літератури, а й навіть перекладів; руські книжники старанно копіювали болгарські церковні книги. Правда, автор стверджує, що «між періодом язичницького суспільства часів Володимира (988 р.) і пишним розквітом християнської культури на новорозвиненій східнослов'янській стандартній мові після Володимира Мономаха є помітна культурна дистанція: руський книжник цього часу викликає захоплення у зв'язку з розширенням меж літератури за такий короткий час» [2]. Цим самим Г. Лант спростовує все те, що він говорив раніше: з XII ст. починається творення оригінальної руської літератури, а отже, й вироблення нового — руського — стандарту літературної мови з опорою, звичайно, на вже засвоєну старослов'янську.

Що ж до XI ст., то слід прислухатися ще й до думки М. Грушевського, який твердив, що найдавніші українські рукописи свідомо нищилися в часи нівеляції українського культурного життя. «Така сумна доля нашої старої літератури,— писав він,— викривила й ту перспективу, в якій вона представлена в традиції. Найбільше пам'яток заховалося з другої половини XI і поч. XII ст., і тому ся доба представляється нам тим самим добою розцвіту нашого старого письменства,— добра половина письменників, котрих імення нам знані і твори відомі, згуртовані тут в різних збірниках і в кількох редакціях «Повісті временних літ» [3].

Процес вбирання руською літературною мовою народнорозмовних елементів з кожним століттям наростає, так що вже в XIV ст. юридичний документ (грамота), що походив з Південної Русі, у мовному відношенні був далеко не таким, як відповідний документ з Північної Русі. Розвиваються нові стандартні мови: південно-західноруська і північноруська.

---

[1] Op. cit.
[2] Op. cit. P. 14.
[3] *Грушевський М.* Історія української літератури. К., Львів, 1923. Т. 2. Ч. 1. С. 5.

У південно-західноруській (українсько-білоруській, бо вона вживалася в Україні і в Білорусі) літературній мові, крім конфесійного і ділового стилів, на XVII ст. були представлені вже й художній, науковий, проповідницький та ін. Звичайно, це ще не була цілком стандартизована мова, але серйозні спроби кодифікації її вже були (невеликі граматики кінця XVI ст., «Граматика словенська» М. Смотрицького і «Лексикон словенороський» П. Беринди поч. XVII ст.), при цьому народнорозмовна мова як джерело поповнення стандартизованого лексикону не виключалася.

Російська писемна мова також базувалася на давньоруській стандартній, але поповнювалася російськими словами й народними морфологічними формами (фонетика, звісно, від самого початку була місцева), можна сказати, «без устроения». Початки її стандартизації бачаться вже в середині XVIII ст. в діяльності М. Ломоносова.

Ні українсько-білоруська, ні російська літературні мови не були в той час загальнонаціональними. Вони лише виконували функції писемного спілкування і творення художніх цінностей. Їх практично не вживали в побуті: тут, як і раніше, панувало діалектне (піднаціональне) мовлення. Літературна мова стає загальнонаціональною тоді, коли нею природно користуються або мають змогу користуватися всі верстви населення (навіть якщо не однаковою мірою), вся нація. Російська літературна мова стає загальнонаціональною не в часи М. Ломоносова і навіть не в часи О. Пушкіна (хоч він власне напоїв її життєдайними народними соками, максимально наблизивши до народного інтердіалекту), а тоді, коли поширилася грамотність і простолюд навчився розуміти мову інтелігенції. Що ж до української літературної мови, то перетворення її в загальнонаціональну відбулося, хоч це може звучати й парадоксально, в підрадянський час. Правда, в Галичині це сталося значно раніше — у 80—90 рр. минулого століття. Що ж до Східної України, то тут інтелігентів, які розмовляли й писали українською мовою, аж до революції 1905 р. можна було перелічити на пальцях. Тепер їхнього полку прибуло. «До старих родин з розмовною українською традицією — Старицьких, Лисенків, Косачів, Русових тепер приєдналися ще Грінченки, Чикаленки, Дорошенки, Лотоцькі і багато інших. «Я, як свідомий українець,— раз-у-раз говорив з усіма по-українському»,— пише про себе в спогадах Є. Чикаленко» [1]. Отож, мабуть, українська літературна мова І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки,

---

[1] *Чапленко В.* Історія нової української літературної мови. Нью-Йорк, 1970. С. 189.

М. Коцюбинського, В. Винниченка та інших сіячів добра на ниві народного духу стала загальнонаціональною, коли українці усвідомили себе як нація і дістали свою національну школу. А сталося це, як зауважує видатний російський футуролог Г. Федотов, у пам'ятні 1917—1920 рр. «Ми бачили,— писав він,— безпідставність українських міфів, які творили для Київської епохи особливу українську націю, відмінну від російської. Та ми забували, що історична міфологія служила тільки для пояснення теперішньої реальності. Нації не було, але вона народжувалась — народжувалась віками, та в прискореному темпі в наші дні. 1917 рік був актом її офіційного народження» [1].

Отже, мовна ситуація в національний і донаціональний періоди життя етносів — не докорінно відмінні явища. Національна мова сьогодення — складна система мовних виявів з територіальними і соціальними діалектами включно і з абсолютним домінуванням літературної мови як національно-культурного стандарту. У донаціональний час, зокрема в давньокиївський період, поряд з розгалуженою системою місцевих, племінних діалектів існувала створена на базі старослов'янської давньоруська літературна мова, яка була засобом писемного спілкування, але ніяк не впливала на строкату розгалуженість східнослов'янських мов-діалектів.

[1] *Федотов Г.* Судьба империй // Знамя. 1992. № 3–4. С. 199.

ВАСИЛЬ НІМЧУК

ПІВДЕННІ ДАВНЬОРУСЬКІ ГОВОРИ — ОСНОВА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Василь Німчук *(нар. 1933 р.) — мовознавець, славіст. Закінчив Ужгородський університет (1955). З 1958 р. працює в Інституті мовознавства НАН України. Доктор філологічних наук (з 1981), професор (з 1991), член-кореспондент НАН України (з 1990). Завідує сектором історії мови Інституту української мови НАН України.*

Автор численних робіт з історії української мови, діалектології, ономастики, лінгвістичної термінології. Один з авторів багатотомного видання «Історії української мови» («Морфологія», 1978; «Синтаксис», 1984; «Лексика і фразеологія», 1983), «Словника гідронімів України» (1979). Опублікував монографії «Староукраїнська лексикографія у її зв'язках з російською та білоруською» (1980), «Мовознавство на Україні в XIV—XVII ст.» (1985), «Київські глаголичні листки» (1983), «Давньоруська спадщина в лексиці української мови» (1992).

Опрацював і видав пам'ятки української мови: «Лексикон славенороський» Памви Беринди, «Лексис» Лаврентія Зизанія, «Синоніма славенороська», «Лексикон латинський» Єпіфанія Славинецького, «Лексикон словено-латинський» Єпіфанія Словинецького і А. Корецького-Сатановського, «Граматика» Лаврентія Зизанія та «Граматика» Мелетія Смотрицького. Опублікував «Буквар» І. Федорова, прокоментував «Слово о полку Ігоревім». Досліджував творчість В. Довго-

---

Друкується із скороченням за виданням: *Німчук В. В.* Походження й розвиток мови української народності // Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії. К., 1990.

вича, О. Павловського, А. Кримського, П. Білецького-Носенка. Видав рукописний «Словник української мови» П. Білецького-Носенка. Удостоєний премії НАН України ім. І. Франка (1985).

ДЕЯКІ ЗАГАЛЬНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ФОРМУВАННЯ Й РОЗВИТКУ СПОРІДНЕНИХ МОВ

Мова — одна з визначальних ознак етнічної спільності, тому походження конкретного племені, народності, нації неможливо з'ясувати без дослідження історії формування, розвитку, функціонування їх мови як усної в її територіальних виявах, так і наддіалектної літературно-писемної. Літературно-писемна мова кожного етносу хронологічно пізніша. Вона може вирости на ґрунті певного діалекту чи бути запозиченою (безпосередньо або опосередковано) від іншого, генетично спорідненого або неспорідненого народу. Звичайно,етнічне обличчя народу визначає мовна система його щоденного спілкування, проте важлива роль при цьому належить і літературній мові — знаряддю зв'язків, що охоплюють всю етнічну територію чи більшість її і є засобом консолідації народу, творення єдиної духовної культури.

Говірка, говір, діалект, наріччя, мова племені, народності, нації не виникають раптово або в короткий часовий проміжок. Вони є результатом тривалого творчого процесу, зумовленого внутрі — й позамовними чинниками. Порівняльно-історична лінгвістика виявила основні закономірності формування діалектів і на їх основі мов. Історія людства свідчить, що нові говори, діалекти, мови виникають на основі старих, зокрема,мови формуються на ґрунті окремих діалектів та їх груп. Мова постійно перебуває в динаміці, розвитку. Задовольняючи потреби комунікації, «мова повинна безперервно змінюватися, для того щоб продовжувати функціонувати» [1]. Разом з тим мовна система повинна бути стабільною у конкретний момент, бо інакше порушилося б взаєморозуміння між людьми, які користуються нею. Сучасний теоретик Е. Косеріу підкреслює: «Мова твориться, але її формування є *історичним,* а не повсякденним формуванням — формуванням у рамках стійкості й безперервності. Таким чином, мова, розглядана в два послідовних моменти її історії, не є «ні зовсім іншою, ні в точності тією ж самою» [2].

---

[1] *Косериу Э.* Синхрония, диахрония, история. Новое в лингвистике. Вып. 3. М., 1963. С. 342.

[2] Там само. С. 343.

Живі мови розвиваються за основними законами діалектики. В історії їх виразно спостерігаються дії законів єдності й боротьби протилежностей, переходу кількісних змін у якісні. Внутрішні й зовнішні причини мовних змін бувають різні і здебільшого виступають у поєднанні [1].

В індивідуальних мовленнях виникають відхилення від прийнятих в певній спільності людей мовної звички, правил (так званого узусу), тобто з'являються диференційні елементи, проте оточення постійно коригує, нівелює їх. Кількісні зміни, що нагромаджуються на різних рівнях мовної системи, поступово переходять у якісні. Представники молодограматичної школи в мовознавстві, яких завжди цікавили причини виникнення розмаїття мов та діалектів, у центр мовних змін ставили індивідів із їх «спонтанними імпульсами», котрі звичайно нівелює оточення, але які за сприятливих умов набувають поширення спочатку в менших, а згодом у більших колективах, коли там є зустрічні, «спонтанні імпульси» [2]. Проте ці «спонтанні імпульси» виробляються в конкретних колективах людей, готуються попередніми поколіннями. Інакше було б незрозуміло, чого саме в даний час і на даній території виникає й поширюється певна інновація (нове явище, елемент). Звичайно, не виключається індивідуальна мовотворчість некатегоріальних елементів мови (зокрема, лексичних одиниць) на базі виробленого колективного матеріалу. Мовотворчість у повному розумінні — це колективна праця поколінь. Навіть прихильник пояснення змін у мові через практику окремих осіб Г. Пауль непрямо визнав, що для виникнення й поширення нового явища необхідно, щоб «спонтанний імпульс» був рівномірно представлений на всій мовній території у більшості індивідів [3], і прямо заявив: «С п і л к у в а н н я — ось єдино те, що породжує мову індивіда» [4].

Отже, в процесі комунікації спочатку в усному мовленні, а потім і в мові етносу на окремій території виробляються спільні тенденції, які в певний час на певному терені реалізуються в нових явищах. Там, де зв'язки між населенням міцні, інтенсивні і де наявні спільні тенденції, нове явище, котре з'явилося в певному колективі, починає поширюватися. Інновації можуть розповсюджуватися з різних осередків

---

[1] Пор.: *Мартине А.* Основы общей лингвистики. Новое в лингвистике. Вып. 3. М., 1963. С. 528–538; *Кубрякова Е. С.* Язык как исторически развивающееся явление // Общее языкознание. М., 1970. С. 221—226; *Булаховський Л. А.* Нариси з загального мовознавства. Сер. 2 // Вибрані твори в 5-ти т. Загальне мовознавство. К., 1975. Т. I. С. 272–320.

[2] Порівн.: *Пауль Г.* Принципы истории языка. М., 1960. С. 60–71.

[3] Там само. С. 62.

[4] Там само. С. 60.

етнічної території, але найбільшу перспективу мають ті, що виникають у важливих центрах суспільного й економічного життя, де збираються і спілкуються представники багатьох регіонів. Території, на яких спостерігаються окраїни ареалу мовного явища, особливо ті, котрі є важкопрохідними географічними об'єктами або політичними кордонами, як правило (але не закон), не виступають осередками, звідки почав свою ходу новотвір.

Тісний зв'язок історії мови з історією її носія очевидний. Нові риси іноді можуть розповсюджуватися з однієї території на іншу й без однакових внутрішніх тенденцій — у результаті високого соціального престижу носіїв мови (діалекту, говору), зумовленого суспільними й культурними чинниками. У мову етносу чи його частини, особливо через пограничне двомовне населення, можуть проникати окремі елементи іншої спорідненої або неспорідненої мови, але вони, як правило, не відіграють кардинальної ролі в оформленні конкретної лінгвістичної системи. Тільки спільні внутрішні тенденції розвитку в поєднанні з активними зв'язками між населенням забезпечують новому явищу перспективу поширення. Коли б розповсюдження інновації залежало лише від інтенсивності спілкування, на окремій чітко визначеній території локалізувалися б усі діалектні (говіркові) особливості [1], бо новотвори виникають на різних теренах. Ареали поширення розмаїтих мовних явищ переплітаються, але на менших чи більших теренах границі багатьох особливостей збігаються, утворюючи так звані пучки ізоглос. На їх основі виділяються споріднені говори, діалекти, наріччя, мови, які мають багато спільних елементів на всіх рівнях системи. Ці елементи виступають у безлічі комбінацій на різних територіях, отже, між ними немає різких границь. Мова, носії якої розселені на значних просторах, як правило, розгалужується на менші одиниці — наріччя, діалекти, говори, говірки зі специфічними особливостями в звуковій, граматичній і словниковій та інших системах, але спільні категоріальні елементи на всіх рівнях структури об'єднують діалекти в одну макросистему.

На перешкоді виробленню спільних тенденцій у розвитку інновацій та їх відцентровому просуванню стає послаблення активного спілкування між частинами народу або й припинення контактів у результаті появи тривалих політичних кордонів, переселення частини етносу на віддалені території чи за важкоздоланні географічні бар'єри (гори, ріки, озера, болота тощо) та через вклинення чужого етносу. Всередині відносно ізольованих або повністю відірваних територій з'яв-

---

[1] Там само. С. 60 - 62.

ляються неоднакові нові елементи, котрі в межах кожного терену ведуть до мовної конвергенції (зближення), проте між ізольованими територіями — до дивергенції (розходження).

Отже, коли спілкування між частинами єдиного народу дуже послаблюється або й припиняється, «мова на окремих частинах території буде розвиватися самостійно і з часом виникнуть різкі протиставлення без опосередковуючих переходів. Так із однієї мови утворюються різні самостійні мови, причому процес цей може повторюватися не раз» [1]. Варто підкреслити, що розвиток різних інновацій на місці старовинних елементів разом із цим диференціює генетично споріднені мови й за неоднаковими збереженими давніми рисами. О. О. Потебня свого часу слушно зауважував, що інноваційні елементи даного діалекту не тільки чіткіше увиразнюють його, а й роблять яскравішим і інший (інші), в якому конкретні нові явища не поширилися, а залишилися старі [2].

Таким чином, мови, що виникли на ґрунті діалектів давньої мови, характеризуються різними комбінаціями старовинних і нових рис у фонетиці, граматиці, лексиці, які виробляються в процесі її розвитку. Отже, у всякій мові наявні елементи різної хронології: одні походженням сягають мови — безпосереднього джерела її розвитку (а через неї і прамови), інші є пізніше виниклими або запозиченими (насамперед, коли йдеться про лексику).

Нові мови — це результат специфічного, оригінального, самобутнього розвитку територіальних діалектів старої (давньої) мови. Вони є її органічним продовженням. Саме про «здатність мов успішно розвиватися одна з одної» говорив один з основоположників порівняльно-історичної лінгвістики В. фон Гумбольдт [3]. Між новими мовами і мовою, з якої вони розвинулись, існує відношення історичної спадковості. У зв'язку з цим визначити час виникнення нової мови з точністю до десятків років неможливо. Можна лише встановити приблизно період, коли нова мовна спільність оформилась уже як окремий феномен. Видатний вітчизняний філолог О. О. Потебня ще в XIX ст. наголошував: «Відокремлення етнографічної одиниці — це не народження дитини і не падіння яблука, про котрі при спостереженні можна сказати, що вони сталися в такій-то годині, хвилині і под. Тут можна визначити тільки століття, пізніше за які не міг статися поділ мови» [4]. Подібну думку висловив відомий теоретик Ж. Ванд-

[1] Там само. С. 66.
[2] *Потебня А. А.* К истории звуков русского языка. Воронеж, 1876. С. 2.
[3] *Гумбольдт фон В.* Избранные труды по языкознанию. М., 1984. С. 195.
[4] *Потебня А. А.* Зазнач. праця. С. 2.

рієс: «Одна мова не народжується від іншої; ні один лінгвіст не зміг би вказати моменту, коли це «народження» відбувається. Говорячи, що французька мова походить від латинської, ми цим лише хочемо сказати, що французька мова — це форма, яку прийняла латинська мова в певній країні в певну епоху... Зовсім неможливо вказати момент, де закінчується латинська мова і де починається французька» [1]. Те саме можна сказати про відношення сучасних східнослов'янських мов до давньоруської. Кожна братня мова — один із напрямів розвитку давньоруської, її трансформації, своєрідна форма нинішнього існування.

Мовам притаманний еволюційний розвиток. Різких стрибків у їх розвитку не відзначається [2]. Однак «в історії мов спостерігаються періоди, коли відносно більш інтенсивно відбуваються зміни, коли в певний проміжок часу відбувається в мові далеко більше різних змін, ніж у попередні періоди» [3].

У науці досі не вироблено критеріїв, за якими можна б визначити хоч приблизну межу між давньою мовою і новосформованими. До того ж дослідник має справу з далеко не повною фактографією [4].

Кожну мову як оригінальну систему в колі споріднених, що розвинулись із одного джерела, характеризує сукупність диференційних ознак. Абсолютна більшість із них представлена в діалектному континуумі. Проте поодинокі характерні елементи даної мови можуть бути представлені в діалектах сусідньої генетично спорідненої мови, тобто спільна спадщина або результати пізнішого конвергентного розвитку в одній мові є визначальною її рисою (в сукупності з іншими), в іншій — визначальною рисою певного діалекту.

Критерій кількості специфічних рис для визначення нової мовної спільності недостатній. Від кількості диференційних елементів мав би залежати ступінь зрозумілості мови, але часто буває, що представники різних мов легше розуміють один одного, ніж представники тих чи інших діалектів конкретної мови [5].

Лексико-статистичний метод глотохронології американського вченого М. Сводеша, за яким час оформлення окремих споріднених мов визначається на основі наявної в них кіль-

---

[1] *Вандриес Ж.* Язык: лингвистическое введение в историю. М., 1937. С. 271. Пор. ще: *Мейе А.* Введение в сравнительное изучение индо-европейских языков. М., Л., 1938. С. 50; *Мюллер М. М.* Лекции по науке о языке. СПб., 1865. С. 43—44.

[2] *Кубрякова Е. С.* Зазнач. праця. С. 298—302.

[3] Там само. С. 302.

[4] *Мартынов В. В.* Язык в пространстве и времени // К проблеме глоттогенеза славян. М., 1983. С. 10.

[5] *Супрун А. Е.* Лекции по лингвистике. Минск, 1980. С. 40.

кості слів, котрі мають однакове походження [1], не набув загального визнання й широкого застосування через свою ненадійність (автор бере лише 100 лексем). До того ж мову характеризують не тільки слова, а й звуки, форми, синтаксичні структури тощо [2]. Справедливо вважається, що чим більшу територію поширення має елемент мови, тим він старіший (давніший), але твердих підстав для кінцевих висновків (щодо визначення хронології явища) цей факт не дає [3].

Для того, щоб з'ясувати час, на котрий про нову мову правомірно говорити як про виразно сформовану систему, конче необхідно на основі скрупульозного дослідження свідчень старовинних писемних пам'яток і фактів сучасних живих народних говорів установити хронологію її головних диференційних рис, що характеризують її в колі споріднених мов. Однак цього недостатньо. Потрібно визначити й узяти до уваги історичні й політичні події, що обумовили розгалуження однієї давньої мови в кілька споріднених.

Перетворення, точніше, переростання діалекту чи групи діалектів в окрему, нову мову — це соціальний чи соціально-етнічний процес, обумовлений історичними та суспільно-політичними причинами, що призвели до відокремлення частини від цілого. Діалект, що набуває статусу мови, як правило, мусить мати виразну оригінальну структурну організацію на всіх рівнях (фонетичному, граматичному й лексичному), яка відрізняє його від інших новоутворених споріднених мов.

Отже, живі нові мови не народжуються, а формуються.

У визначенні окремості споріднених мов важливою є самосвідомість їх носіїв, усвідомлення ними своїх мов як оригінальних, властивих тільки їм [4]. Таке усвідомлення виражається (експлікується) по-різному. Нові мови позначають новими лінгвономенами або далі йменують так, як називали ту, з якої вони розвинулися (пор. limba română «румунська мова», буквально «римська мова, мова римлян»).

Народи, що розвиваються внаслідок розгалуження єдиного етносу, який мав літературно-писемну мову, звичайно успадковують і її. Вона функціонує далі, сприяючи культурному єднанню нових етнічних об'єднань. Але згодом під впливом живого мовлення давня писемна мова зазнає суттєвих

---

[1] *Сводеш М.* Лингвистическое датирование доисторических этнических контактов. // Новое в лингвистике. Вып. 1. М., 1960. С. 23—87.

[2] *Хойер Г.* Лексикостатистика // Новое в лингвистике. Вып. I. М., 1960. С. 88—107; *Звегинцев В.* Лингвистическое датирование методом глоттохронологии и лексикостатистики // Там само. С. 9—22.

[3] *Пауль Г.* Зазнач. праця. С. 64.

[4] *Супрун А. Е.* Зазнач. праця. С. 43—44.

змін і оформляється в окрему літературну мову, що, будучи наддіалектною, сприяє консолідації суспільно-політичного й духовного життя нового етносу.

ПРАСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА ТА ЇЇ ДІАЛЕКТИ. НАЙГОЛОВНІШІ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ ОСОБЛИВОСТІ

Сучасні слов'янські мови утворюють три виразні підгрупи: східнослов'янську, яку становлять російська, українська, білоруська; західнослов'янську, котру утворюють польська (з кашубською), верхньо- і нижньосерболужицька, чеська та словацька; південнослов'янську, в якій об'єднуються болгарська, македонська, сербсько-хорватська, словенська.

Зазначені мови характеризуються великою близькістю всіх рівнів структур внаслідок того, що вони безпосередньо або через опосередковані ланки (наприклад, східнослов'янські через давньоруську) розвинулись із одного джерела — праслов'янської (спільнослов'янської) мови та в результаті успадкованих від неї спільних або подібних тенденцій розвитку. В свою чергу, праслов'янська мова сформувалася на грунті праіндоєвропейської (спільноіндоєвропейської) [1], що дала початок кільком групам мов, котрі утворюють так звану індоєвропейську сім'ю, в яку, крім слов'янської, входять кельтська, романська, германська, балтійська, індійська, іранська та інші групи, грецька й албанська. Але мало в якій групі індоєвропейських мов спостерігається така близькість між її членами, як у слов'янській. Носії різних слов'янських мов і нині можуть загалом розуміти один одного без спеціальної підготовки або перекладача. Ймовірно, з цим пов'язана наявність у них загальної самоназви (укр. *слов'яни,* рос. *славяне,* чеськ. *slovane*, пол. *slowianie*, сербсько-хорв. *словени,* болг. *славяни* тощо), адекватної з етнічною самоназвою, чого немає навіть у найближчих родичів слов'ян по мові — балтійців [2].

Розпад праіндоєвропейської спільності відносять до бронзового віку [3] (до поширення заліза), тобто до третього тисяч-

---

[1] *Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вч. Вс.* Индоевропейский язык и индоевропейцы // Реконструкция и историко-фитипологический анализ праязыка и протокультуры. Тбилиси, 1984. Т. I. С. 398—399, 415.

[2] *Журавлев В. К.* Славянские языки // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Современное состояние и проблемы. М., 1981. С. 64.

[3] *Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вч. Вс.* Указ. соч. С. 894.

чоліття до н. е. Праслов'янська єдність розпалася порівняно недавно — приблизно в IV—VI ст. н. е., тому перша збережена фіксація слов'янської системи на письмі в IX ст.— старослов'янська мова, яка була результатом літературного опрацювання живого мовлення слов'ян околиці м. Солуня (суч. Салоніки в Греції), а згодом удосконалена на основі народної мови слов'ян Моравії та Паннонії, Болгарії, відбиває її стан, близький до пізнього праслов'янського [1]. Давньослов'янські мови були дуже близькі, тому деякі лінгвісти твердять, що «основні відмінності між слов'янськими мовами склалися відносно пізно, лише на XIV ст. н. е.» [2]. Однак це гіперболізація. Уже найдавніші слов'янські писемні мови — старослов'янська IX—X ст. і давньоруська X—XIII ст.— свідчать про помітні розходження на всіх рівнях, особливо лексичному, хоч вони мали багато спільного. Різні ділянки системи праслов'янської мови настільки успішно й переконливо реконструйовано, що спільнослов'янська мова постає не як гіпотетична побудова, а як реальна система.

Найперші слов'янські пам'ятки, давні слов'янські запозичення в сусідніх мовах, факти сучасних мов беззаперечно вказують, що праслов'янська мова пізнього періоду функціонування розгалужувалася на кілька діалектів чи навіть діалектних груп (адже праслов'яни були численним народом, розселеним на величезній території) [3]. Можливо, діалекти відповідали давнім племенам, або їх угрупуванням, але пізніші модифікації меж діалектних зон настільки змінили первісну картину, що фахівцям ще не вдалося переконливо реконструювати найдавніший діалектний поділ праслов'янської мови. Для гіпотези про розгалуження слов'ян ще на прабатьківщині на прапівденне, прасхідне, празахідне угрупування, з яких розвинулись нинішні південні, східні, західні слов'яни, немає підстав. Тепер із достатньою ймовірністю можна говорити про дві діалектні праслов'янські зони — північну й південну з перехідною зоною між ними, але межі їх мінялися, а це зумовлювало нашарування одних ізоглос на інші. Лише приблизно в VII ст. н. е., очевидно, консолідувалися ранні західнослов'янська, південнослов'янська та східнослов'янська етномовні групи [4].

Близько VIII—IX ст. на сході Славії оформлюється мова

---

[1] Пор.: *Мейе А.* Общеславянский язык. М., 1951. С. 7.

[2] *Журавлев В. К.* Зазнач. праця. С. 64.

[3] Там само. С. 82. *Мельничук А. С.* Основные направления типологических исследований / Историческая типология славянских языков. К., 1986. С. 20—21.

[4] *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков. / Историко-диалектологический очерк. М.; Л.; 1972. С. 26—29.

східних слов'ян, котрій притаманні спільні інновації, зокрема такі фонетичні явища, як перехід праслов'янських сполук **dj, tj**, сполук **-or, -d-** між приголосними в **-oro-, -olo-**, початкових **je** — в **о, ju** — в **и**, деназалізація (втрата носового відтінку) носового **ѫ**, що перейшов в **и**, та **ѧ**, який перейшов в **а**, та ін. Вони зафіксовані в найдавніших східнослов'янських пам'ятках (пор. старослов'янське **мєжда** — давньоруське **мєжа**, ст.-сл. **ноштъ** — д.-р. **ночь**, ст.-сл. **дъшти** — д.-р. **дъчи** «дочка», ст.-сл. **градъ** — д.-р. **городъ**, ст.-сл. **младъ** — д.-р. **молодъ**, ст.-сл. **ѥзеро**, — д.-р. **озєро**, ст.-сл. **ютро** — д.-р. **утро**, ст.-сл. **рѫка** — д.-р. **роука**, тобто **рука**, ст.-сл. **пѧть** — д.-р. **пють** тощо). Дуже давно засвідчуються й граматичні, лексичні та лексико-семантичні новотвори, наприклад, іменники **хомѣкъ** «хом'як», **рѣнь, кроуживо**, прикметник **хороший**, числівники **сорокъ, дєвюносто** та ін.[1]. Існування давньосхіднослов'янської (прадавньоруської) мови як перехідного етапу від праслов'янської до писемно засвідченої давньоруської мови в сучасній славістиці є аксіомою.

Розселившись на величезних просторах, східні слов'янські племена зберігали свою мовну єдність, зумовлену їхнім спільним походженням. Поряд із цим у мові кожного племені або племінних об'єднань, як і в усякій живій мові, існували говіркові відмінності, що після стирання племінних особливостей переросли в територіально-діалектні.

* *
*

Дослідники східнослов'янського глотогенезу висловили різні міркування щодо членування давньоруського діалектного континууму, але майже в усіх працях так або інакше в складі мови X—XIII (чи XIV) ст. визнається існування південного макродіалекту (або групи південних говорів). Тепер визначити його межі важко. Давньоруська мова була динамічною єдністю діалектних масивів. Не було раз назавжди даних територіальних говорів. Межі діалектних особливостей, інновацій протягом історії давньоруської народності мінялися. Ймовірно, багато інновацій поширювалося з середньої Наддніпрянщини, де була розташована столиця Давньоруської держави — Київ, або за її посередництвом.

Немає сумніву, що українська мова розвинулася з південного давньоруського діалектного масиву. Особливості

---

[1] *Филин Ф. П.* Образование языка восточных славян. М.; Л.; 1962. С. 223—290.

південноруських говірок викреслюються тільки на фоні і в порівнянні з іншими давньоруськими територіальними діалектними явищами.

* *
*

Розгляд основних рівнів структури південноруських говорів показує, що по сукупності рис, якими вони виділялися в складі східнослов'янського континууму на XIII ст., це був досить яскравий мовний феномен. Щоправда, перед нами сукупність специфічних явищ, територіальне поширення багатьох із яких виходило за межі території майбутньої української мови. Ареали поширення частини їх ще, очевидно, не охопили весь обшир земель старожитнього заселення давньоруськими предками українців.

Південноруський діалект, безсумнівно, мав у своєму складі менші групи з локальними особливостями в мовленні, але такі риси чи принаймні більшість їх, напевно, не мали кардинального значення. Вони ще чекають на своє виявлення і вивчення. Однак, либонь, не відомо жодної с п е ц и ф і ч н о ї категоріальної риси в сучасних українських діалектах, котра існувала б уже в IX—XII ст., крім *а* → *е* після м'яких приголосних. Можливо, що рефлексація о, е в новозакритих складах та *ѣ* залежно від їх наголошеності — ненаголошеності десь із кінця XII ст. почала відділяти поліські говори від решти південних давньоруських. Діалектну роздробленість, ймовірно, створювали не стільки вузьколокальні інновації з фонетики й граматики, скільки такі в лексиці й словотворі.

Вивчення розвитку специфічних південних давньоруських мовних рис із залученням нових пам'яткових матеріалів і особливо дослідження меж поширення південнодавньоруських інновацій залишається актуальним.

У складі діалектних особливостей давньоруських говорів спостерігаються інновації різної давнини. Занепад редукованих *ъ, ь* у середині XII ст. був останнім явищем, спільним для всього східнослов'янського континууму. Він маніфестував єдність мовних переживань на всій території давньоруської мови. Спричинив він низку змін у фонетичних системах давньоруських говорів, а звукові зміни викликали ряд змін у морфології. Проте стався він у добу, коли в Східній Європі запанувала феодальна роздробленість, що призвела до послаблення культурно-економічних зв'язків між віддаленими давньоруськими землями.

Феодальна роздробленість Русі XII—XIII ст. стала перешкодою на шляху поширення мовних інновацій на всій тери-

торії, заселеній давньоруською народністю. Очевидно, нові явища другої половини XII — першої половини XIII ст. встигли поширитись тільки на найближчих і політично й економічно найтісніше пов'язаних областях. Наприклад, у південно-західних говірках білоруської мови на місці етимологічного ***е*** в новозакритому складі виступає звук, середній між ***е*** та ***і***, або дифтонг ***іе***, а на місці етимологічного ***о*** в цій позиції — звук, середній між ***о*** та ***у***, чи дифтонги ***уо***, ***уэ***[1]. Характерно, що північні межі зазначених явищ на східнослов'янській мовній території приблизно ті, що й Турово-Пінської волості у складі Київської землі середини XII ст.[2]. Туровська земля мала з Київською розвинуті, тісні політичні, економічні й культурні зв'язки у другій половині XII—XIII ст.[3].

Уже в другій половині XIII ст., тобто через якихось сто років після занепаду зредукованих ***ъ***, ***ь***, в окремих східнослов'янських мовних зонах пам'ятки задокументовують досить виразні сукупності специфічних явищ, особливо фонетичних (меншою мірою — морфологічних), які засвідчують розгалуження давньоруської мови на кілька нових угруповань, але це ще не були нові мови. До кінця XIII ст. склалися основні риси, якими характеризуються майбутні східнослов'янські мови, але, гадаємо, говорити про три східнослов'янські мови до цього часу з погляду закономірностей глотогенезу неправомірно. Навала іноплемінників у 40-х роках XIII ст. і події, що сталися після неї, мали кардинальні результати для давньоруської мови. Гадаємо, що Ф. П. Філін мав рацію, коли писав: «Можна допускати, що етномовна картина східного слов'янства була б іншою, якби не було грізних подій XIII—XV вв.».

Після Батиєвої навали зв'язки між масивами східнослов'янських територій максимально послабилися, розпочалася консолідація нових етнічних угруповань, і *колишні територіально-діалектні відмінності набули нового соціального статусу — статусу відмінностей мовних. Можна констатувати, що на початку XIV ст. (чи навіть у кінці XIII ст.) реально функціонують три окремі східнослов'янські м о в и — російська, українська та білоруська.*

Варто зазначити, що й деякі слов'янські мови з великих територіально-діалектних сукупностей виділялися повільно,

---

[1] Атлас беларускай мовы. Минск, 1963. Карты № 34, 35; Лінгвістычная географія і групоука беларускіх гаворак. Мінск, 1968. С. 201—202.

[2] *Насонов А. Н.* «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. М., 1951. Карта № 2.

[3] *Лысенко П. Ф.* Киев и Туровская земля // Киев и западные земли Руси в IX—XIII вв. Минск, 1982. С. 97—107.

протягом тривалого часу. Наприклад, чеська мова з західнослов'янської макрогрупи виділялась протягом IX— початку XIV ст. [1].

Давні східні слов'яни, звичайно, помічали діалектні відмінності у мовленні населення різних територій своєї вітчизни, однак виразних свідчень цього в пам'ятках немає. Можливо, якісь помічені особливості в мовленні радимичів та в'ятичів (наприклад, більш м'яка, ніж у полян, вимова приголосних перед е, и; дуже палаталізовані ***д, т*** та ін.) стали мотивом для виникнення легенди про те, що «Радмимчи бо и Вѧтичи ѡ (т) Лѧховъ» [2] походять. Нестор на початку XII ст. у Повісті временних літ мову слов'янського населення Київської Русі іменує **словенскою**, тобто просто «слов'янською», ймовірно, за традицією називання своєї рідної мови, що йшла від праслов'ян, але поруч вона йменується **руською**: Мурома ꙗзыкъ свои и Черемиси свои ꙗзыкъ. Моръдва свои ꙗзыкъ се бо токмо Словѣнескъ ꙗзыкъ в Руси. Полѧне. Дреговичи. Сѣверь Бужане зане сѣдоша по Бугу послѣ же Велынѧне, а Словеньскыи ꙗзыкъ и Роу(с)кыи: w дио є/с [ть] ...аще и Полѧ не звахусѧ но Словеньскаꙗ рѣ [ч] бѣ. Полѧми же прозвани быши зане в поли седѧхоу, а ꙗзы(к) Слове(н)скі [!] [имъ] еди(н) [3].

У пізніших джерелах засвідчуються тільки складна номінація **руськыи ꙗзыкъ, руськаꙗ рѣчь** та прислівник **«руськы** «по-руському». Наприклад, у заголовках східнослов'янських глосаріїв і словників, що збереглися в списках XIII ст. (проте могли бути складені й раніше), читаємо: «А се имена жидовськаꙗ роусьскы тълкована»; «Рѣчь жидовськаго ꙗзыка преложена на роускоую...» [4].

Таким чином, східні слов'яни давньоруську мову вважали єдиною для всієї своєї народності. Очевидно, спільна назва мови поширилася паралельно з розповсюдженням назви єдиної держави — Русь і її мешканців — русь (однина — русинъ) з Середньої Наддніпрянщини [5].

---

[1] *Lamprecht A., Slosar D., Bauer J.* Historická mluvnice cestiny, Praha, 1986. S. 421.

[2] Полное собрание русских летописей. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. М., 1962. Т. 1. С. 12.

[3] Там само. С. 11, 28—29.

[4] *Ковтун Л. С.* Русская лексикография эпохи средневековья. М.; Л., 1963. С. 398, 399.

[5] Пор. ще: Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. М., 1982. С. 96—117.

ГРИГОРІЙ ПІВТОРАК

КОЛИ Ж ВИНИКЛА УКРАЇНСЬКА МОВА?

Григорій Півторак *(нар. 1935 р.) — мовознавець. Закінчив Полтавський педагогічний інститут (1959). Доктор філологічних наук (з 1990 р.). Старший науковий співробітник Інституту мовознавства ім. О. Потебні НАН України (з 1978 р.). Автор праць з проблем етногенезу слов'ян, історії і діалектології східнослов'янських мов, українсько-білоруських мовних зв'язків донаціонального періоду, культури мови: «Форми інфінітива в українській мові» (1974), «Формування і діалектна диференціація давньоруської мови» (1988), «Українці: звідки ми і наша мова» (1993). Співавтор «Етимологічного словника української мови». Працює також у галузі літературознавства і художнього перекладу.*

Після краху тоталітарного комуністичного режиму в умовах національного відродження й відновлення української державності, цілком природно, значно зріс суспільний інтерес до історії України й особливо — до походження та історії української мови як основної ознаки нашої нації.

Нині багато хто покликається на працю польського мовознавця, викладача Одеської гімназії в кінці минулого століття Михайла Красуського «Древность малороссийского языка», опубліковану в Одесі у 1880 р., а в наш час передруко-

---

Друкується за виданням: *Півторак Григорій.* Коли ж виникла українська мова? // Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку. К., 1993.

вану в часописі «Індо-Європа» і в перекладі українською мовою — в «Дніпрі» (1991 р., № 10), у якій автор заявляє про те, що «малоросійська мова не тільки старша від усіх слов'янських, не виключаючи так званої старослов'янської, але й від санскриту, грецької, латинської та інших мов». Подібні твердження часто трапляються і в статтях та монографіях сучасних авторів. Проте спроби відсунути період появи українців і української мови в далеке минуле — аж до нашої ери — породжує безліч питань: де саме жили стародавні українці і чому вони не залишили жодних археологічних комплексів своєї культури, наявних в усіх інших стародавніх народів? Чому серед слов'ян пальма першості щодо часу виникнення віддається саме українцям і чому на неї не можуть претендувати, скажімо, поляки або чехи, а польська й чеська мови не можуть бути давнішими від української або хоч би синхронними за процесом формування? Ці та інші питання залишаються без відповіді, бо для неї бракує відповідних історичних фактів. А наука, як відомо, визнає лише факти — тільки вони дають підставу робити певні висновки чи висувати вірогідні гіпотези, котрі згодом можуть бути переконливо доведені або аргументовано спростовані. Отже, розглядати історію українців та української мови поза часом і простором і поза історією слов'янства взагалі — це значить відриватися від наукового ґрунту й літати в хмарах мрій і фантазій.

Коли йдеться про виникнення української мови як мови нашої нації, у свідомості багатьох сучасних шукачів прадавніх коренів української мови у глибинах тисячоліть до н. е. вона часто асоціюється із сучасною літературною мовою, тобто тією, яка щодня звучить по радіо й телебаченню, яку вивчають у школах, якою друкують книжки й газети і т. п. Проте національна мова — це не тільки спільна для всієї нації літературна мова, опрацьована майстрами художнього слова, але й мова народна, діалектна, відмінна в різних діалектних ареалах. [1]

Щодо походження сучасної української літературної мови ніяких проблем немає: загальновідомо, що її започаткував І. Котляревський, а основоположником став Т. Шевченко; вони почали писати свої твори народною мовою на основі українських середньонаддніпрянських говірок [2]. До І. Котляревського і Т. Шевченка існувала староукраїнська писемна мова (XIII—XVIII ст.), що сформувалася на основі давньоруських літературних традицій і впливу живого народного мовлення, а давньоруська писемно-літературна мова виникла під безпосереднім впливом старослов'янської (церковнослов'янської) мови, запозиченої від болгар разом з

прийняттям християнства [3]. Отже, цілком зрозуміло, що коли ми говоримо про древність української мови і шукаємо її коріння в глибині століть, ідеться не про її сучасний літературний варіант, а про народне мовлення, тобто про народні діалекти. Історія народно-діалектного мовлення складалася зовсім по-іншому. Воно розвивалося за своїми внутрішніми законами і майже не залежало від державного чи релігійного життя суспільства. Саме в народному мовленні виникли ті специфічні фонетичні, граматичні й лексичні риси, які згодом стали характерними особливостями української мови. Отже, дослідити походження української мови — це насамперед з'ясувати послідовність, місце і час виникнення окремих українських діалектних рис, що поступово склали специфічну мовну систему, середньонаддніпрянський варіант якої став основою сучасної української літературної мови.

Загальновідомо, що сучасна українська етномовна територія ділиться на три великі діалектні масиви — наріччя: північне, південно-західне і південно-східне. З них перші два — стародавні, а третє — новоутворене. На думку багатьох дослідників, воно виникло лише в XVI—XVII ст. на базі говірок переселенців з Полісся і особливо з Волині та Поділля, які почали з'являтися на Середній Наддніпрянщині з XIII—XIV ст. [4]. До того сучасні південно-східні українські землі були диким полем. Мова ж стародавніх полян і їхніх нащадків, а також пізніші київсько-переяславські говірки мали виразну північну (поліську) діалектну основу (щоправда, деякі дослідники вважають ці говірки не пов'язаними з північними, а самостійними, через що й усе південно-східне наріччя вважають не новоутвореним, а стародавнім, хоч для цього, на наш погляд, немає достатніх підстав). Таким чином, можна сказати ще конкретніше: щоб дослідити походження української мови, слід з'ясувати місце і час утворення північного та південно-західного українських наріч.

Коли ж починається їхня історія?

Сучасна світова славістика має в своєму розпорядженні надійні й апробовані методи наукових досліджень далекого минулого, що дали позитивні й незаперечні результати. Зокрема, в жодного авторитетного славіста нашої планети не викликає сумнівів існування в минулому давнього спільнослов'янського (праслов'янського) періоду, під час якого праслов'янські племена мали більш-менш однорідну матеріальну та духовну культуру і користувалися близькоспорідненими діалектами з багатьма спільними рисами, які дали підставу вченим ввести в науковий обіг поняття «праслов'янська мова» [5]. Усе це збігається зі свідченням про слов'ян стародавніх

істориків і політичних діячів: Геродота (V ст. до н. е.), Птоломея (II ст. до н. е.), Плінія, Таціта (I ст. н. е.), готського історика Іордана (VI ст. н. е.) та ін., з археологічними дослідженнями наших і зарубіжних спеціалістів. Отже, слід завжди пам'ятати, що українська мова — це одна із багатьох слов'янських мов, а українці — частина слов'янського світу. Слов'яни ж разом з багатьма іншими народами — індоєвропейці. Таким чином, і українська мова, і санскрит, і латина, і давньогрецька мова — усі вони індоєвропейські, тобто члени однієї мовної сім'ї з багатьма спільними або подібними фонетичними, граматичними і найбільше — лексичними особливостями. Тому хоч і М. Красуський наводить цілу низку слів, подібних за звучанням та значенням в українській мові і в санскриті *, і сучасні часописи друкують або готують до друку українсько-санскритський, українсько-етруський, українсько-латинський лексикони тотожностей, що, на думку їх авторів, мають засвідчити принаймні синхронність виникнення цих мов (справді, це справляє ефект, вражаючий читачів, проте в цьому нічого сенсаційного немає: подібні лексичні паралелі серед мов однієї мовної сім'ї закономірні). З не меншим успіхом можна знайти цілий лексикон відповідностей між санскритом і, наприклад, болгарською, німецькою, англійською, румунською чи будь-якою іншою індоєвропейською мовою. Особливо багато таких відповідностей між усіма слов'янськими мовами, бо вони вийшли зі спільного праслов'янського кореня.

Історичними, археологічними і лінгвістичними матеріалами доведено, що спільнослов'янський період тривав приблизно до середини I тис. н. е. Після розпаду праслов'янської етномовної спільності у VI—VII ст. почалося формування східнослов'янських племен та їх союзів, подальша консолідація яких на різних теренах Східної Європи призвела до формування українського, російського та білоруського народів. З цього часу намітились і тенденції формування окремих східнослов'янських мов. За припущенням учених, східнослов'янські племена, поряд з етнічними розходженнями, відрізнялися також і своїми діалектами. Разом з тим, ціла низка фонетичних, граматичних і лексичних особливостей була спільною для всіх діалектів. Саме такі мовні риси й створюва-

* Поряд з деякими цікавими спостереженнями і слушними зауваженнями у відзначеній праці М. Красуського навіть неспеціалістові впадає в око наївність і недостатня компетентність її автора, майже вся аргументація якого взята з арсеналу не лінгвістики, а так званої народної етимології, де вважається нормальним порівнювати випадково подібні за звучанням, але абсолютно різні за значенням слова в українській і якійсь іншій стародавній мові і на цій підставі встановлювати вік української мови.

ли особливий східнослов'янський діалектний тип. Але вже в цей час протоукраїнська мовна територія була неоднорідна і виразно ділилася на два етнографічно і, вірогідно, діалектно відмінні масиви: північний і південний.

Північний масив, який охоплював Середню Наддніпрянщину, Полісся, Волинь, Наддністрянщину й Прикарпаття (від Прип'яті до витоків Стиру, Горині, Случі, Тетерева й Ірпеня), був частиною значно ширшого ареалу археологічної культури празько-корчацького типу (V—VII ст.) [6]. Цей ареал у загальних рисах відповідає території розселення склавінів, про яких розповідає Іордан (VI ст.) [7]. Нащадки празько-корчацької культури влилися безпосередньо в культуру Київської Русі. Північний діалектний масив став у майбутньому основою північного наріччя української мови.

Південний протоукраїнський етномовний масив сформувався на початку VI ст. у лісостепах Середньої Наддніпрянщини, включаючи й середні течії Сули, Псла і Ворскли, а також у Надпоріжжі, по Дніпру між Тясмином і Россю та в Прутсько-Дністровському межиріччі. Цей тип в археології дістав назву «культура пенківського типу» (від с. Пеньківка поблизу гирла Тясмина), яка проіснувала до другої половини VII ст. н. е. [8]. Ареал пенківської культури чітко збігається з територією антів, про яких повідомляють Іордан та Прокопій Кесарійський [9]. У південному діалектному ареалі, на основі якого згодом сформувалося південно-західне наріччя, виникла більшість фонетичних рис, характерних лише для української мови.

Нащадки антів і склавінів на кінець VII ст. піднялися до переддержавного рівня організації суспільства. Утворювані в цей час союзи племен спочатку були, очевидно, тимчасовими конгломератами різних племен або союзами дружинників різних племен під час військових походів, але з часом створювалися все стабільніші союзи сусідніх племен, які поступово перетворювалися у феодальні князівства. Отже, відомі нам з літопису східнослов'янські угруповання (на території нашої України у північній частині це — дуліби, бужани, волиняни, деревляни, поляни, сіверяни, у південній етномовній зоні — частина полян, уличі, тиверці, білі хорвати) напередодні об'єднання їх у межах Київської Русі являли собою територіальні, політичні союзи державного типу. Вони мали певні етнічні й діалектні особливості, яких не втратили і в складі Київської Русі, оскільки повного й остаточного злиття колишніх союзів у так звану давньоруську народність не сталося [10]. На нашу думку, давньоруської народності, а, отже, й спільної давньоруської народно-розмовної мови ніколи не

було. З історичного погляду правильніше було б говорити про давньоруське суспільство не як про єдину давньоруську народність, а як про відносну спільність багатьох східнослов'янських етномовних груп в одній державі з єдиною офіційною ідеологією і релігією [1]. Та єдність Русі, про яку ми знаємо з давньоруської літератури (єдність пропагували, до єдності закликали), – це, швидше, явище, поширене в державному житті багатоетнічних і багатонаціональних політичних утворень, коли правлячі кола прагнуть злити це розмаїття в одну безлику масу за принципом «в одній державі — один народ», а офіційні ідеологи видають бажане за дійсне. Так було в Київській Русі, так було протягом усієї історії Російської імперії з її постійно актуальною проблемою «обрусения инородцев», це саме тривало і в Радянському Союзі (згадаймо горезвісний постулат про нову історичну спільність людей — радянський народ, хоч сьогодні вже навряд чи хто сумнівається, що це був чистісінький міф). Разом з тим, ми вважаємо, що термін «давньоруська мова» має право на існування, але вживати його правомірно лише щодо писемно-літературної мови, яка, поряд із церковнослов'янською (мовою православної церкви), обслуговувала всі сфери державного життя і була справді спільною (хоч і з певними регіональними мовними особливостями) [12] для всієї території Київської Русі.

Не всі дослідники з цим погоджуються, але скептиків щодо реальності давньоруської народності і єдиної давньоруської народно-розмовної мови стає все більше. Вони схиляються до думки, що виникнення окремих східнослов'янських народностей відбувалося не внаслідок поділу так званої давньоруської народності на три частини, а шляхом консолідації кількох суміжних і близькоспоріднених груп східнослов'янських територіально-племінних об'єднань у компактні культурно-етнографічні масиви, що внаслідок їх дальшої консолідації поступово переросли в українську, російську та білоруську народності. Цей процес був об'єктивним і не породжувався феодальною роздрібненістю, а лише стимулювався нею, отже, почався значно раніше — з VI—VII ст. Таким чином, традиційне твердження про Київську Русь як колиску трьох східнослов'янських народів не має під собою реального наукового ґрунту,— його слід відкинути як ідеологічну вигадку.

Коли ж виникли найхарактерніші мовні особливості, які становлять специфіку української мови, і з якого часу можна вважати, що українська мова існує вже як самостійна мовна система?

Відповісти на це питання дуже непросто. Річ у тому, що

найважливіше джерело для такої відповіді — найдавніші писемні пам'ятки, які дійшли до нас,— датуються аж другою половиною XI ст. Ні з X, ні з першої половини XI ст. ніяких писемних джерел ми не маємо, хоч вони, напевне, були. У пам'ятках другої половини XI ст. вже засвідчено чимало українських діалектних особливостей (зокрема, перехід вибухового **g** у фрикативний **h**, злиття голосних **ы, і** у специфічний український звук **и**, зближення ненаголошених **є — и** у вимові типу се^{и}ло, ве^{и}сна, ве^{и}ликий, перехід **ѣ** в **і** тощо). Якщо ці діалектні риси широко засвідчені в давньоруських пам'ятках, значить, вони в другій половині XI ст. для мовлення тодішніх книжників були вже настільки звичними, що мимоволі, всупереч усім настановам дотримуватися традицій усе ж таки проникали в писемність, а утворювалися вони, звичайно, набагато раніше, десь у період між VI—X ст., задовго до того, як були зафіксовані на письмі. Чимало граматичних особливостей стали характерними для української мови завдяки тому, що в ній збереглися деякі дуже старі, ще спільнослов'янські морфологічні риси, які в інших слов'янських мовах замінилися іншими: закінчення **-у** в родовому відмінку однини іменників чол. роду (*солоду, гороху, роду, меду, пороху, гомону, дожчу*), **-ові, -єві** в дав. відмінку цих самих іменників (*богові, ангелові, синові, домові, змієві, духові, Петрові*), кличний відмінок іменників (*владико, Маріє, учителю, жено, друже, княже, Ігорю, брате, земле, Петре*), закінчення **-ої** в родовому відмінку прикметників жін. роду (*великої, доброї, святої, пагубної*), форми 3-ї особи дієслів теперішнього і простого майбутнього часу І-ої дієвідміни без кінцевого **-ть** (*утворяє, жалѣє, може, убиває, иде, живе, поучає*), закінчення **-мо** в дієсловах 1-ої особи множини теперішнього й майбутнього часів (*вѣруємо, даємо, поставимо, розумѣємо, не пытаємо, помагаємо*) і т. ін.

Виразні місцеві протоукраїнські особливості формувалися також у галузі синтаксису й лексики. Так, наприклад, у пам'ятках XI—XII ст. засвідчено чимало діалектних слів, які згодом стали характерними особливостями лексичного складу української мови: *багно, оболонь, гай, пуща, яр, полонина, гребля, глей, глечик, рінь, багатьє, криниця, сбожьє, жито, кожух, порох, зоря, брехати (гавкати), жадати, тулитися, ховатися* і чимало інших.

Чи досить усіх цих рис для того, щоб вважати, що то вже була українська мова? Усі серйозні спеціалісти тут одностайні: ні, не досить, хоч міру цієї достатності кожен розуміє по-своєму. Проте очевидно, що навіть велика кількість усіх цих місцевих регіоналізмів у протоукраїнських говорах ще не створювала самостійної мовної системи. Їй

ще бракувало цілої низки особливостей, насамперед фонетичних, що були наслідком занепаду зредукованих **ъ, ь**. Цей процес збігся з епохою феодальної роздрібненості і справедливо вважається найважливішим фонетичним процесом у східнослов'янських говорах, поворотним етапом їхнього розвитку [13].

Як відомо, унаслідок занепаду зредукованих **ъ** та **ь** виникло чимало фонетичних перетворень, спільних для всіх східнослов'янських діалектів, але значна кількість цих змін у різних діалектних ареалах дала різні результати, що стали новими розрізнювальними особливостями окремих східнослов'янських мов, зокрема, стали притаманними лише українській (деякі — й білоруській) мові: перехід **о, е** в **і** у нових закритих склáдах (**віл, кінь, піч**), розвиток приставних голосних **о, і** (*Овруч, олжа, омшаник, іржа, імла, іржати*), поява сполучень **-ри-, -ли-** у позиції між приголосними (*глитати, гриміти, дрижати, кривавий*), поява форм типу *відкритий, мий, рий, злий, молодий, шия, умийся,* зміна приголосних **л>ў** (*вовна, вовк, повний, товстий, мовчати*), пом'якшення приголосних **з, ц, с** у суфіксах **-ський, -зький, -цький** (*польський, угорський, снятинський, чорторизький, городецький, галицький*), асиміляція j м'якими приголосними і, як наслідок,— їх подовження (*життя, зілля, збіжжя, суддя, нíччю*) тощо [14]. Лише з виникненням цих суто українських (або українсько-білоруських) фонетичних рис протоукраїнські діалекти, на наш погляд, набули всіх основних особливостей сучасної української мови як закінченої мовної системи.

Отже, заключним етапом процесу формування української мови як самостійної мовної системи був занепад зредукованих **ъ** та **ь**. Коли ж він відбувся? Лінгвістичний аналіз давньоруських пам'яток з ареалу сучасної України дає підстави вважати, що цей процес у південно-західних протоукраїнських говорах завершився десь приблизно в першій половині XI ст. У протоукраїнських північних говорах він відбувався дещо пізніше й закінчився, вірогідно, протягом першої половини XII ст., а в проторосійських говорах — лише в кінці XIII ст. [15].

З усього сказаного випливає такий загальний висновок. Формування української мови, як і інших східнослов'янських, почалося від праслов'янського періоду і розтягнулося на декілька століть. Проте процес становлення східнослов'янських мов не був синхронним. Найраніше він розпочався з української мови через те, що майже вся територія нинішньої України була частиною прабатьківщини слов'ян, а інші східнослов'янські регіони в той час ще були заселені неслов'янськими племенами — балтами та фінно-уграми.

Входження праукраїнської етномовної території до слов'янської прабатьківщини спричинилося до того, що українська мова увібрала в себе значну частину праслов'янської мовної спадщини, яка в інших східнослов'янських мовах відображена меншою мірою або й зовсім зникла. У протоукраїнських діалектах протягом VI—IX ст. виникло в різний час чимало інших специфічно українських або українсько-білоруських, менше — українсько-російських діалектних особливостей, деякі з них — під впливом інших мов або іномовних субстратів. Цей процес тривав і в епоху Київської Русі, і в наступний період — від XIV ст. і далі, а певні зміни і вдосконалення української мовної системи тривають і нині. Це — безперервний рух і розвиток. Але тим рубежем, від якого є вагомі підстави вважати українську мову як самостійну, був занепад зредукованих. До цього періоду правомірно говорити лише про існування декількох діалектних зон, які по суті були окремими мікромовами. Серед них найяскравіше виділяються, умовно називаючи, галицька, карпатська, подільська, можливо, і частина поліської — києво-чернігівсько-переяславська (з огляду на роль Києва й навколишніх земель як ядра руської державності й центру міжплемінних та міжнародних зв'язків Київської Русі). У ході суспільно-економічного і культурно-політичного розвитку різних українських земель тривало дальше зближення окремих регіонів і консолідація їхнього населення, що завершилося утворенням української народності. Цей процес, на наш погляд, відбувся у XII—XIII ст. На цей самий період припадає й остаточне оформлення своєрідних фонетичних особливостей української мови, значна частина яких була зумовлена занепадом зредукованих **ъ** та **ь**.

Отже, рубіж XI—XII ст. можна умовно визнати початком самостійної історії української мови як мови українського народу.

Ми свідомі того, що не всіх дослідників і зацікавлених людей задовольнить запропоноване датування. Прихильники традиційних поглядів про початок самостійного існування східнослов'янських мов з XIV ст. і далі вважатимуть, що говорити про українську мову як самостійну мовну систему з XII ст. ще занадто рано, а радикально настроєні аматори старовини наполягатимуть на тому, що українська мова виникла набагато раніше. Але для цього потрібні неспростовні докази. Зокрема, й для того, щоб запропоноване тут датування відсунути в глибину, слід принаймні аргументовано довести, що занепад зредукованих у протоукраїнських говорах відбувся не в XI ст., а значно раніше, а засвідчені в давньоруських пам'ятках численні випадки написання **ъ** та **ь** не від-

бивають їх звуковий статус, а є лише даниною традиції, яка закріпилася в російському правописі й існувала аж до реформи російської абетки у 1918 р.

Література

[1] Матвіяс І. Г. Українська літературна мова і територіальні діалекти в їх взаємодії на різних історичних етапах // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. К., 1977. С. 5–31. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. К., 1990. С. 7–12.

[2] Курс історії української літературної мови. К., 1958. Т. 1. С. 140—162, 211–212; Плющ П. П. Історія української літературної мови. К., 1971. С. 261–272, 291–308.

[3] Плющ П. П. Зазнач. праця. С. 95–132, 135–139.

[4] Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. С. 19–33, 105–112.

[5] Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. К., 1966. С. 15–21.

[6] Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М., Л., 1966. С. 252; Русанова И. П. Славянские древности V–VIII вв. Культура пражского типа. М., 1976. С. 135–136; Археология Украинской ССР. К., 1986. Т. 3. С. 113—127.

[7] Иордан. О происхождении и деянии готов. М., 1960. С. 72.

[8] Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. С. 252; Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности. Л., 1970. С. 91–93; Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. М., 1970. С. 65–66; Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. М.; 1979. С. 112; Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. М., 1982. С. 19, 26–28; Баран В. Д. Славяне в середине I тысячелетия н. э. // Проблемы этногенеза славян. К., 1978. С. 18, 30; Баран В. Д. Формування слов'янських старожитностей раннього середньовіччя за новими археологічними даними // Історія, культура, фольклор та етнографія слов'ян. народів: IX Міжнар. з'їзд славістів: Доповіді. К., 1983. С. 191; Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI–IX ст. н. е. К., 1980. С. 121; Археология Украинской ССР, 1984. С. 153–167.

[9] Рыбаков Б. А. Новая концепция предыстории Киевской Руси // Вопр. истории. 1981. № 2. С. 42; Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. К., 1985. С. 91.

[10] Рыбаков Б. А. О двух культурах русского феодализма // Ленинские идеи в изучении первобытного общества, рабовладения и феодализма. М., 1970. С. 23—33.

[11] Детальніше див.: Півторак Г. Давньоруська народність: реальність чи міф? // Вісник Міжнародної асоціації україністів. К., 1991. № 2. С. 28—36.

[12] Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. К., 1985. С. 9–22.

[13] Филин Ф. П. Образование языка восточных славян. М., Л., 1962. С. 259.

[14] Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. К., 1988. С. 177–219.

[15] Там само. С. 173.

ОЛЕКСАНДР ТАРАНЕНКО

МОВА КИЇВСЬКОЇ РУСІ: ВУЗОЛ ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНИХ І ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ

Олександр Тараненко *(нар. 1949) — мовознавець. Закінчив Дніпропетровський університет (1973). Доктор філологічних наук (1990). З 1991 р.— директор Інституту української мови НАН України. Займається питаннями української лексикографії, функціонування української мови, проблемами загального мовознавства. Автор праць: «Полісемічний паралелізм і явище семантичної аналогії» (1980), «Мовна семантика в її динамічних аспектах» (1989), «Російсько-український словник для ділових людей» (у співавторстві, 1992).*

Проблема мови (мов) Київської Русі і пов'язана з нею проблема формування трьох сучасних східнослов'янських мов привертають до себе інтерес протягом уже понад півтора століття, причому інтерес не тільки історико-лінгвістичного, але й не меншою мірою політико-ідеологічного характеру. Відповідно до цього й пошуки істини в даній галузі ускладнюються внаслідок не лише неминучих труднощів, зумовлених власне об'єктом дослідження, а й ідеологічної заданості та забарвленості процесу дослідження. Провести межу між висновками, до яких прийшов дослідник шляхом неупередженого, чистого наукового аналізу, і висновками, до яких його спонукала власна ідейна позиція, не завжди може, очевидно, й сам дослідник, не кажучи вже про сторонніх

Друкується за виданням: *Тараненко О. О.* Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем // Мовознавство. 1993. № 2.

спостерігачів, що знайомляться з готовими результатами дослідження. Надмірна заідеологізованість, що виявляється переважно в зіткненні «більш патріотичних» і «менш патріотичних» (з погляду російської, радянської, української чи іншої ментальності) позицій, супроводжує, як відомо, розв'язання таких проблем, як походження писемності на Русі (як занесення її разом з християнством або ж як існування ще раніше на власній мовній основі), мова Києва та Київської землі до монголо-татарської навали (як основа формування трьох східнослов'янських мов, тільки української або, за погодінською гіпотезою, тільки російської мови), формування сучасної російської літературної мови (на живій східнослов'янській або на книжній церковнослов'янській основі) [1].

У наукових дискусіях навколо питання про походження сучасних східнослов'янських мов основна контроверза, що розводить дослідників по різні боки барикади (якщо не брати до уваги тих концепцій, що на даний момент сприймаються серйозними вченими як явно застарілі або цілком дилетантські [2],— це обстоювання, з одного боку, існування проміжної мовної ланки між праслов'янською і окремими східнослов'янськими мовами у вигляді спільної для них мови-основи — «спільносхіднослов'янської» («спільноруської») і «давньоруської» мов (одні дослідники розуміють під цими двома поняттями відношення хронологічно ранішого і пізнішого етапів розвитку однієї мови, інші їх ототожнюють), а з другого боку,— безпосереднього їх розвитку з відповідних діалектів праслов'янської мови. Прихильників першої і другої платформ можуть розділяти не тільки суто наукові, а й (у різних дослідників різною мірою, свідомо або підсвідомо) політико-ідеологічні позиції, в усякому разі наявність якихось окремих ідейних позицій може приписуватися їм їхніми опонентами.

Перший із цих двох поглядів має, як відомо, значно більше прихильників, ніж другий. В основі теорії спільносхідно-

---

[1] Перелік цих проблем можна, звичайно, продовжити на ширшому історико-лінгвістичному тлі — від походження руської державності (полеміка прихильників «норманської», «візантійської», «слов'янської» та ін. теорій, що триває вже близько 250 років) до такої, здавалося б, суто академічної, як прабатьківщина слов'ян (пор., наприклад, різку й ідеологізовану полеміку Ф. П. Філіна на початку вісімдесятих років з радянськими прихильниками «непатріотичної» вісло-одерської гіпотези — Г. О. Хабургаєвим та ін.).

[2] На зразок тих концепцій української мови, за якими вона, з одного боку, виводиться як відгалуження чи наріччя російської або польської мов, а з другого боку, вважається праосновою інших сучасних східнослов'янських (а то й ряду інших) мов.

слов'янської мови лежить такий безперечний факт, як тісна мовна близькість, певна відокремленість у межах слов'янського мовного простору східнослов'янських масивів після розпаду праслов'янської мови з подальшим посиленням їх дезінтеграції аж до сучасних цілком самостійних мов. Але, з другого боку, не менше значення в творенні цієї теорії відіграли ще кілька факторів, за умови відсутності яких ідея спільносхіднослов'янської мови-основи, можливо, й не виникла б (як вона не виникла, наприклад, щодо груп південно- та західнослов'янських мов), в усякому разі, не була б такою популярною.' Це — 1) проживання східних слов'ян протягом ряду століть у межах спільних державних структур (спочатку Київської Русі, а згодом Росії та СРСР) і об'єднання їх спільною історичною державно-етнічною назвою *Русь* (з похідними *руський, русин* та ін.). Навіть якщо кожен із цих народів і усвідомлювався згодом як відносно окремий, принаймні в територіальному відношенні, він продовжував позначатися цією загальною, родовою назвою з відповідним видовим уточненням: *Велика, Мала, Біла Русь*; 2) наявність у них з X ст. спільної літературної мови (південнослов'янської у своїй основі); 3) наявність спільної православної (руської) церкви, отже, й спільного культурного фактора; 4) той факт, що носієм «руської» мови і ніби правонаступником руської державності став з часом усвідомлюватися тільки один із східнослов'янських народів і найбільший слов'янський народ, який створив наймогутнішу слов'янську державу і якому відводилася від ідеологів Москви як «третього Риму» та слов'янофілів до ідеологів СРСР центральна, організуюча роль в об'єднанні слов'ян,— російський народ. Омонімія визначень руської і російської мов, руського і російського народів (рос. *русский язык, русский народ* і аналогічно в інших мовах), що звичайно не усвідомлюється як така (яскрава і повчальна ілюстрація впливу мови на свідомість!), впливає не тільки на масову свідомість, а й на свідомість дослідників. Звідси недиференційоване оперування терміном *русский* у двох об'єднувальних значеннях: а) «руський і російський» (пор., напр.: «Словарь *русского* языка XI—XVII вв.») і б) «східнослов'янський». Якщо на початку порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов таке розуміння терміна *русский язык* могло зумовлюватися загальною неопрацьованістю питання (як, наприклад, у І. І. Срезневського в «Мыслях об истории русского языка»), то пізніше його можна пояснити тільки міркуваннями зручності вживання для дослідника і/або солідарністю дослідника (більшою або меншою, цілком або не цілком усвідомлюваною ним) з подібним станом справи. Характерно, що, ко-

ристуючись недиференційованим терміном *русский язык*, дослідники в принципі розуміють, що далеко не всі можуть з ними в цьому погодитися і що прийняття або неприйняття такої родової назви значною мірою залежить від національної належності (до того або іншого із східнослов'янських народів) чи взагалі національної ментальності дослідника. Ось, наприклад, хід міркувань з цього приводу М. М. Дурново, який пояснює: «У цій книзі я користуюся терміном «русский язык» у різних значеннях: 1. у найширшому значенні для позначення сукупності всіх живих мов сх.-слов. гілки з моменту їх виділення із сп.-слов. до теперішнього часу, 2. у значенні «одна з *русских* мов», тобто одна (будь-яка) з мов сх.-слов. гілки, 3. у вузькому значенні, як назва тієї літературної мови, за якою затвердилася назва *русской*», а в іншому місці зауважує: «Треба відзначити, що деякі слов'янські мовознавці, особливо українські і білоруські, не люблять уживати вираз «jazyk ruský» в наведеному ширшому значенні тому, що теперішні ruská наріччя дуже розрізняються між собою і навряд чи можуть вважатися єдиною мовою, це самостійні мови. Ці мови вони називають не «ruskými», а «східнослов'янськими» і лишають назву «ruský» тільки для великоросійської мови та літературної російської мови» [3] (терміни *русский* і ruský даю мовами оригіналу — російською і чеською — у зв'язку з неможливістю їх однозначного перекладу.— *О. Т.*).

Теорія спільносхіднослов'янської і особливо давньоруської мов стала, зокрема, офіційною концепцією походження російської, української та білоруської мов у радянському мовознавстві (як лінгвістичне підтвердження й обґрунтування ідеї історичної єдності ще з часів їх «спільної колиски» Київської Русі трьох братніх східнослов'янських народів — основи і зразка для єднання всіх народів СРСР) і, як така, викликає критику з боку опонентів за непотрібну й шкідливу політизацію в дослідженні даної проблеми, як продукт «соціального замовлення» [4].

Можливість безпосереднього розвитку з праслов'янської мови, яка стверджується опонентами попередньої теорії в принципі щодо всіх східнослов'янських мов, практично вивчається в основному стосовно української мови — переважно тими її дослідниками, що жили поза межами Росії, а потім СРСР, починаючи від С. Смаль-Стоцького і В. Сімовича, і були на цій підставі зараховані радянською ідеологією до

---

[3] *Дурново Н.* Введение в исторню русского языка. Вгпо, 1927. Ч. 1. С. 1, V.

[4] Див., наприклад: *Горбач О.* Генеза української мовн та її становнще серед інших слов'янських // Фенікс. 1959. Зош. 9. С. 6; 1961. Зош. 10. С. 15.

табору «українських буржуазних націоналістів»[5]. (Відомо, що самостійність української мови серед інших слов'янських була визначена ще М. О. Максимовичем з 1827 р., М. І. Надєждіним, Ф. Міклошичем[6], але не завжди згадують, що, наприклад, той же Максимович стверджував можливість її існування ще задовго до монгольської навали). О. Огоновський звернув увагу на політичне підґрунтя і «панросійську» тенденційність у дослідженні даної проблеми[7]. Найвразливіше місце в піонерів цієї теорії і основна мішень для її критики — відоме положення С. Смаль-Стоцького про те, що між українською і російською мовами існує не більша спорідненість, ніж між іншими слов'янськими мовами, і що більша спорідненість об'єднує українську мову із сербською, ніж з російською[8] — не було підтримане самими ж пізнішими послідовниками її.' Вироблена хронологізація історії української мови в її розвитку від праслов'янської: протоукраїнська мова — від VI—VII до середини XI ст., староукраїнська — від середини XI по XIV ст., рання середньоукраїнська — від XV до середини XVI ст., середньоукраїнська — від середини XVI до початку XVIII ст., пізня середньоукраїнська — майже все XVIII ст., сучасна українська — від самого кінця XVIII ст.[9].

Зрештою, неправильно було б думати, що вірогідність існування в хронологічних межах від VI—VII ст. спільної мови східних слов'ян і виділення самостійних східнослов'янських мов лише з кінця XIII— у XIV ст. піддається сумнівам чи прямо заперечується тільки з боку представників «української» орієнтації. Аналогічні міркування можна зустріти і, наприклад, щодо походження російської мови: «Я думаю про тих дослідників, які ведуть відрахунок Росії і російській мові тільки з XIV ст., як і мовам українській та білоруській. Вони піклуються про єдність трьох східнослов'янських мов,

---

[5] Не випадковою, звичайно, в даному відношенні є вказівка на іноземне підданство цих дослідників: «австрійський україніст Ст. Смаль-Стоцький» (*Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Л., 1972. С. 32). У радянському мовознавстві сталінського часу прямо говорилося про їх залежність, у тому числі й матеріальну, від офіційних кіл Австро-Угорської імперії (*Якубинский Л. П.* История древнерусского языка. М., 1953. С. 45—46).

[6] *Miklosich Fr.* Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen. Wien, 1852. Bd. 1. S. IX.

[7] *Ogonowski E.* Studien auf dem Gebieta der ruthenischen Sprache. Lemberg, 1880. S. 3, 13.

[8] *Smal-Stockyj S., Gartner Th.* Grammatik der ruthenischen (ukraïnischen) Sprache. Wien, 1913. S. 480, 470—471.

[9] *Shevelov G. Y.* A historical phonology of the Ukrainian language. Heidelberg, 1979. P. 40.

честь їм за це і хвала. Нам також дорога ця єдність братніх мов, що вийшли з давньої мови Київської Русі. Проте як розв'язати тоді загадку Новгорода і його мови? Чи вважати і її російською тільки з XIV ст.? Але ще з XI ст. дійшли до нас новгородські берестяні грамоти, у яких російські люди звертаються один до одного російською мовою. Ось приклад умовної схеми, яка втискає в прокрустове ложе надто пізніх дат насправді значно більш давнє і безперервне існування російської мови, а можливо (? — *О. Т.*), й мов української та білоруської»[10].

Заперечувати існування на рубежі I—II тисячоліть н. е. певного східнослов'янського мовного угруповання, звичайно, немає ніяких підстав. Складність проблеми в іншому — у визначенні характеру цієї мовної спільності. Очевидно, що як у внутрішньолінгвістичному (за сукупністю спільних і відмінних ознак та тенденцій розвитку говорів східнослов'янських племен), так і в соціально-лінгвістичному (за ступенем мовно-комунікативної зв'язаності цих племен, їх самоусвідомленням як мовної єдності тощо) планах кваліфікувати їх як мову недоцільно[11]. Зокрема, навряд чи можна твердити про переважання з VI—VII ст. (після розпаду праслов'янської єдності) конвергенційних процесів у розвитку східнослов'янських мовних масивів у напрямі формування однієї мови і тільки починаючи з XII—XIII ст.— про тенденції до їх дивергенції в напрямі формування трьох окремих східнослов'янських мов. У цих хронологічних рамках — від VI—VII до XIII ст.— можна говорити тільки про процеси перечленування східнослов'янської мовної території і перегрупу-

---

[10] *Трубачев О. Н.* В поисках единства. М., 1992. С. 14- 15. (Про особливу давність новгородського наріччя серед інших східнослов'янських говорів ще П. О. Лавровський).

[11] Характерно, що навіть О. О. Шахматов, який найбільше в дорадянському мовознавстві займався питаннями східнослов'янського глотогенезу і обстоював наявність «спільноруської прамови», по-перше, був змушений обмежувати існування цієї гіпотетичної мови доісторичним (дописемним) періодом, оскільки вже перші східнослов'янські писемні пам'ятки свідчили про значну відмінність у мові різних східнослов'янських регіонів, а по-друге, вживав термін «давньоруська мова» тільки щодо східнослов'янської літературно-писемної мови (не народнорозмовної.—*О. Т.*): «в історичну епоху ... руська мова вже не була єдиною, вона розпалася на кілька наріч; про це свідчить та величезна площа, що була зайнята в той час руським племенем, площа, що виключала можливість збереження мови єдиною; про це ж говорять пам'ятки, що дійшли до нас, бо вже в найдавніших рукописах, написаних у Новгороді, помічаються різкі діалектні особливості, чужі київському півдню. Отже, ...ми розрізняємо спільноруську прамову — мову епохи доісторичної єдності, і давньоруську мову — мову давніх руських пам'яток» (*Шахматов А. А.* Историческая морфология русского языка. М., 1957. С. 15).

вання східнослов'янських мовних масивів від більшої до меншої їх кількості в напрямі до сучасних східнослов'янських мов. Мало могло сприяти мовній консолідації східних слов'ян і поступове об'єднання їх у межах однієї Руської держави — внаслідок величезного територіального розселення їх і відсутності скільки-небудь помітних наддіалектних форм спілкування. Можна було б сподіватися, звичайно, що з часом роль такої консолідуючої сили відіграватиме спільна християнська релігія, а в плані суто мовному — спільна літературно-писемна мова, що почала формуватися на основі старослов'янської внаслідок привнесення в неї живомовних східнослов'янських елементів і поширюватися разом з християнізацією Русі. Але розпад державно-політичних зв'язків між різними східнослов'янськими регіонами, як відомо, перешкодив такому згуртуванню.

ЗМІСТ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Упорядники

Єрмоленко Світлана Яківна
Мойсієнко Анатолій Кирилович

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Хрестоматія

Художник обкладинки *Є. І. Муштенко*
Художній редактор *О. Г. Григір*
Технічні редактори *Б. М. Кричевська, І. М. Лукашенко*
Коректори *А. В. Бородавко, Л. М. Іванова, Т. І. Котляр*

Здано до складання 13.12.95. Підп. до друку 12.05.96.
Формат 84×108/32. Папір офс. Гарн. Літературна
Офс.-друк. Ум. друк. арк. 15,12. Ум. фарбовідб. 15,44. Обл.-вид. арк. 18.14.
Вид. № 3688. Зам. № 6 - 2774

Видавництво «Либідь» при Київському університеті
252001, Київ, Хрещатик, 10

Свідоцтво про державну реєстрацію № 05591690 від 23.04.94

Фірма «ВІПОЛ»

252151, Київ, вул. Волинська, 60